

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**EL-FERRÂ VE EL-MÜZEKKER VE'L-MÜENNES
ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ**

**Hazırlayan
Muhammet PAKSOY**

**Danışman
Prof. Dr. Abdulkadir BAYAM**

Yüksek Lisans Tezi

Ağustos 2025, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**EL-FERRÂ VE EL-MÜZEKKER VE'L-MÜENNES
ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan
Muhammet PAKSOY**

**Danışman
Prof. Dr. Abdulkadir BAYAM**

Ağustos 2025, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Muhammet PAKSOY

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ**

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Program Adı : Yüksek Lisans
Tez Başlığı : el-Ferrâ ve el-Müzekker ve'l-müennes Adlı Eserinin İncelenmesi

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 170 sayfalık kısmına ilişkin 26.08.2025 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 7' dir.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 26/08/2025

Danışman

Prof. Dr. Abdulkadir BAYAM

Öğrenci

Muhammet PAKSOY

KILAVUZA UYGUNLUK

“el-Ferrâ ve el-Müzekker ve'l-müennes Adlı Eserinin İncelenmesi” başlıklı Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesine uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Muhammet PAKSOY

Danışman

Prof. Dr. Abdulkadir BAYAM

Temel İslam Bilimleri ABD Başkanı

Prof. Dr. Mehmet DEMİRCİ

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Abdulkadir BAYAM danışmanlığında **Muhammet Paksoy** tarafından hazırlanan “**el-Ferrâ ve el-Müzekker ve’l-müennes Adlı Eserinin İncelenmesi**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

15/08/2025

JÜRİ:

Danışman : **Prof. Dr. Abdulkadir BAYAM**

Üye : **Prof. Dr. Kadir KINAR**

Üye : **Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÖZLİ**

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.... /..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... /

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Tez çalışmam boyunca bilgi ve tecrübeleriyle yolumu aydınlatan ve bir an olsun benden desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Abdulkadir BAYAM'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Sadece bu süreçte değil ömrüm boyunca dualarıyla beni ayakta tutan, sevgisi ve fedakârlığıyla bana hayatı öğreten değerli annem Habibe PAKSOY ve her zaman arkamda duran, sabrıyla ve desteğiyle bana güven veren kıymetli babam Zeki PAKSOY'a en derin şükranlarımı sunarım. Ayrıca teşvik edici tutumları ve manevî destekleriyle bana bu süreçte yol gösteren sevgili ablalarım Öğr. Gör. Merve PAKSOY BALCI ve Kübra PAKSOY'a teşekkürü bir borç bilirim.

Muhammet PAKSOY, KAYSERİ, 2025

EL-FERRÂ VE EL-MÜZEKKER VE'L-MÜENNES ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Muhammet PAKSOY

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2025
Danışman: Prof. Dr. Abdulkadir BAYAM

ÖZET

Müzekker-müennes konusu, Arap dilinin ana karakterlerinden biri olup dilin doğru ve etkin kullanımı açısından büyük önem taşımaktadır. Erken dönem dil çalışmalarının merkezinde yer alan bu konu, Arapçaya özgü biçimde canlı-cansız bütün varlıklara ve soyut isimlere cinsiyet atfetmenin kurallarını içermektedir. Bu çerçevede, müzekker kelimelerden türetilen müennes formların alâmetleri belirlenmiş ve yapısal olarak müzekker olmasına rağmen müennes kabul edilen kelimeler ortaya koyulmuştur.

Dil bilimi çalışmalarının erken dönemlerinde ele alınan müzekker-müennes meselesi, ilk kez el-Ferrâ (ö. 207/822) tarafından incelenmiştir. Müellif, henüz bu konuda herhangi bir öncül örneğin bulunmamasına rağmen, *el-Müzekker ve 'l-müennes* adlı eseriyle bu konuya dair kuralları ortaya koymuştur. Bütün bu özelliklerine binâen el-Ferrâ ve eserinin Arap dili açısından yadsınamaz bir öneme sahip olan bu konunun ilk kez ele alınması ve kurallarının belirlenmesi bakımından oldukça önemli olduğu âşikardır.

“el-Ferrâ ve el-Müzekker ve'l-müennes Adlı Eserinin İncelenmesi” isimli bu çalışma, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, önemi, literatür değerlendirmesi ve yöntemi kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Birinci bölümde el-Ferrâ'nın hayatı, ilmî kişiliği ve Kûfe ekolündeki rolü ele alınmaktadır. İkinci bölümde çalışmanın temelini oluşturan eserin daha iyi anlaşılabilmesi için müzekker-müennes konusu ayrıntılı ve sistematik bir şekilde ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise *el-Müzekker ve 'l-müennes* adlı eser, dil, içerik ve üslup yönlerinden titizlikle incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, Filoloji, el-Ferrâ, Müzekker, Müennes, Kûfe Ekolü

**AL-FARRÂ' AND EXAMINATION OF HIS WORK NAMED AL-
MUDHAKKAR WA'L-MU'ANNATH**

Muhammet PAKSOY

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

Master Thesis, August 2025

Supervisor: Prof. Dr. Abdulkadir BAYAM

ABSTRACT

The issue of mudhakkar- mu'annath is one of the main characters of the Arabic language and is of great importance for the correct and effective use of the language. This issue which is at the center of early linguistic studies includes the rules of attributing gender to all living and non-living beings and meanings in Arabic. In this perspective, the signs of the mu'annath forms derived from mudhakkar were determined and the words that are considered to be mu'annath despite being mudhakkar in structure were revealed.

The issue of mudhakkar-mu'annath addressed in the early stages of linguistic studies was examined for the first time by al-Farrâ' (d. 207/822). Although there was no precedent for this subject at the time, the author established the rules related to this field in his work titled *al-Mudhakkar wa'l-mu'annath*. In light of all these features, it is obvious that al-Farrâ' and his work are very important in terms of dealing with this subject, which has a notable importance for the Arabic language, for the first time and determining its rules.

This study named “al-Farrâ' and Examination of His Work Named al-Mudhakkar wa'l-mu'annath” consists of an introduction and three chapters. The introduction section comprehensively addresses the subject, purpose, significance, literature review and methodology of the study. The first chapter examines the life and scholarly personality of al-Farrâ'. In the second chapter, the subject of mudhakkar- mu'annath is dealt with in a detailed and systematic way in order to better understand the work that forms the basis of the study. The third chapter provides a meticulous evaluation of *al-Mudhakkar wa'l-mu'annath* in terms of language, content and style.

Keywords: Arabic Language, Philology, al-Farrâ', Mudhakkar, Mu'annath, Kûfa School

İÇİNDEKİLER

EL-FERRÂ VE EL-MÜZEKKER VE'L-MÜENNES ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

BİLİMSSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	vii
SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EL-FERRÂ'NIN HAYATI, İLMÎ ve EDEBÎ YÖNÜ

1.1. el-Ferrâ'nın Hayatı.....	6
1.1.1. Adı, Nesebi, Künyesi.....	6
1.1.2. Lakabı	7
1.1.3. Doğumu ve Aile Üyeleri.....	7
1.1.4. Vefatı	8
1.2. İlmî ve Edebî Yönü.....	8
1.2.1. Eğitimi	8
1.2.2. Hocaları.....	11
1.2.3. Öğrencileri	14
1.2.4. Eserleri.....	18
1.2.5. Basra ve Kûfe Ekolleri Arasında Genel Bir Mukâyese	25
1.2.6. el-Ferrâ'nın Kûfe Ekolündeki Yeri.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP DİLİNDE MÜZEKKER-MÜENNES KONUSU

2.1. Dillerde Erillik-Dişillik.....	29
2.2. Arap Dilinde Nahve Dair Yapılan İlk Çalışmalar	32

2.3. Arap Dilinde Erillik-Dişillik.....	40
2.4. Müzekker Kavramı	45
2.4.1. Müzekkerin tanımı.....	45
2.4.2. Müzekkerin Kısımları.....	49
2.4.2.1. Hakîkî Müzekker	52
2.4.2.2. Mecâzî Müzekker	53
2.4.2.3. Hükmi/Mükteseb Müzekker	53
2.4.2.4. Müevvel Müzekker	54
2.5. Müennes Kavramı.....	55
2.5.1. Müennesin Tanımı	55
2.5.2. Müennesin Kısımları	57
2.5.2.1. Hakîkî Müennes.....	62
2.5.2.2. Mecâzî Müennes.....	62
2.5.2.3. Lafzî Müennes	63
2.5.2.4. Manevî Müennes	63
2.6. Semâ'î Müennes İsimler	64
2.7. Müenneslik Alâmetleri	68
2.8. Müenneslik “Tâ”sı ve Müenneslik “Hâ”sı	74
2.8.1. Müenneslik “Tâ”sı (ت)	74
2.8.2. Müenneslik “Hâ”sı (ه).....	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-MÜZEKKER VE'L-MÜENNES ADLI ESERİN İNCELENMESİ

3.1. İçerik.....	80
3.1.1. el-Müzekker ve'l-müennes'in Yazılma Nedeni.....	80
3.1.2. el-Müzekker ve'l-müennes'in Genel Tanıtımı	80
3.1.3. el-Müzekker ve'l-müennes'te Ele Alınan Konular.....	82
3.1.3.1. Mukaddime	82
3.1.3.2. Müenneslik Alâmetleri	83
3.1.3.3. Dişilere Mahsus Vasıflar	84
3.1.3.4. فَعِيلٌ Veznindeki Vasıftan Hâ-i Te'nîsin Atılma Sebebi	87
3.1.3.5. مَفْعُولٌ Anamlı فَعِيلٌ Vznindeki Kelimelerden Hâ-i Te'nîsin Atılmadığı Yerler.....	88

3.1.3.6. فَعِيلٌ Vezninde Bulunup Masrûf Sayılmayanlar	89
3.1.3.7. فَعُولٌ Veznine Hâ-i Te'nîsin Getirilememesinin Sebebi.....	89
3.1.3.8. فَعُولٌ Vezninin Hâ-i Te'nîsle de Gelebilmesi	90
3.1.3.9. مَفْعَالٌ Vezninin Genel Durumu.....	91
3.1.3.10. Cins İsim-Müfred İsim Karşılaştırması ve Hânın Müfred İsimde Oynadığı Rol	92
3.1.3.11. Müphem İsimlerde Müzekkerlik-Müenneslik Durumu.....	94
3.1.3.12. Müzekkerin Vasfının Müennes İçin de Kullanılabilmesi.....	96
3.1.3.13. Elif-i Maksûreyle Sonlanıp Müzekker Olan ve Müennesi Hâ-i Te'nîsle Gelen Kelimeler	97
3.1.3.14. Zarflardan Müennes Kabul Edilenler ve Müennesliğin Delilleri	97
3.1.3.15. Bakış Açısına Göre Müzekker ve Müennes Sayılanlar	97
3.1.3.16. Muzâf Müzekker Olsa Bile Muzâfun İleyhin Esas Alınabilmesi	98
3.1.3.17. Arapların Erkek ve Kadın İçin Kullandığı Hâlî Ortak Vasıflar.....	99
3.1.3.18. Bir Şeyden Kesilen Bir Şeydeki Üç Anlam.....	100
3.1.3.19. Müennesi Farklı Lafızla Gelen Müzekkerin Hâ Eklenerek Müennes Yapılması	102
3.1.3.20. Bir Kelime Müennesken Tekit İçin Hânın Getirilmesi.....	102
3.1.3.21. ثَلَاثٌ ve ثَلَاثَةٌ'ın Her İkisinin de Müennes Olması	103
3.1.3.22. Semâ'î Müennesler	104
3.1.3.22.1. Sadece Müennes Kabul Edilen Kelimeler	105
3.1.3.22.2. Hem Müzekker Hem de Müennes Kabul Edilen Kelimeler.....	111
3.1.3.23. Bağlam Gereği Müzekkerliğinden Söz Edilen Kelimeler	118
3.1.3.24. Hâtime.....	120
3.2. Dil	120
3.3. Üslup.....	121
3.3.1. el-Müzekker ve'l-müennes'te Kullanılan Terimler	123
3.3.2. el-Ferrâ'nın Kelimenin Cinsiyetini Belirlerken Başvurduğu Kriterler.....	126
3.3.3. İstişhâd Unsurları.....	128
3.3.3.1. Âyetler	129
3.3.3.2. Hadisler.....	133
3.3.3.3. Şiirler	136

3.3.3.4. Meseller	156
3.3.3.5. Arap Kelâmı.....	157
3.3.4. el-Müzekker ve'l-müennes'te Geçen Kişi Adlarına Genel Bir Bakış	162
SONUÇ	168
KAYNAKÇA.....	171

SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: Bin
b.s.	: Basım/Baskı
b.y.	: Basım Yeri Yok
bkz.	: Bakınız
c.c.	: Celle Celâlühû
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
m.	: Mîlâdî
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.a.v.	: Sallallâhu ‘aleyhi ve sellem
t.s.	: Tarih Yok/Tarihsiz
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayınevi yok

GİRİŞ

Tezin Konusu

Dillerde bulunan cinsiyetler, genel hatlarıyla eril, dişil ve nötr olmak üzere üç kısımdır. Bazı dillerde herhangi bir cinsiyet bulunmazken çoğunlukla diller, sadece canlı varlıklara veya hem canlı hem de cansız varlıklara cinsiyet isnâd etme eğilimindedir.

Arap dilinde cinsiyet, canlı-cansız varlık ayrımı gözetmeksizin bütün varlıklara uygulanmakta hatta soyut isimlere bile uygulanmakta ve bu şekliyle kullanılmaktadır.

Arap dilinde eril varlık adları bazı istisnaları bulunmakla birlikte dişil varlık adlarının çıkış noktasıdır. Hemen hemen bütün dişil adlar, eril adların sonuna dilde belirlenen alâmetlerin eklenmesiyle elde edilir.

Arap dilinde cinsiyet konusu oldukça önem arz etmekte ve dilin korunması ve kurallarının kayıt altına alınabilmesi için yapılan ilk çalışmalardan itibaren üzerinde düşünülen, tartışılan ve eserler ortaya koyulan bir konudur.

Arap dilindeki tanımıyla müzekker-müennes konusu üzerine ilk eser yazan el-Ferrâ ve bu konudaki ilk eser olma özelliğine sahip *el-Müzekker ve'l-müennes*, “el-Ferrâ ve *el-Müzekker ve'l-müennes* Adlı Eserinin İncelenmesi” başlığıyla bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

Tezin Amacı

Bu araştırmanın amacı, Arap dili gramerinin gelişmesinde ve sosyal alanda konuşulagelen dilin kurallarının belirlenmesinde mihenk taşı vazifesi gören Kûfe dil ekolüne mensup Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ’nın hayatı ve alanında ilk olan *el-Müzekker ve'l-*

müennes adlı eserini incelenmek ve el-Ferrâ'nın müzekker-müennes konusu özelinde ortaya koyduğu kuralları ve bu konuya yaklaşımını ortaya koymaktır.

Tezin Önemi

İslâmiyetle birlikte Arap toplumu, günlük hayatta konuştuğu dili bu dile yabancı ancak İslâm'a mensup, sayıları azımsanamayacak kadar çok insanla paylaşmak zorunda kalmıştır. İslâm'dan önce ticârî hareketler dışında yabancılarla iletişime geçmemiş olan Arap toplumunun bu sosyal etkileşim sonucunda dillerinde ve yaşayış tarzlarında birtakım değişiklikler ve bozulmalar meydana gelmiştir. Özellikle fasih dildeki bu bozulmalar sadece halk dilinde kalmayarak Kur'ân'ın yabancı kişiler tarafından telaffuzunda yanlış ifadelerle yol açmıştır. İşte Kur'ân'ın doğru telaffuz edilip anlaşılması, dolayısıyla fasih Arapçanın korunması amacıyla bu dilin kuralları sâbit ve ilmî usullere dayalı bir şekilde tespit edilmeye ve kayıt altına alınmaya başlamıştır. Bu çalışmaların temellerinden biri Arap toplumunun birtakım sosyal ve düşünsel temeller üzerinden ayırım yaptığı ve neredeyse dilin tamamına hâkim olan müzekker ve müennes konusudur. Bu, özellikle kendi dillerinde varlıklar üzerinde dilsel eril-dişil ayrımı gözetmeyen, dillerinde sadece biyolojik eril-dişil ayrımı yapan, yazı diline birtakım eklerle yansıtmayan topluluklar tarafından anlaşılması oldukça güç bir konudur. Bu güçlük, Avrupa dillerindeki cinsiyet ayrımının aksine Arap dili ve mensubu bulunduğu Hâmi-Sâmi dil ailesinin ortak özelliği olan cansız varlıklara cinsiyet atfedilmesinden kaynaklanmaktadır. Arap dilinde cansız varlıklar herhangi bir cinsiyeti bulunmamasına rağmen canlı varlıklar gibi dilin işletilmesi esnasında eril-dişil cinsiyetten birine sahip olarak değerlendirilmektedir. İşte *el-Müzekker ve'l-müennes*, Arap dilinin anlaşılması ve anlamlandırılması için zorunlu olan bu konu hakkında yazılan ilk eser olması ve el-Ferrâ'nın kendi döneminde bu konuda bir çalışmayı ilk defa ortaya koyması dolayısıyla hem eserin hem de müellifin incelenmesi büyük bir önem arz etmektedir.

Literatür Değerlendirmesi

Türkiye'de el-Ferrâ'nın hayatının incelendiği çalışmalara bakıldığında öne çıkan ilk çalışma Zülfikar Tüccar'ın 1987 yılında ortaya koyduğu "Al-Farrâ", Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii" başlıklı doktora tezidir. Ayrıca müellifin "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd" başlıklı ansiklopedi maddesi de, bu konuda öne çıkan diğer bir

çalışmadır. Ayrıca bu konu, el-Ferrâ'nın diğer eserlerini ve görüşlerini konu edinen yüksek lisans ve doktora tezleri ve makalelerde ele alınmaktadır.

Arap dünyasında ise özellikle es-Sîrâfî (ö. 368/979)'nin *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995)'in *el-Fihrist*, el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)'nin *Târîhu Bağdâd* ve es-Süyûtî (ö. 911/1505)'nin *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât* adlı tabakat eserleri başta olmak üzere birçok klasik kaynakta el-Ferrâ'nın hayatına dair bilgiler aktarılmaktadır.

Türkiyede *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eser ile ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu eserin daha ziyâde Arap dünyasında çalışmalara konu olduğu görülmektedir.

Eser, ilk olarak Mustafa Ahmed ez-Zerkâ tarafından 1927 yılında Beyrut-Halep'te yayımlanmıştır. Daha sonra ise Ramazan Abdüttevâb tarafından tahkik edilerek 1975 ve 1989 yıllarında Kahire'de yayımlanmıştır.

Müzekker-müennes konusu ise, hem Arap dünyasında hem de Türkiye'de birçok yönden incelemeye tâbi tutulmuş ve konu hakkında kitap ve akademik çalışmalar ortaya konmuştur. Bu konu ile ilgili müstakil kitaplardan öne çıkanlar şu şekildedir:

- Ebû Hâtîm es-Sicistânî (ö. 255/869)'nin *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eseri,
- el-Mufaddal b. Seleme (ö. 290/903'ten sonra)'nin *Muhtasaru'l-müzekker ve'l-müennes* adlı eseri,
- Ebû'l-Hüseyin Sa'îd b. İbrâhîm et-Tüsterî el-Kâtib (ö. 361/971)'nin *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eseri,
- İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940)'nin *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eseri,
- İbn Cinnî (ö. 392/1002)'nin *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eseri,
- İsmâil 'Amâyire'nin *Zâhîretü't-te'nîs beyne'l-luğati'l-'Arabiyye ve'l-luğâti's-Sâmiyye* adlı eseri,
- Emîl Bedî' Ya'kûb'un *el-Mu'cemü'l-mufasssal fî'l-müzekker ve'l-müennes* adlı eseri,
- Abdurrahim Şenocak'ın *Arap Dilinde Erillik Dişillik Müzekker Müennes* adlı eseri.

Yukarıda adı geçen kitaplar sadece bu konunun incelendiği eserlerdir, ancak konu daha pek çok çalışmada incelemeye tâbi tutulmaktadır. Bu çalışmalar, tezler ve makaleler olarak şu şekildedir:

- Ahmet Şimşek'in "Arap Dilinde Müzekkerlik Müenneslik Uyumu" başlıklı yüksek lisans tezi,
- Bilal Elhaznevî'nin "Arap Dilinde Müzekker-Müennes Olgusu ve Öğretimi" başlıklı yüksek lisans tezi,
- Aram Abdalrahman Karım'ın "Müzekkerlik-Müenneslik Uyumu Sorunu" başlıklı yüksek lisans tezi,
- Vefa Yıldız'ın "İbnü'l-Enbârî ve el-Müzekker ve'l-müennes adlı eseri" başlıklı yüksek lisans tezi,
- Kadir Kınar'ın "Arap Dilinde Cinsiyet Olgusu ve Diğer Dillerle Bir Mukayesesi" başlıklı makalesi,
- Kadri Yıldırım'ın "Arap Dilinde Müzekkerlik-Müenneslik Ayrımına Dil Felsefesi Açısından Bir Yaklaşım" başlıklı makalesi,
- Hana Güven'in "Arapça'da Te'nis ve Tezkir Olgusu" başlıklı makalesi.

Bu çalışmaların yanı sıra pek çok Arapça yazılmış makaleler de bulunmaktadır.

Çalışmamızda yukarıda zikredilen eserlerin bir kısmıyla birlikte konuya ilişkin önemli görülen akademik çalışmalara ve farklı kaynaklara da yer verilmiştir.

Tezin Yöntemi

Bu çalışmanın yöntemi, alan araştırması olmaması dolayısıyla daha çok literatür taraması şeklindeki bir araştırma yöntemi etrafında şekillenmiştir. İlk olarak konu ile alakalı görülen literatür incelenmiştir. el-Ferrâ'nın hayatını, çalışmanın temelini oluşturan eserini ve eserde işlenen konuyu ele alan eserler ve çalışmalar incelenmiş, bu çalışmada kullanılacak veriler tasnif edilmiştir.

Çalışmada çoğunlukla geniş zaman formatı kullanılmakla birlikte daha iyi anlaşılması için sade bir dil tercih edilmeye çalışılmıştır. el-Ferrâ'nın hayatının ve müzekker-müennes konusunun ele alındığı birinci ve ikinci bölümlerde daha çok bilgi verme ve açıklama metotlarından istifade edilmiştir. Eserin incelendiği üçüncü bölümde ise bu yöntemlerin yanı sıra yorumlama yöntemine de başvurulmuştur. Kullanılan bu yöntemlere ek olarak gerekli görülen başka yöntemler de çalışma boyunca tercih edilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde yer alan şiirler aslına bağlı alınarak, çevirileri ise mümkün mertebe kafiyeli sunulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada şu aşamalar takip edilmiştir:

1. Bu çalışmada klasik kaynaklarla birlikte modern kaynaklardan da yararlanılmıştır.
2. Bu kaynakların yanı sıra internet siteleriyle el-Mektebetü's-Şâmile programından da yararlanılmıştır.
3. Çalışmada ele alınan konularla ilgili literatür tarandıktan sonra elde edilen bilgilerle genel hatlarıyla bir plan çizilmiş ve çalışma bu plana göre yazılmıştır.
4. el-Ferrâ'nın konuyu ele almadaki yöntemi, müntesibi olduğu dil ekolüne ait hangi terimleri kullandığı, kelimelerin cinsiyetini belirlerken kullandığı istişhâd yöntemi ve istişhâd ettiği şâirlerin hangi dönemden olduğu tespit edilip aktarılmıştır.
5. Çalışmada şahıs adlarının ilk geçtiği yerde hicrî/mîlâdî şeklinde vefat tarihleri verilmiştir. Vefat tarihlerinde TDV İslâm Ansiklopedisi'nin verileri baz alınmış, burada bulunmayan tarihler ise diğer kaynaklarda geçtiği şekliyle aktarılmıştır.
6. Çalışmada içerdiği bilgilerin fazlalığı ve günümüze daha yakın olması dolayısıyla Ramazan Abdüttevâb'ın 1989 yılında Kahire'de yayımladığı çalışma temel alınmıştır.
7. Çalışmanın dipnot gösteriminde Chicago Manual of Style 17th Edition (Full Note) stili tercih edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EL-FERRÂ’NIN HAYATI, İLMÎ ve EDEBÎ YÖNÜ

Bu araştırmanın konusunu teşkil eden el-Ferrâ, Abbâsî döneminde yaşamış, Kûfe dil mektebinin en önemli temsilcileri arasında sayılan Arap dili ve tesfir âlimidir. Çalışmanın bu bölümünde Arap dilinin korunmasına yönelik yapılan çalışmalara öncülük etmesi, birçok konuda eser ortaya koyması ve müzekker-müennes konusunda ilk eseri telif etmesi dolayısıyla el-Ferrâ’nın hayatı ana hatlarıyla incelenecektir.

1.1. el-Ferrâ’nın Hayatı

Bu başlık altında el-Ferrâ’nın hayatına ait detaylar ele alınacaktır.

1.1.1. Adı, Nesebi, Künyesi

el-Ferrâ’nın tam adı Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî şeklindedir.¹ Başka kaynaklarda adı Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Mervân ed-Deylemî² ve Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr el-Esedî³ şeklinde ifade edilmektedir. Zülfikar Tüccar, “Al-Farrâ’, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii” adlı doktora çalışmasında ise tam adının Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr b. Mervân el-‘Absî el-Aslamî ed-Deylemî el-Kûfî el-Ferrâ olduğunu ifade etmektedir.⁴ Aynı müellifin yazdığı ansiklopedi maddesinde ise bu, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. ‘Abdillâh el-‘Absî el-Ferrâ şeklinde geçmektedir.⁵

¹ Ebû Bekir Ahmed b. Alî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdülkâdir ‘Atâ (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye, 2004), 14:154.

² Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Buğyetü’l-vu ‘ât fî tabakâtî’l-luğaviyyîn ve ‘n-nühât*, thk. Muhammed Ebû’l Fazl İbrâhim (Lübnan: el-Mektebetü’l-‘asriyye, 1964), 2:333.

³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn b. Amed Muhammed ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf (Beyrut: Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, 2003), 5:141.

⁴ Zülfikar Tüccar, "Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987), 16.

⁵ Zülfikar Tüccar, “Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 12:406

Günümüze ulaşan kaynaklarda el-Ferrâ'nın baba tarafından Fars kökenli olduğu aktarılmaktadır. Kaynakların bu şekilde aktarımında bulunmalarının temel nedeni ise, el-Ferrâ'nın adının sonunda yer alan ed-Deylemî nisbesidir. Baba tarafından Benî Esed veya Benî Minkar kabilesinin azatlı kölesi olarak bilinmektedir.

1.1.2. Lakabı

Kendisine lakap olarak verilen el-Ferrâ, “kürk yapan, kürk satan, kelâmı (sözü) derinlemesine inceleyip tahkik eden” manalarını ihtiva etmektedir.⁶ Kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ışığında el-Ferrâ, elde ettiği hiçbir bilgiyi doğrudan, araştırmadan ve gerektiği durumlarda elde ettiği bilgilere eleştirel yaklaşmadan bu bilgiyi doğru kabul etmemektedir. Dolayısıyla es-Sem'ânî, el-Ferrâ'ya verilen bu lakabın kelâmı derinlemesine irdelemesi dolayısıyla verildiğini aktarmıştır.⁷ Böyle bir lakap verilmesinin nedeninin “fery” kelimesinin bünyesinde “takdir edilecek, hayrete düşürecek işler yapmak” anlamlarının bulunması olabileceği düşünülmektedir.⁸

1.1.3. Doğumu ve Aile Üyeleri

Arapçanın bugünkü şekline evrilmesinde büyük rol oynamış olan el-Ferrâ, Abbâsî Devleti'nin gerçek kurucusu sayılan Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) zamanında, hicrî 144 yılında Kûfe'de doğdu. Çocukluğunu ve gençliğini burada geçirdi. Çeşitli ilimlerde üst düzeyde hocaların bulunduğu bu şehirde eğitimini aldı.⁹

Günümüze ulaşan kaynaklarda ailesi ile ilgili geniş bilgiler yer almamakla beraber Fars kökenli oldukları zikredilmektedir. Kaynaklarda babası hakkında çok sınırlı bilgiler vardır. el-Ferrâ'nın babası Ziyâd'ın eli kesikti, zira Hz. Hüseyin olayında eli kesilmişti.¹⁰ Kaynaklarda babası ile ilgili rivayet edilen bu bilginin tarihi seyre uygun olmaması

⁶ Ahmed Muhtâr Ömer, *Mu'cemü'l-luğati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsıra* (Kahire: 'Âlemü'l-kütüb, 2008), 3:1703.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ vd. (Haydarâbâd: Meclisü dâireti'l-ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1962), 10:156.

⁸ Tüccar, “Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd”, 12:406.

⁹ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-'Absî el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. (Mısır: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1955), 7.

¹⁰ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1900), 6:182.

nedeniyle İbn Hallikân (ö. 681/1282), bu bilginin ancak dedesi için doğru olabileceğini düşünmekte ve aktarılan bu bilgiye şüpheyile yaklaşarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

*"Bu konuda bir görüşüm var. el-Ferrâ 63 yıl yaşadı ve doğum tarihi hicrî 144 yılına denk gelmektedir. Hz. Hüseyin'in savaşı ise hicretin 61. yılında meydana gelmiştir. el-Ferrâ'nın doğumu ve bu savaş arasında seksen yıl vardır. Peki el-Ferrâ'nın babası kaç yıl yaşadı? Eli kesik olanın dedesi olması daha mümkündür. Allah en iyisini bilir."*¹¹

Kaynaklarda ailesinin diğer üyeleri hakkında bilgi bulunmamakta ancak adının zikredilmediği bir oğlu olduğundan ve elde ettiği malları bu oğlu için geride bıraktığından bahsedilmektedir.¹² Ayrıca Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805)'nin el-Ferrâ'nın teyzesinin oğlu olduğu rivayet edilmektedir.¹³

1.1.4. Vefatı

Kur'ân ilimleri, Arap şiirleri ve özellikle de nahiv alanında ortaya koyduğu gayretleri ve eserleri sayesinde hem döneminin hem de kendisinden sonraki yüzyıllardan günümüze kadar yaşayan birçok alimin övgüsünü elde etmeyi başaran el-Ferrâ, 63 yaşındayken hacdan dönerken h. 207 yılında vefat etmiştir.

1.2. İlmî ve Edebî Yönü

Bu başlık altında el-Ferrâ'nın aldığı eğitimi, hocaları, öğrencileri ve eserleri ile ilgili bilgiler ulaşılabilen kaynaklar ışığında ortaya koyulacaktır.

1.2.1. Eğitimi

Arap dil biliminin gelişmesine büyük katkılar sağlayan el-Ferrâ, eğitimini sadece bir şehirle sınırlamamış, doğduğu Kûfe şehrinin yanı sıra Basra ve Bağdat şehirlerinde de değerli limlerden dersler almıştır.

Kûfe şehrinde ders arkadaşı olan Hennâd b. es-Serî, el-Ferrâ'nın bu dersler boyunca hiç not tutmadığını, sadece dinlemekle yetindiğini ancak içinde tefsir veya lügatle ilgili bir

¹¹ İbn Hallikân, *Veḥyâtü'l-a'yân*, 6:176.

¹² es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2:333.

¹³ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9:247.

kelam geçen bir şey duyduğunda hocasından bunu tekrar etmesini istediğini ve bu sebeble de el-Ferrâ'nın sadece kendisine lazım olan şeyleri aldığını zannettiklerini ifade eder.¹⁴

İlim tahsilinin başlangıcından beri tefsir ve dil ilimlerine meraklı olan el-Ferrâ, eğitimine Basra şehrinde el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) gibi birçok alimin ders halkalarına katılarak devam etmiştir.

Basra şehrinde daha çok Arap dili, tefsir ve kırâat alanlarında eğitim görmüştür. Basra'da eğitimini tamamladıktan sonra hocası er-Ruâsî (ö. 187/803)'nin tavsiyesi üzerine Bağdat şehrine ilim tahsili için gitmiştir. O, Mehdî-Billâh (ö. 169/785) döneminin en yetkin âlimi olan el-Kisâî (ö. 189/805) ile girdiği ilmî bir tartışma sonucunda el-Kisâî'nin nahivdeki ilmî üstünlüğünü fark edip ondan ilim tahsil etmeye başlamıştır.

Bu tahsil sonucunda hocasının en gözde talebelerinden biri olmuştur. el-Ferrâ'nın hocası el-Kisâî'nin gözde talebelerinden biri olması, onun hayatının ileriye dönük aşamalarında devlet adamları tarafından tanınmasını ve ilmî çevreler tarafından otoritesinin kabulünü sağlamıştır. el-Ferrâ'nın hayatında meydana gelen bu olumlu gelişmeler bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

Hicrî 187 yılından önce ilmî çevreler ve halk tarafından el-Ferrâ'nın ilimdeki yetkinliği ve otoritesi kabul edilmiştir. O dönemin halifesinin huzuruna davet edilecek kadar itibar sahibi ve meşhur bir kişi olarak kabul edilmiştir. Dönemin nahiv ve Kur'ân ilimlerinde önde gelen âlimlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Hocası el-Kisâî'nin vefatından sonra ise çevresindeki insanların ısrarları üzerine hocasının yerine geçip onun vazifesini yerine getirmeye başlamıştır.

el-Ferrâ, Kur'ân ilimleri alanında kendi döneminin otoritesi kabul edilmekte, ders halkaları ve imlâ meclisleri de büyük ilgi görmektedir. el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserini yazdıktan sonra Halife el-Me'mûn (ö. 218/833), onu fasih Araplardan derlediği bilgileri ve nahiv usullerini ortaya koyacağı bir kitap yazması için görevlendirmiştir. Bu görevi yerine getirmesi için sarayda kendisine bir oda tahsis etmiş ve bütün ihtiyaçlarını karşılamaları için hizmetçiler ve verrâklar tahsis etmiştir.¹⁵ Ayrıca Halife el-Me'mûn'un

¹⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14:157.

¹⁵ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5:141.

el-Ferrâ'yı iki oğlunun nahiv eğitimi ve terbiyeleri ile de görevlendirdiği bilinmektedir.¹⁶ Döneminin halifesi tarafından bu kadar yoğun ilgi görmesi ve kendisine önemli görevler verilmesi el-Ferrâ'nın haklı şöhretinin bir kanıtı niteliğindedir.

el-Ferrâ, Arap dilinin kurallarının ortaya koyulmasında, bu kuralların kayıt altına alınmasında ve Arap dilinin günümüzdeki şekline kavuşmasında büyük katkılarda bulunmuştur. Yaşadığı dönem itibarıyla henüz dil kurallarının ortaya konmamış olması, insanların akıl yetkinlikleri ve kabiliyetleri ölçüsünde Arap dili hakkında birtakım düşünceler ortaya koymalarına ve bu dil hakkında birtakım tartışmalarda bulunmalarına sebep olmuştur. Bu durum hakkında Sa'leb (ö. 291/904), el-Ferrâ'nın Arapçayı özetlediği ve kayıt altına aldığı için yok olmaktan kurtardığını söylemektedir.¹⁷

Çevresinde bulunan kişilerin aksine el-Ferrâ, çağdaşlarından ve geçmiş dönem âlimlerinden elde ettiği bilgileri hemen kabul etmemiştir. Bu bilgileri önce birbiriyle karşılaştırmıştır. Daha sonra ise bunları kendi akıl süzgecinden geçirmiş ve gerektiği yerde eleştirel yaklaşmıştır. Yanlış olduğunu düşündüğü bir bilgi gördüğünde ise bu bilgiyi tenkit etmekten geri durmamıştır.

Kûfe mektebine mensup olmasına ve bu mektebe paralel görüşler ortaya koymasına rağmen Kûfe mektebine rakip olarak görülen Basra mektebinin ortaya koyduğu doğru görüşleri desteklemekten de geri durmamıştır.¹⁸ Sergilemiş olduğu bu tavırdan dolayı Kûfe ve Basra mekteplerinin düşüncelerinin bir karışımını ortaya koyan Bağdat mektebinin kurucusu sayılmıştır.¹⁹

Dönemindeki birçok alimin ve devlet adamının övgüsünü elde etmesine, Arap diline olan düşkünlüğüne ve geride yaklaşık üç bin sayfa eser bırakmasına rağmen el-Ferrâ, el-Câhız (ö. 255/869) gibi bazı âlimler tarafından aşırı fanatiklik, ilim hırsızlığı ve rivayetlerinde râvi ismi vermemekle suçlanmıştır.²⁰

¹⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14:159. Ayrıca bkz. Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Dâru'l-ma'ârif, 1968), 195.

¹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6:176.

¹⁸ Örnek için bkz. Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988), 1:52.

¹⁹ Tüccar, "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", 12: 407.

²⁰ Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Daru'l-fikri'l-'Arabî, 1986), 4:15.

Bu suçlamaların yanı sıra el-Ferrâ eserlerinde felsefe yapmakla, filozofların terimlerini kullanmakla ve Mutezile mezhebine meyletmekle de suçlanmıştır.²¹

1.2.2. Hocaları

el-Ferrâ, yaşadığı dönemin en meşhur âlimlerinden biri sayılmaktadır. el-Ferrâ bu şöhreti Arap diline, Arap şiirine, Kur'ân ilimlerine ve özellikle de nahiv ilmine olan merakı ve gayretleri neticesinde elde etmiştir. el-Ferrâ'nın Arap dili için ortaya koyduğu bu gayretler neticesinde nahiv kurallarının derlenmesi ve kayıt altına alınması sağlanmıştır.

el-Ferrâ Arap dili, Kur'ân ilimleri ve nahiv konularında pek çok eser vermiştir. Bu eserlerin teşekkül sürecinde el-Ferrâ'nın gençlik çağından itibaren kendisinden ilim aldığı hocalarının pek çok katkısı olduğu bilinmektedir. Eserlerindeki düşüncelerin bazı kısımları ders aldığı kişilerin düşünceleri doğrultusunda şekillenmiştir. el-Ferrâ'nın ders aldığı bu kişiler ilmi karakterinin ve şahsiyetinin gelişimine, düşüncelerinin olgunlaşmasına yardımcı olmuştur.

Kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda el-Ferrâ'nın ders aldığı veya ders halkalarına katıldığı on üç hocası bulunmaktadır. Bunlar;

Kays b. Rebî' (ö.165/782), Mendel b. Ali (ö. 167/784), Ebü'l-Ahvas Sellâm b. Süleym (ö. 179/796), Yûnus b. Habîb el-Basrî (ö. 182/798), Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 187/803), Ebü'l-Hasan Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), Ebû Bekir b. 'Ayyâş (ö. 193/809), Süfyân b. 'Uyeyne (ö. 198/814), Ebû Servân el-'Uklî (ö. ?), Ebü'l-Cerrâh el-'Ukaylî (ö. ?), Hâzim b. Hüseyin el-Basrî (ö. ?), Ebû Ziyâd el-Kilâbî, Muhammed b. Hafs b. Ca'fer el-Hanefî el-Kûfî (ö. ?)'dir. Zikredilen bu kişiler tabakât kitaplarında mevcut olan kişilerdir.²²

el-Ferrâ'nın eserlerine bakıldığında ise daha birçok kişiden aktarımda bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla hocalarının sayısının çok daha fazla olma ihtimali söz konusudur. Çalışmanın kapsamı dâhilinde bu kişilerden önemli görülenler ele alınacaktır.

²¹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 4:13.

²² Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *el-Müzekker ve'l-müennes*, thk. Ramazan Abdüttewvâb (Kahire: Dâru't-türâs, 1989), 13-16.

Ebû Ca'fer er-Ruâsî

Çok yemeleriyle meşhur olduğu için Revâs "رَوَّاس" adı verilen bir kabileye mensup olduğu rivayet edilmektedir.²³ Kafasının büyük olması dolayısıyla kendisine “er-Ruâsî” lakabı verilmiştir.²⁴ Doğum ve ölüm tarihleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte Halife Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809) döneminde yaşadığı aktarılmaktadır.

Nahiv alanında Kûfeliler arasında ilk defa kitap telif eden kişi olduğu iddia edilmektedir. Kûfe mektebinin en büyük iki temsilcisi el-Ferrâ ve el-Kisâî'nin yetişmesinde emeği bulunan hocalarından birisidir. Özellikle nahiv alanında oldukça yetkin olduğu bilinmektedir.²⁵

Geride bıraktığı eserler arasında *Kitâbü'l-Faysal*, *Kitâbü't-Tasğîr* ve *Kitâbü Me'âni'l-Kur'ân*'ın olduğu bilinmektedir.²⁶

Ebü'l-Hasan Ali b. Hamza el-Kisâî

Benî Esed kabilesinin azatlı kölesi olduğu bilinmektedir. Kırâat, nahiv ve dil ilimleri alanında önde gelen kişilerden biridir.

Kaynaklarda el-Kisâî olarak lakablandırılmasının değişik şekillerde temellendirilmesine rağmen bunların çoğunun aba giymiş olmasıyla alâkalı olduğu bilinmektedir.

Meşhur yedi kırâatten birinin sahibidir. Kûfe mektebinin bir üyesidir. el-Ferrâ, kırâat ilminde el-Kisâî'den istifade etmiş ve *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserinde ondan rivayette bulunmuştur.

Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh'ın onu oğlu Hârûn er-Reşîd'in terbiyesiyle görevlendirdiği bilinmektedir.

²³ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *Tezkiretü'n-nühât*, thk. Afif Abdurrâhman (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1986), 590.

²⁴ Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1993), 6:2486.

²⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6:2486.

²⁶ Ebû'l-Ferec İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramazan (Lübnan: Dâru'l-ma'rife, 1997), 96.

Bağdat'ta ikamet etmiş, burada hadis rivayetinde bulunmuş ve kitaplar telif etmiştir. Vefat tarihinin hicrî 182, 183, 189 veya 192 yıllarında olduğu yönünde çelişkili ifadeler bulunmaktadır. Ancak ez-Zehebî vefat tarihinin hicrî 189 yılı olduğunu ve aktarılan diğer tarihlerin yanlış olduğunu belirtmektedir.²⁷

Kaleme aldığı eserler arasında *Müteşâbihu'l-Kur'ân* ve *Mâ telhanü fihî'l-'avâm* bulunmaktadır.

Yûnus b. Habîb el-Basrî

Dabbeoğulları'nın azatlı kölesi olduğundan ötürü ed-Dabbî nisbesiyle tanınmaktadır. Hicrî 80 yılında doğduğu ve yüz iki yıl yaşadıktan sonra hicrî 182 yılında vefat ettiği rivayet edilmektedir. Döneminin Basra nahiv alimlerinin önderi ve ortaya çıkan sorunlar karşısında başvuru kaynağı olduğu bilinmektedir. Elde ettiği ilimleri hocası Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan almıştır. Ondan nahiv, lûgat, kırâat ve şiir gibi birçok ilimde dersler almıştır.

Basra'da ders halkalarının olduğu, bu ders halkalarında Sîbeveyhi, el-Ferrâ, el-Kisâî, Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824) ve Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) gibi döneme damga vurmuş değerli alimleri yetiştirdiği bilinmektedir. Arap şiirini, Arap şâirlerin tabakalarını çok iyi bildiği, hatta Arap şiirlerini ezbere bildiği ve yeri geldikçe bunları kullandığı bilinmektedir.

Eserleri arasında *Meâni'l-Kur'âni'l-Kebîr*, *el-Luğât*, *en-Nevâdir* ve *el-Emsâl* vardır.²⁸

Ebû Servân el-'Uklî

'Ukl kabilesine mensuptur. Bedevî olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda doğum ve ölüm tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte hicrî ikinci yüzyılın son yarısında yaşadığı düşünülmektedir. Arap dilindeki fesâhati ile bilinmektedir. el-Ferrâ, dil ve edebiyat konularında kendisinden eğitim almıştır. Eserleri arasında *Kitâbü Halki'l-insan*

²⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1997), 77.

²⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2:2852.

ve *Kitâbü Me'âni's-si'r*'in bulunduğu bilinmektedir. Ne var ki bu kitaplar günümüze ulaşmamıştır.²⁹

1.2.3. Öğrencileri

Dönemin bir özelliği olarak devlet otoriteleri ve halk tarafından ilimde üstünlüğü kabul edilen kişilerin kendilerine has ders halkaları bulunmaktadır. Bu ders halkalarında hadis, tefsir, tasavvuf, kırâat, nahiv gibi birçok ilim dalında dersler okunmakta ve dersler verilmektedir. Bahse konu olan ders halkalarının o dönemdeki diğer bir işlevi ise, halk ve devlet otoritelerince kendilerine meşhurluk atfedilen hocaların kitaplarının şifâhî yollarla öğrencileri ve ders halkalarına katılan, sadece yazma işi ile görevli olan verrâklar tarafından yazılmasıdır.

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre el-Ferrâ, eserlerini kendisi yazmamış, büyük bir kısmını bu ders halkalarında öğrencilerine veya o dönemde kitap yazma işiyle meşgul olan, dönemin halifesi tarafından tahsis edilen verrâklara yazdırmıştır.

el-Ferrâ'nın düşüncelerini aktardığı eserlerin ortaya konmasında ve bu düşüncelerin yayılması noktasında öğrencilerinin büyük bir rolü bulunmaktadır. Bu öğrenciler sayesinde el-Ferrâ, hem eserlerini vücuda getirmiş hem de bilgi donanımını ve düşüncelerini öğrencileri vasıtasıyla geniş kitlelere ulaştırabilmiştir.

el-Ferrâ'nın kitaplarını yazan, ondan belirli ilimlerde ders alan ve rivâyette bulunan sekiz öğrencisi bulunmaktadır. Onlar;

Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Ebû Abdilllah et-Tuvâl (ö. 243/858), Muhammed b. Abdilllah b. Mâlik, Hârûn b. Abdilllah (ö. 243/858), İbnü's-Sikkât (ö. 244/858), Ebû Ca'fer Muhammed b. Kâdim (ö. 251/866), Seleme b. 'Âsım (ö. 270/883'ten sonra) ve Ebû Abdilllah Muhammed b. el-Cehm es-Simmerî (ö.277/891)'dir.

Çalışmanın amacına binaen bu kişilerin arasından el-Ferrâ'nın hayatına etki eden bazı öğrencileri daha detaylı bir şekilde ele alınmaya çalışılacaktır. Bu öğrenciler şu şekildedir:

²⁹ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1.bs, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, c.4 (Kahire: Daru'l-fikri'l-'Arabî, 1986), 105.

Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Cehm es-Simmerî

el-Ferrâ'nın gözde talebelerinden olan Muhammed b. el-Cehm'in hicrî 188 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Önder, allâme, edip ve kâtip sıfatlarıyla anılmaktadır. Özellikle Arap diline ait ilimleri hocası el-Ferrâ'dan almıştır. Arap dilinin kullanımını ve kurallarını oldukça iyi bildiği ve Arap dilini ustaca kullanan kişiler arasında önde gelen bir kişilik olduğu ifade edilmektedir.³⁰

Muhammed b. el-Cehm, kırâat ilmini İbn Mücâhid (ö. 324/936)'den almıştır. Hadis ilmi ve rivâyeti alanında oldukça yetkindir. ed-Dârekutnî onun rivayetlerinde güvenilir olduğunu aktarmakta, hadis âlimleri de rivayetlerini güvenilir olma yönünden onaylamaktadır.³¹

Bilindiği gibi el-Ferrâ, hemen hemen bütün eserlerini kâtiplere yazdırmak suretiyle ortaya koymuştur. el-Ferrâ'nın ders halkalarına devamlı bir şekilde katılan Muhammed b. el-Cehm el-Ferrâ'nın eserlerinin teşekkülünde aktif bir rol almış, eserlerin kâtipliğini yapmıştır. Aynı zamanda bu eserleri diğer insanlara aktarmak suretiyle bu eserlerin râviliğini de üstlenmiştir. Edindiğimiz bilgilere göre Muhammed b. el-Cehm, kurduğu ders halkalarında el-Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserini insanlara okumuş ve yanındaki sepette onun eserlerini bulundurmıştır.³²

Muhammed b. el-Cehm, geniş bir edebiyat yelpazesine ve güzel şiire sahiptir. Ayrıca el-Ferrâ için yazdığı bir mersiyesi olduğu aktarılmaktadır. Ancak bu mersiye'nin varlığı tabakat kitapları ve diğer kaynaklar tarafından doğrulanamamıştır. Bununla birlikte el-Ferrâ'yı övdüğü yaklaşık yirmi beyitlik bir kasidesinin olduğu bilinmektedir.³³

el-Ferrâ'nın düşünce ve görüşlerini gelecek nesillere aktararak kaybolmasının önüne geçen Muhammed b. el-Cehm, seksen dokuz yaşında hicrî 277 yılının Recep ayında vefat etmiştir.³⁴

³⁰ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3:88.

³¹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3:88.

³² İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3:88.

³³ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3:88.

³⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2:547.

Seleme b. ‘Âsım

Kûfe mektebine mensup nahiv alanında usta bir isimdir. el-Ferrâ ve Halef el-Ahmer (ö. 180/796)’den ders aldığı bilinmektedir. Özellikle nahiv ve kırâat ilmini el-Ferrâ’dan almıştır. Âlim ve dindar olduğu ve edebiyatının kuvvetli olduğu yönünde bilgiler mevcuttur.³⁵

Onun, el-Ferrâ’nın *Meâni’l-Kur’ân* adlı kitabını imlâ meclisinde aldığı notlarla vücuda getirdiği bilinmektedir. İbnü’l-Enbârî’ye göre bu kitabın Seleme’den gelen nüshası, diğer nüshalar arasında en değerli olanıdır. Zira Seleme, Arap diline ve nahiv ilmine oldukça hakimdi ve aynı zamanda bu kitabı yazmak için gelen diğer kişilerden yazdıklarını toplar ve yazılanlar üzerinde gerekli incelemeleri yapar, bulduğu hataları hocasıyla tartışır.³⁶

Seleme b. ‘Âsım’ın geride bıraktığı rivayet edilen, ancak günümüze ulaşmış ulaşmadığı henüz bilinmeyen *Ğarîbu’l-Hadîs* ve *Kitâbü’l-Meslûk* adlı eserleri vardır. Ayrıca kendisinin olduğu ileri sürülen *Meâni’l-Kur’ân* adlı eserinin de olduğu rivayet edilmektedir. Ancak bu eserin el-Ferrâ’ya ait olan *Meâni’l-Kur’ân* adlı eserin Seleme’den gelen nüshası olduğu düşünülmektedir.³⁷

Kaynaklarda doğum tarihi, yetişmesi ve yaşadığı yer ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen İbnü’l-Cezerî (ö. 833/1429) kitabında ölüm tarihi ile ilgili olarak hicrî 270 senesinden sonra vefat ettiğini hesapladığını dile getirmektedir.³⁸

Ebû Abdillâh et-Tuvâl

Kûfe halkındandır. Doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. el-Asma‘î (ö. 216/831)’den nakilde bulunmuştur. Sa‘leb, Arapça konuşma konusunda oldukça maharetli olduğunu aktarmaktadır. Kendisinin bilinen herhangi bir kitabı bulunmamaktadır. Hicrî 243 senesinde vefat etmiştir.³⁹

³⁵ İbnü’l-Kiftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 2:56.

³⁶ Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihaye*, nşr. Gotthelf Bergsträsser (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1933), 1:311.

³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 2:2856.

³⁸ el-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihaye*, 1:311.

³⁹ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 93; es-Süyûtî, *Buğyetü’l-Vu‘ât*, 1:50.

Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm

Hicrî 154 yılında Herat şehrinde doğduğu tahmin edilmektedir. Babasının Rum asıllı azatlı bir köle olduğu bilinmektedir. İlk eğitimini burada aldıktan sonra uzun bir süre Bağdat ve Basra şehirlerinde birçok alimin ders halkalarına katılarak onlardan eğitim almıştır.

Fıkıh, hadis, tefsir, kırâat ve dil ilimlerine oldukça hâkimdir. Halef el-Ahmer (ö. 180/796), el-Kisâi, el-Ferrâ, İbnü’l-A‘râbî (ö. 231/846) gibi dönemin önde gelen alimlerinden dersler almış ve onlardan nakilde bulunmuştur.

Sâbit b. Nasr’ın Tarsus valiliği yaptığı zamanda Tarsus kadılığı vazifesine getirilmiştir. Bu görevin kitap yazmasına engel olduğunu düşündükten sonra uzun bir müddet devam ettiği bu görevden istifa ettikten sonra Bağdat şehrine gitmiştir. Bu şehirde kaldığı süre zarfında birçok kitap kaleme almıştır. Özellikle garîbu’l-hadîs dersleri olmak üzere insanlar birçok ilim dalında kendisinden faydalanmıştır.⁴⁰

Yetiştirdiği öğrenciler arasında Hâtim es-Sicistânî, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), el-Buhârî (ö. 256/870), et-Tirmizî (ö. 279/892) ve el-Belâzürî (ö. 279/892) gibi özellikle hadis ilimi alanında kendini kanıtlamış kişilerin olduğu bilinmektedir.⁴¹

Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’ın geride bıraktığı eserler arasında *el-Ğarîbu’l-Musannef*, *Ğarîbu’l-Hadis*, *Kitâbü’l-Emsâl*, *en-Neseb* ve *Kitâbü’l-Emvâl* adlı, çeşitli ilim dallarında ve konularında yazılmış oldukça önemli kitaplar bulunmaktadır.

Bağdat şehrinde ders verme ve kitap yazma işini bitirdikten sonra hac vazifesini yapmak için Mekke’ye gitmiştir. Hac vazifesinden sonra geri dönmek istememiş ve vefatına kadar burada ikamet etmiştir.

Hicrî 224 yılında Mekke’de vefat etmiştir. Vefat tarihiyle ilgili olarak hicri 222 ve 223 yılları zikredilmektedir.⁴²

⁴⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14:392-407.

⁴¹ Zülfikar Tüccar, “Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10:244.

⁴² el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14:406.

1.2.4. Eserleri

el-Ferrâ, Arap dilinin kendisini oluşturma sancıları çektiği, dilin kurallarının belirlenmesi için henüz yeni yeni çalışmaların yapıldığı ve bu çalışmaların henüz düzenli bir hale kavuşmadığı bir ortamda özellikle Arap diline yönelik olmakla birlikte tefsir, kırâat, lügat, şiir ve ahbâr ilimlerinde görüşler belirten, diğer âlimlerin görüşlerine kulak veren ve bunları eleştiri süzgecinden geçiren bir kişiliğe sahiptir.

el-Ferrâ'nın böyle bir kişiliğe sahip olması onun döneminde seçkin bir âlim olmasına ve tetkik ettiği düşüncelerin halk ve dönemin devlet adamları tarafından değer görmesine vesile olmuştur.

el-Ferrâ, başta Arap dili ilimleri olmak üzere diğer ilimlerde döneminin aktif âlimlerindendir. Bu durumdan dolayı hem devlet adamları hem de halk kendisine ilgi göstermiştir. Birçok âlim, kendisinden dersler almış ve imlâ meclislerine katılmıştır. el-Ferrâ, bu imlâ meclislerinde âdeti olduğu üzere şifâhî yolla kitaplarını öğrencilerine, halka ve Halife el-Me'mûn'un tahsis ettiği verrâklara yazdırmıştır. Bu sayede hepsi olsamasa da el-Ferrâ'nın eserlerinin ve düşüncelerinin günümüze aktarılması sağlanmıştır.

Sa'leb'in "el-Ferrâ'nın kitaplarına hiçbir kitap denk değildir."⁴³ sözü ve halkın el-Ferrâ'nın kitaplarının yazımına olan ilgisi, bunların o dönemdeki yegâne eserlerden olduğunun kanıtı niteliğindedir.

el-Ferrâ'nın bu eserlerinin henüz kaidelerinin belirlenmesi ve bir düzene koyulması aşamasında olan Arap diline yaptığı katkılar, onların Arap dilini unutulmaktan ve kaybolmaktan kurtarmış olduğu yönündeki yaygın kanaati desteklemiştir.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre el-Ferrâ oldukça verimli olan ilmî hayatı boyunca yaklaşık yirmi altı esere imza atmıştır. Ne var ki bu kitapların çoğu günümüze metin olarak ulaşamamış, varlıkları sadece kendilerinden yapılan alıntılar veya kaynaklarda adlarının zikredilmesi boyutunda kalmıştır. el-Ferrâ'nın günümüze ulaşan dört eserinin olduğu bilinmektedir.

⁴³ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4:10.

Özellikle nahiv ilmi ile ilgili kaleme aldığı eserleriyle Arap dilinin şekillenmesine, kurallarının belirlenmesine büyük katkılar sunan, Arap dili mirasının unutulmaması ve gelecek nesillere aktarılmasına katkı sağlayan el-Ferrâ'nın eserlerine dâir kaynaklardan ulaşılabilen bilgiler şu şekildedir:

Me'âni'l-Kur'ân

Arap dili kullanımının toplumda yaygınlaşması, dilin gitgide döneminin küresel dili haline gelmesini sağlamıştır.

Arap dilinin kaideleri ve toplumsal kullanımına yönelik çalışmalar İslam'ın ilk dönemlerine kadar dayanmaktadır.

Özellikle İslam kaynaklarının temelini oluşturan Kur'ân metninin okunuşundaki hataların ortadan kaldırılması, Kur'ân metninin yanı sıra hadis metinlerinin kayıt altına alınıp korunabilmesi ve Arap dili kaidelerinin ana hatlarıyla ortaya koyulması amacıyla çok sayıda çalışma yapılmış ve yapılan bunlar kayıt altına alınmıştır.

Bu çalışmalar ilk dönemlerde dil bilimsel çalışmalar şeklinde başlayıp daha sonra hadis, fıkıh, tefsir, kelam gibi temeli dil çalışmalarına dayanan birçok ilim dalına ayrılmıştır.

Zaman içerisinde hem bu çalışmalarla uğraşan ilim adamlarının fazlalaşması hem de çalışmaların daha müstakil eserlere doğru kayması sebebiyle ortaya çıkan bu ilim dalları da kendi içinde bölümlere ayrılmıştır.

Me'âni'l-Kur'ân, bu bölünmenin ve dilin *Kur'ân*'ı anlamlandırmada ana etken olmasının bir sonucu olarak tefsir ilminde ortaya çıkan ilim dalıdır. Bu ilim dalı *Kur'ân* metnindeki lafızların gramatik yönünü ön plana çıkararak anlamlarını tespit etmektedir. Bu ilim dalında âlimlerin kaleme aldığı eserler, asıl adları farklı olsa bile “Me'âni'l-Kur'ân” genel adıyla adlandırılmıştır.

Özellikle dil alanında nam salmış el-Ferrâ'nın da *Me'âni'l-Kur'ân* genel adıyla şöhret bulmuş ve günümüze ulaşmış bir eseri bulunmaktadır. Kaynaklarda yirmi beş veya yirmi altı eserinin olduğu, en meşhur iki eserinden birinin de bu olduğu ifade edilmektedir.

el-Ferrâ'nın döneminde ve daha sonraki asırlarda benzerlerine göre oldukça rağbet gören ve asıl adı *Tefsîru müşkili i'râbi'l-Kur'ân ve me'ânih* olan bu eseri aynı konu üzerinde yazılmış benzer eserlerde olduğu gibi "Me'âni'l-Kur'ân" genel adıyla bilinmektedir.

Bu eser yakın dönemlerde yazılmış olan tefsir kitapları gibi tamamen *Kur'ân*'ın anlamını vermemektedir. Günümüzde dilbilimsel tefsir kategorisinde yer almaktadır.

Eser daha çok garip lafızların bulunduğu âyetlerin dil yönünden açıklamasını yapmaktadır. Özellikle bu âyetlerden yola çıkarak dönemin bir gereği olan Arap dilinin sarf ve nahiv kurallarını tespit etmeye çalışmaktadır. Daha önce *el-Hudûd* adlı kitabında ortaya koyduğu meseleleri, içinde bu meselelerin bulunduğu âyetlere bağlı kalarak herhangi bir sıra gözetmeden dağınık bir şekilde vermiştir.

el-Ferrâ, bu eserinde birçok gramer konusuna ve bunların detaylarına değinmiştir. Bu denli detay vermesinin sebebi ise eserinde sadece bir kırâati benimsemeyip aynı ayetin diğer kırâatlerdeki versiyonlarını da dikkate almış olmasıdır.

el-Ferrâ, sadece kıraatlerle de yetinmemiş aynı kıraat için farklı yazım tarzlarının rivayet edildiği nüshalara bile değinmiştir. Ayrıca eserinde hem mensubu olduğu hem de dönemin âlimleri tarafından lideri addedildiği Kûfe mektebinin ortaya koyduğu dil ıstılahlarını zikretmiş ve bunları eserinde açıklamıştır.⁴⁴

el-Ferrâ, yazım tarzının bir sonucu olarak eserinde bazı hususları aynı şekilde tekrar etmiştir. Bu tekrarlar, bazen aynı şeyi tekrar ediyor gibi görünse de birbirini tamamlar niteliktedir.⁴⁵

Sa'leb, el-Ferrâ'nın bu eseri kaleme alma nedenini şu şekilde aktarır:

"el-Ferrâ'nın dostu olan nahiv ve lûgat alimi Ömer b. Bükeyr, Halife el-Me'mûn'un valilerinden Hasan b. Sehl'in yanındaydı. el-Ferrâ'ya şöyle bir mektup yazdı: Emir Hasan bana Kur'ân'dan bazı sualler soruyor ve ben bunlara cevap veremiyorum. Bu sorulara cevap veren ve kendisine başvurulmuş bir kitap yaz.⁴⁶ el-Ferrâ, bu mektubu okuduktan sonra etrafındakilere "Size Kur'ân ile ilgili bir kitap yazdıracağım, toplanın." dedi. İnsanlar bir araya toplanınca onların yanına geldi. Mescitte müezzinlik yapan bir

⁴⁴ Tüccar, "Al-Farrâ,Hayati,Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii", 76.

⁴⁵ Tüccar, 77.

⁴⁶ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4:9.

adam vardı. Ona “Oku.” dedi adam Fatihâ suresinden okumaya başladı. el-Ferrâ, adamın okuduğunu tefsir etti. Bu durum Kur’ân’ın tamamı bitinceye kadar bu şekilde devam etti. Bu eserin hacmi yaklaşık bin varaktır. Bu eser, bir benzerinin yapılmadığı ve hiç kimsenin bu kitaptan daha iyisini ortaya koyamayacağı bir eserdir. Kitabın verrâklarından ikisi Seleme b. ‘Âsım ve Nasr b. el-Cehm’dir. Kitap, Halife el-Me’mûn’un sarayında yazılan el-Hudûd adlı kitabın yazılmasının akabinde yazılmıştır”.⁴⁷

Ebû Bedl el-Vedâhî şöyle aktarıyor: *Me’âni’l Kur’ân* adlı eserin yazımına katılan kişileri saymak istedik fakat sayamadık. Biz de kitabın yazımına katılan kadıları saydık seksen kişiydiler. Kitap bitinceye kadar yazımına devam ettiler. Kitabın yazımı tamamlanınca verrâklar, halktan menfaat sağlamak adına kitabı sakladılar. Sadece kitabı çoğaltmak isteyen kişilere sayfası beş dirhem ücretle vereceklerini söylediler. Halk bunu el-Ferrâ’ya şikâyet etti. el-Ferrâ, verrâklardan kitabı insanlara vermelerini isteyince verrâklar buna itiraz etti. Bunun üzerine el-Ferrâ, bu eserdeki anlattıklarını daha geniş bir şekilde ele alacağı bir kitap yazdırma sözü verdi. Kitabın sadece hamd kısmını yüz sayfa olacak şekilde yazdırınca verrâklar on sayfasını bir dirheme vereceklerini söylediler.⁴⁸

el-Ferrâ’nın bu eserinde Mutezile mezhebinin görüşlerine yer verdiği iddiası ortaya atılmaktadır, ancak eser incelendiği takdirde bu iddianın yersiz bir iddiadan ileri gidemediği görülmektedir.

el-Ferrâ bu eserini yazdırmaya hicrî 202 yılında başlamış, 204 yılında eserin imlâsı tamamlanmıştır.⁴⁹

Eser, farklı kütüphanelerdeki nüshalarından yola çıkılarak üç cilt halinde yayımlanmıştır.

el-Eyyâm ve'l-leyâlî ve’ş-şühûr

Arap dilinde kullanılan gece, gündüz, haftanın günleri ve aylarla ilgili kelimelerin Kur’ân ve şiirlerden deliller getirilerek kelime yapılarının incelendiği hacmi dar bir sözlüktür.

⁴⁷ İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 4:9-17.

⁴⁸ İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 4:9-17.

⁴⁹ Şükrü Arslan, “Me’âni’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28:208.

el-Ferrâ, bu eserini de tıpkı diğer eserlerinde olduğu gibi kendisi kaleme almamış, diğer insanlara imlâ etmiştir/dikte etmiştir (söyleyip yazdırmıştır).

Eserden yapılan alıntılardan hareketle yazıldığı dönem ve sonrasında da bilinen ve bir kaynak olarak başvurulmuş eser olduğu görülmektedir.

Eser, İbrâhim el-Ebyârî tarafından neşredilmiştir.⁵⁰

el-Müzekker ve'l-müennes

Bu eser, Arapçanın olgunlaşma döneminde müzekker-müennes konusunda yazıldığı bilinen ilk kitaptır.

el-Ferrâ, bu eseri ölümünden üç yıl önce Halife el-Me'mûn'un kumandanlarından olan Tâhir b. Hüseyin isteği üzerine kaleme aldığı *el-Behâ* eserinin ardından telif etmiştir.⁵¹

el-Ferrâ, diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserini de öğrencilerine imlâ etmek/dikte etmek suretiyle ortaya koymuştur. Eser, el-Ferrâ'nın öğrencisi Muhammed b. el-Cehm'in rivâyetiyle günümüze ulaşmıştır.

Eser, Arapçadaki dil konularında müzekker ve müennesliğin çıkardığı zorlukları halletmek ve müzekker-müennes konusundaki garip olguları açıklamak üzere vücuda getirilmiştir. Bu zorluklar âyetler, bazı kırâatler, atasözleri ve Arap şiirinden alınan zengin örneklerle ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Özellikle Arapçada semâ'î müennes olarak adlandırılan kelimeleri, henüz o dönemde detaylı bir şekilde ele alınmadığı bir ortamda açıklamış olması kitabın eşsizliğini ortaya koymaktadır.

Eser, önce Mustafa ez-Zerkâ tarafından daha sonra da Ramazan Abdüttevâb tarafından yayımlanmıştır.

Eser döneminde olduğu gibi hâlen müzekker-müennes konusundaki dilsel çalışmaların payandası olmaya devam etmektedir.

⁵⁰ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *el-Eyyâm ve'l-leyâlî ve's-şühûr*, nşr. İbrâhim el-Ebyârî (Kahire: Daru'l-kitâbi'l-Mısri, 1980).

⁵¹ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 195.

el-Maksûr ve'l-memdûd

Arapçada elif-i maksûre veya elif-i memdûdeyle biten kelimelerin ve bu kelimelerin kalıplarının incelendiği eserdir. Bu kelimelerin kullanım alanları ve şekilleri *Kur'ân*'dan ve Arap dilindeki kullanımlarından hareketle örnekler verilerek açıklanmaya çalışılmıştır.

Eser Abdülazîz el-Meymenî ve Mâcid ez-Zehebî tarafından neşredilmiştir.

el-Behâ (el-Behî)

Konuşma ve yazım dilinde insanların yaygın olarak yaptığı hataların ele alan bir eserdir. Bu eser kaynaklarda *Mâ yelhanü fîhi 'l- 'âmme* ve *el-Behâ fîmâ telhanü fîhi 'l- 'âmme* gibi adlarla da anılmıştır. el-Ferrâ bu eserini Tâhir b. Hüseyin'in isteği üzerine imlâ etmiştir.⁵²

İbn Hallikân bu eseri gördüğünü belirtmekte ve şu ifadelerle yer vermektedir:

“Eserin hacmi dardır. Sa'leb'in *el-Fasîh* adlı eserinde kullandığı lafızların çoğu bu eserde de vardır. Ancak içeriğinin dizilimleri farklılık arz etmektedir. Bu iki kitap arasında bazı meseleler dışında pek de farklılık bulunmamaktadır.”⁵³

el-Hudûd

el-Ferrâ'nın nahiv ilmi konularını ele aldığı kitaptır. Kaynaklarda kitabın yazım sebebi ve konu başlıklarında kullandığı hadlerin (tariflerin/bölümlerin) adedi hakkında farklı rivayetler vardır.

el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde kitabın yazım sebebi şöyle aktarılmaktadır:

"Halîfe el-Me'mûn, el-Ferrâ'ya nahiv kaidelerinin ve Araplardan duyduklarının bir araya getirildiği bir kitap yazmasını emretti. Sarayının bir odasını el-Ferrâ'ya tahsis etti. Bütün ihtiyaçlarını karşılamaları için emrine hizmetçiler verdi. Bu hizmetçiler kendisine namaz vakitlerinde müezzinlik bile yapıyorlardı. el-Ferrâ, halifenin tahsis ettiği verrâklara kitabı sözlü olarak aktarıyor, verrâklar da el-Ferrâ'nın dile getirdiklerini

⁵² Dayf, 195.

⁵³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Hüseyin Esed vd. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 10:120.

yazıya döküyorlardı. Bu süreç iki yıl devam etti. Kitap tamamlanınca halife kitabın saklanmasını emretti. el-Ferrâ, eserini söyleyip yazdırdıktan sonra topluluğun huzuruna çıktı ve Kitâbü'l-Me'ânî adlı eserini yazdırmaya başladı".⁵⁴

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* adlı eserinde bu eserin yazım sebebini şu şekilde aktarır:

"Sa'leb'in dediğine göre el-Ferrâ'nın el-Hudûd adlı eserini yazma sebebi şu idi: el-Kisâî'nin talebelerinden bir grup çıkıp el-Ferrâ'ya geldiler ve kendileri için nahiv konularını yazıp yazamayacağını sordular. Bunun üzerine el-Ferrâ hemen yazmaya başladı. Üçüncü toplanmada birbirlerine 'Eğer bu şekilde devam ederse nahiv ilmini çocuklar bile anlar. En iyisi devam etmeyelim' dediler, dersi bıraktılar. Bunun üzerine el-Ferrâ kızdı. 'Benden ders vermemi istiyorlar, kabul ettiğimde ise derse gelmiyorlar. Vallahi sadece iki kişi gelse bile nahvi yazdırmaya devam edeceğim' dedi. 16 sene boyunca nahiv ilmini yazdırmaya devam etti".⁵⁵

Eserin bölümlerinin sayısı hakkında da ihtilaf bulunmaktadır. Bu, bazı kaynaklarda kırk altı⁵⁶ iken bazılarında da altmış⁵⁷ olarak kendini göstermektedir.

el-Ebniye

Eser, el-Ferrâ'nın biyografisini ele alan kaynaklarda zikredilmemiştir, ancak İbn Vellâd (ö. 332/944), *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı kitabında bu eserden alıntı yapmıştır.⁵⁸

el-Ferrâ'ya ait olduğu aktarılan ancak kaynaklarda içeriği hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan diğer eserlerinin listesi şu şekildedir:

İhtilâfû ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve's-Şâm fi'l-mesâhif, et-Tasrîf, el-Cem' ve't-tesniye fi'l-Kur'ân, Hurûfu'l-mu'cem, Ğarîbü'l-hadîs, el-Fâhûr, Fe'ale ve Ef'ale, el-Kâfi fi'n-nahv, el-Lügât, Lügâtü'l-Kur'ân, Müşkilü'l-lügati's-sağir, Müşkilü'l-lügati'l-kebîr, el-Mesâdir fi'l-Kur'ân, Kitâbü'l-Mülâzim, en-Nevâdir, el-Vâv, el-Vakf ve'l-ibtidâ...

⁵⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14:149.

⁵⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 91.

⁵⁶ İbnü'n-Nedîm, 92.

⁵⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1986, 4:10.

⁵⁸ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Vellâd, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, nşr. Paul Brönnle (Leiden: Beril, 1900), 99.

Bu eserlerin sahibi el-Ferrâ'nın mensubu bulunduğu Kûfe ekolü ile rakibi konumundaki Basra ekolü hakkında genel bir bilgi verip onun Kûfe ekolündeki yerini belirlemeye çalışalım.

1.2.5. Basra ve Kûfe Ekolleri Arasında Genel Bir Mukâyese

Aralarındaki rekâbeti şehirlerinin kuruluş tarihine kadar götüren Basriyyûn/Basralılar ve Kûfiyyûn/Kûfeliler, Arap dili tarihinde çok mühim bir yer tutan iki ekolün kurulmasına öncülük etmişlerdir. Arapçanın İslâmiyet'le yeni tanışmış Arap olmayan kavimler tarafından öğrenimini kolaylaştırmak üzere bu dilin gramerinin bilimsel yöntemlere dayanan kurallar olarak belirlenmesi lüzumu hâsıl olmuştu. Dolayısıyla bir zarûret hâline gelen gramer ve lügat çalışmaları, dilin sahih kullanım kurallarının belirlenmesine yönelik faaliyetler, ilk kez Araplar ile Arap olmayanlar arasında hudut görevi gören Basra'da m. VII. asrın ikinci yarısında, takriben bir asır sonra da Kûfe'de başlayıp üç asır kadar sürmüştür.⁵⁹

İki dil mektebinin temsilcilerine bakıldığında Ebü'l-Esved ed-Düelî, Nasr b. 'Âsım, İbn Ebî İshâk, İsa b. Ömer es-Sekafî, Ebû 'Amr b. el-'Alâ, el-Halîl b. Ahmed, Yûnus b. Habîb, Sîbeveyhi, Kutrub, el-Ahfeş el-Evsat, Ebû Osman el-Mâzinî ve el-Müberred gibi âlimlerin Basra ekolünde, er-Ruâsî, Muâz b. Müslim el-Herrâ, el-Kisâî, el-Ferrâ, Mübârek el-Lihyânî, Muhammed b. Ahmed et-Tuvâl, Muhammed b. Abdillâh b. Kâdim ve Sa'leb gibi âlimlerin de Kûfe ekolünde yer aldıkları görülmektedir.

Burada iki mektep arasındaki şiddetli tartışmalara girmek yerine iki taraf arasında genel bir karşılaştırma yapılacaktır.

Bu iki ekolün çalışmaları semâ'a ve kıyâsa dayansa da farklı neticelere ulaşılmasının asıl nedeni, Arapçayı hatasız konuşan bedevîlerin çöle yakın bir konumda bulunan Basra şehrinde toplanmalarına ve çok önemli bir panayırın burada gerçekleşmesine mukâbil Kûfe'nin dil yönünden karışık unsurlarla dolu bulunmasıdır. O nedenle Basra ekolü, titiz bir şekilde seçtiği bedevîlerin fasih lehçesini temel alıp dille ilgili genel kâideler koymuş, bu kâidelere uymayan şekilleri şâz addederek onlar için ayrıca kural koymaya ihtiyaç duymamıştır. Buna karşılık Kûfe ekolü, semâ'ın kaynağını seçmede aynı hassâsiyeti

⁵⁹ Hulusi Kılıç, "Basriyyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3:117-118.

göstermeyerek Araplardan rivâyet edilen her kullanıma ve şekle itibar etmiş, nâdir ve şâz olsa da duyduğu her şekli kâideye esas almıştır.⁶⁰ Basra mektebi, coğrafi konumundan yararlanarak daha sağlam ve sıhhatli semâ‘ ürünlerine dayanması, Kûfe’nin aksine zarûrî durumların hâricinde kıyâsa müracaat etmemesi ve şâhit bulunmadığında kıyâsı kullanmaması yönlerinden Kûfe mektebinden üstün kabul edilir.⁶¹

Her iki mektebin aynı konuda farklı terimleri kullandığı bir gerçektir. Örneğin Basra ekolünün kullandığı sıfat, bedel, harf-i cer, vâv-ı ma‘iyye, ism-i fâil, zamir, fasıl zamiri terimlerinin karşılığında Kûfe ekolünde na‘t, terceme, harf-i hafv, vâv-ı sarf, fi‘l-i dâim, ism-i meknî, ‘imâd terimleri kullanılmaktadır.⁶²

Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki yöntem farklılıkları, nahiv meselelerinin izahına da yansımıştır. Meselâ Basralılara göre mübtedâyı merfû‘ yapan ‘âmil ibtidâ ve haberi merfû‘ yapan ‘âmil mübtedâ iken Kûfelilere göre mübtedâyı haber ve haberi de mübtedâ merfû‘ yapmıştır. Basralılara göre نَعَمْ ve نَسْ مَازî fiil iken Kûfelilere göre isimdir.⁶³ Bu bakış açısındaki farklılık, iştikâka da yansımıştır. Nitekim Basralılara göre fiil, mastardan müştak iken Kûfelilere göre mastar, fiilden müştaktır.⁶⁴

1.2.6. el-Ferrâ’nın Kûfe Ekolündeki Yeri

Kûfe ekolü, el-Kisâi ve öğrencisi el-Ferrâ sayesinde m. VIII. asrın sonlarına doğru Basra ekolünden tamamen bağımsız hâle gelmiştir ve bu durum, m. IX. asrın sonuna dek sürmüştür. Kûfe gramerini kemâline erdiren, hiç kuşkusuz ortaya koyduğu özgün terimler, kurallar ve ölçülerle el-Ferrâ’dır. Bu sebeple Kûfe ekolünün hakîkî lideri el-Ferrâ sayılır.⁶⁵ el-Halîl’in öğrencisi olan ve Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ını el-Ahfeş el-Evsat’tan okuyan el-Kisâi’nin ve bu eseri Yûnus b. Habîb’ten okuyan el-Ferrâ’nın

⁶⁰ Kılıç, “Basriyyûn”.

⁶¹ İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32:300-306.

⁶² Selami Bakırcı ve Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2019), 70-72. Yine bkz. Cemil Allûş, *İbnü’l-Enbârî ve cühûdühû fi’l-nahv* (Beyrut: y.y., 1981), 241-243.

⁶³ Her iki ekol arasındaki ihtilaflı meselelerde ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü’l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilî’l-hilâf beyne’n-nahviyyîne’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn* (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘asriyye, 2003). Ayrıca bkz. Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 72.

⁶⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulkadir Bayam, “Arap Dilinde İştikâk” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002), 24-27.

⁶⁵ Hulusi Kılıç, “Kûfiyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26:345-346.

yetişmesinden sonra iki ekol arasında konulara bakışta ihtilaflar görölmüş, bu ihtilaflar müstakil kitapların konularını oluşturmuştur. Nihayetinde söz konusu alışmalar, Arap dilinin edebî mahsulünün derlenmesinde ve kurallarının belirlenmesinde çok büyük bir rol oynamıştır.⁶⁶

el-Ferrâ, nahvin bütün meselelerinin henüz vuzuha kavuşmadığı bir dönemde yaşadığından bunlar üzerinde önemli çalışmalar yapmış, hocası el-Kisâî'yi bile zamanla gölgede bırakmıştır. Nitekim Kûfeliler, onu bu ilimde el-Kisâî'den daha üstün görmüşlerdir. Eski müellifler, Kûfe mektebinin tarihî gelişiminde ve kırâat alanındaki mühim konumu sebebiyle el-Kisâî'yi nahivde de birinci, el-Ferrâ'yı ise ikinci sırada kabul etseler de bazı tabakât müellifleri yalnız dil konusundaki ilmî düzeyini göz önünde bulundurarak onu “Kûfiyyûn'un en üstünü ve en âlimi” diye vassfederler. İbn Hallikân ise, onu nahivde, lügatte ve edebiyatın çeşitli dallarında bu şekilde nitelendirir.

Kıyasa fazlasıyla ehemmiyet veren el-Ferrâ, bunu dil meselelerine ve diğerk mevzulara da uygulamıştır. Sadece öğrendiklerini ve derlediğı bilgileri telif ve nakletmekle kalmamış, bunları tetkik ve tahlil etmiş, bazı yeni neticelere ulaşmıştır.

Arapça'nın hususiyetlerinin ve kâidelerinin belirlenmesinde büyük rol oynayan el-Ferrâ, bu dilin unutulup kaybolmasının önüne geçmiştir. Hem kendisinden önce hem de kendi döneminde yaşayan âlimlerin görüşlerini karşılaştırmakla yetinmemiş, bunları eleştiri süzgecinden geçirerek kendi görüşüne göre birleştirmiş ve meseleleri uyumlu bir sistem haline getirmiştir. Ayrıca Basra ekolünden doğru bulduğı görüşleri de benimsemiş ve savunmuştur. Dolayısıyla el-Ferrâ, Basra ve Kûfe ekollerini kaynaştıran Bağdat ekolünün kurucusu olarak da kabul edilir.⁶⁷

Kûfelilerin el-Kisâî'den sonraki âlimlerine bakıldığında onlar arasında nahvi en iyi bilen el-Ferrâ'dır. O, ilmini temel dayanağı ve başı olan el-Kisâî'den, Ebü'l-Cerrâh ve Ebû Servân gibi güvendiğı bedevilerden ve Yûnus b. Habîb'den de belli miktarda, ayrıca Ebû Ziyâd el-Kilâbî'den almıştır.

⁶⁶ Kılıç, “Basriyyûn”.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zülfikar Tüccar, “Ferrâ, Yahya b. Ziyâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12:406-408.

el-Ferrâ, kendisiyle gurur duymasına ve kibirlenmesine rağmen takvâ sahibi ve dindar biriydi. El-Ferrâ'nın Sîbeveyhi'ye karşı asabiyeti fazlaydı. Sa'leb'in Seleme'den rivayetine göre el-Ferrâ, başının altında Sîbeveyhi'nin kitabı varken ölmüştür. Başka bir rivayete göre de el-Ferrâ, onun gramer hatasını aradığı için ondan ayrılmıyordu.

Tutuculuk, Kûfelilerin ekolüne göre dilde ve nahivde ustalık gösteren Ebû Musa Süleyman b. Muhammed'in aklını başından almıştı. Rivayet edildiğine göre İbn Keysân, rüyasında cinlerin her çeşit ilimde birbiriyle münâzara ettiğini görmüş ve onlara “Nahivde kime meylediyorsunuz?” diye sormuş, onlar da “Sîbeveyhi'ye” cevabını vermiştir. Bu rivayetin kaynak kişisi Muhammed b. Abdilvâhid, bu haberi Ebû Musa el-Hâmiz'in yanındaki Sa'leb'e iletince el-Hâmiz kızmış ve “Doğru söylüyor! Sîbeveyhi ancak bir deccâl, şeytandır. Bu yüzden cinler ona meylediyor.” demiştir. Bunun üzerine Ebû'l-Abbâs Sa'leb onu susturmuştur. Ebû't-Tayyib el-Luğavî, “Ben, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından birçok cüzü elli defa gördüm. Buna rağmen İbn Keysân, el-Ferrâ'nın Sîbeveyhi'ye muhalefet ettiği görüşlerinden olan şeyleri tercih ediyordu.” demiştir.⁶⁸

⁶⁸ Ebû't-Tayyib Abdilvâhid b. Ali el-Luğavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 2009), 105-106.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP DİLİNDE MÜZEKKER-MÜENNES KONUSU

Çalışmanın bu bölümünde dillerde bulunan cinsiyet olgusuna genel bir şekilde değinildikten sonra çalışmanın son bölümünün kavranabilmesi ve Arap dilinde var olan cinsiyet olgusunun aktarılabilmesi adına müzekker-müennes konusu detaylı bir şekilde incelemeye tâbî tutulacak, elde edilen bilgiler ışığında konu açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

2.1. Dillerde Erillik-Dişillik

Dil, diğer canlılar arasında akıl sahibi olmasıyla bir adım önde olan insanoğlunun en temel ve en ayırt edici özelliğidir. Canlı varlıklar arasında aklını kullanabilme ve düşünebilme yeteneğini hâiz insanoğlu, elinde bulundurduğu bu özelliği sayesinde nesneleri anlamlandırabilmiş, kendi türü ile iletişim kurabilmiş, aynı dili konuşan grupların bir araya gelmesi, çevre, hava koşulları, düşünce yapısı ve hayatı anlamlandırma yöntemleri gibi birçok özellik sayesinde insanların ortak bakış açısı olan kültürü ortaya koyabilmiştir. Bütün bunların sonucunda aynı dili konuşan insanların genel kanısını oluşturan bu toplumsal değerler silsilesini gelecek nesillere aktarabilmiştir.

Dil bilimciler arasındaki en yaygın kanâate göre insanoğlu, çevresini anlama, nesnelere kavram yükleme, doğa ve hayvan seslerini taklit etme sonucu daha yaratılışının ilk anından itibaren kendi aralarında anlamlandırdıkları dili oluşturmaya başlamıştır.

İnsanoğlunun varlık sahasına çıktığı zaman diliminden bu yana dil en temel şekliyle bir iletişim aracı olarak kullanılmaktadır.

İnsanoğlunun ortak anlam oluşturma ve iletişim kurma çabası, yaşamını sürdürdüğü ortamın koşulu, bir araya gelen topluluğun nesnelere olan bakış açısı, topluluğun zihin yapısı, etrafında bulunan diğer canlıların çeşitliliği gibi birçok özellikten etkilenmiştir.

Her bir toplum için farklı olan bu özellikler insanoğlunun oluşturduğu dil üzerinde etkili olmuştur. Bu etki, toplumların nesneleri anlamlandırmadaki yöntemlerini ve düşüncelerini farklılaştırmıştır.

Toplumların nesneleri anlamlandırmada sahip olduğu farklı düşünceler sayesinde bugün hâlen kullanılmakta olan yaklaşık altı bin dilin varlığından söz edilmektedir. Bu diller, kendi içerisinde bulunduğu coğrafyaların yakınlığı, dilin olduğu ses ve kuralların benzerlikleri ve dili konuşan insanların oluşturduğu kültürlerin birbirine olan paralellikleri gibi ortak veya benzer özelliklere göre sınıflandırılmıştır.

Her bir dilin ait olduğu bir dil ailesi bulunmaktadır. Aynı dil ailesine mensup olan dillerin aynı kökten ve aynı dilden türediği düşünülmektedir. Bu diller, birbirine oldukça benzemektedir. Bu benzerlik, diller arasında bazen kelimelerde bazen dil kurallarındaki ortaklıklarda bazen de birebir aynı kelimelerle aynı anlama işaret eden -biçimsel haliyle (şekilsel olarak) veya seslendirilmesinde farklılık olsa da- atasözleri ve deyimlerde gün yüzüne çıkmaktadır.

Dilin kavramlarında uygulanan cinsiyet ayrımı, dili kullanan dil sahiplerinin nesnelere olan yaklaşımı ve düşünce yapısına paralel olarak ortaya çıkmaktadır. Günümüzde halen konuşulan diller, dilin sözcüklerinde cinsiyet ayrımı yapıp yapmama konusunda genel olarak iki gruba ayrılmaktadır. Bu cinsiyet ayrımı bazı dil ailelerinde eril-dişil şeklinde iki grupta, bazen de eril-dişil-nötr şeklinde üç grupta incelenebilmektedir.

Dillerin cinsiyet ayrımı, dili kullanan toplumun oluşturduğu kültürün ve toplumun elde ettiği deneyimlerin dile yansması ile farklılık göstermektedir. Kültürün ve deneyimlerin dile etki etmesi dilde cinsiyet ayrımına da yaklaşımı değiştirmektedir.

Dilde cinsiyet ayrımına yaklaşım bazı dillerde gerçek manada erillik-dişillikten etkilenmiş, bazı dillerde eril-dişil varlıkların fiziksel özelliklerinden etkilenmiş, bazı dillerde ise kültürün ve toplumun nesneye bakış açısının farklılığından ötürü dilin sözcükleri herhangi bir cinsiyet ayrımına tâbi tutulmamıştır.⁶⁹

⁶⁹ Nedal Awwad Bani-Hani, “Dirâsetü zâhireti’t- tezkîri ve’t-te’nîs fi’l-luğâti’s-Sâmiyye ve’l-luğâti’l-Ûrûbbiyye”, *Câmi’atü Ezher mecelletü külliyyeti’t-terbiyye* 162 (2015), 679.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Arap dili, Hami-Sami dil ailesinin Sami koluna mensup bir dildir. Aynı aileden olan İbranice, Habeşçe, Aramca gibi dillerle bazı paralellikler arz etmektedir. Bu paralelliklerin bir tanesi dilin sözcüklerinde yapılan cinsiyet ayrımıdır. Bu cinsiyet ayrımı Hint-Avrupa dil ailesinde yapılan eril-dişil ayrımından farklıdır. Hint-Avrupa dil ailesi isim, sıfat ve zamirlerde eril-dişil ayrımı yaparken Arap dili bunlara ek olarak fiillere de öznelerinden hareketle cinsiyet atfetmektedir.

Arap toplumunun nesnelere bakış açısı, toplumun elde ettiği tecrübe ve deneyimlerin dile aktarımı ve toplumun içinde yaşadığı coğrafyanın dile etkisi Arap dilindeki cinsiyet ayrımını etkilemiştir.

Arap dili, İslâm'ın etkisiyle yabancı topluluklar içerisinde konuşulmaya başlamış, ardından yabancı milletler Arap toplumuyla etkileşim haline geçmiş ve bir ibadet dili haline gelmiştir. Bu etkenler, dillerinde herhangi bir cinsiyet ayrımı olmayan insanların Arap dilini yanlış kullanmasına sebebiyet vermiştir. Bu yanlış kullanım dolayısıyla dilin aslında birtakım değişimler meydana gelmiştir.

İlk dönem dilcilerinin hayatlarını araştıran ve bu konu üzerine bir kitap yazan Ebû Bekir ez-Zübeydî (ö.379/989), Arap dilinde vuku bulan hataların ortaya çıkışı, sebebi ve Arapların aldığı önlemler hakkında şunları söylemektedir:

"Araplar, Câhiliye devrinde ve İslâm'ın ilk yıllarında dillerinde herhangi bir bozukluk olmadan, dillerinin aslıyla konuşuyorlardı. İslâm dini diğer dinler üzerinde üstünlük kurduğunda insanlar topluluklar halinde İslâm'ı kabul etti ve Müslüman oldu. Bu sebeple farklı diller ve lehçeler bir araya geldi ve bozulmalar Arapçanın her yanını sardı. Arapçanın süsü ve manalarını açıklayıcı konumda olan i'rabda bozulmalar meydana geldi. Arapça konuşmayı bilmeyen yabancı milletlerin Arapça konuşmaya başladığı sıradaki yanlış anlamalarından hoşlanmayan Araplar durumu anladı. Arapçada meydana gelen bu bozulmanın ana dillerini çepeçevre sarması endişelerini artırdı. Tehlikeli olan bu durum onları, dillerinin kaybolup gitmesi ve konuşmalarının bozulması endişesi dili kayıt altına alma ve düzeltme yoluna gitmeye sevk etti".⁷⁰

⁷⁰ Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Mısır: Dâru'l-ma'ârif, 1973), 11.

Daha Hz. Peygamber zamanında ortaya çıkan dilde yanlış kullanımlar (lahn), İslâm'ın sınırlar ötesine geçmesi ve dili Arapça olmayan toplumlara ulaşmasıyla birlikte azımsanamayacak derecede artmış ve Arap dilini koruma çabalarının önünde büyük bir engel durumuna gelmiştir.

Arap toplumu, dilin fasih kullanımıyla övünç duyan bir toplumdur. Bu bakış açısıyla şâirler ve hatipler Arap toplumunda oldukça itibar gören kişilerdir. Dilin fasih kullanımıyla övünç duyan bu toplum, dillerini korumaya oldukça özen göstermiştir.

Arap toplumunun dili korumaya yönelik olan çabaları başlarda konuşmada yapılan hataları düzeltmekle başlamış, daha sonra *Kur'ân* ve hadis metnlerinin yazıya aktarılması sırasında yazının biçimsel yapısında ortaya çıkmış, ilerleyen zamanlarda ise dilin kurallarının belirlenmesi ve kayıt altına alınması şeklinde kendini göstermiştir.

2.2. Arap Dilinde Nahve Dair Yapılan İlk Çalışmalar

Arap dilinin korunmasını, dilde yapılan hataların önüne geçilmesini ve gramer kurallarının tespitini sağlamak amacıyla yapılan ilk çalışmalar kaynaklarda Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye⁷¹ işaret etmektedir.

Kaynaklarda dil çalışmalarının başlangıcı olarak Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye işaret edilse de daha Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden itibaren dilin yanlış kullanımlarını bizzat kendisinin veya sahabenin düzelttiği durumlar/olaylar kaynaklarda rivayet edilmektedir. Daha sonra Hz. Ebû Bekir döneminde hâfız sahâbilerden çoğunun savaş meydanında şehit olmaları ve savaşlarda farklı milletlerden insanların *Kur'ân*'ı farklı şekillerde okumaları sonucunda *Kur'ân*'ın mushaf haline getirilmesi de dil çalışmalarının başı sayılabilecek niteliktedir. Ancak kaynaklardan edinilen bilgilere dayanarak müstakil dil çalışmaları Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) döneminde Basra Valisi Ziyâd (ö. 53/673)'ın isteği üzerine Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin *Kur'ân* metnini noktalamasıyla başladığı kabul görmektedir.

⁷¹ Ebü'l-Esved ed-Düelî, *Kur'ân-ı Kerîm*'i harekeleyen, Arap dilinin kurallarını ilk defa ortaya koyduğu düşünülen âlim ve şâirdir. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Ve'feyâtü'l-a'yân*, 1:35; Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-menâr, 1985), 20.

Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin Kur'an'ın harekelenmesi görevini üstlendiği birçok kaynakta işaret edilmektedir. Kaynakların işaretlerinden hareketle *Kur'an*'ın harekelenmesinin kendisi tarafından yapıldığı neredeyse kesinlik kazanmaktadır. Ancak Arap dilinin kurallarından hangilerini ortaya koyduğu kesin olarak bilinmemektedir. Zira bu konuda kaynaklarda birbirinden oldukça farklı rivayetlerle karşılaşılmaktadır.

Günümüze kadar gelebilen bu rivayetlerin doğruluk dereceleri ve hangisinin gerçeğe en yakın olduğu, kaynaklarda bulunan bilgilerin yetersizliği veya bu kaynaklardan hareketle içerisinde bulunulan döneme ait kesin delillerin yitip gitmesi sebebiyle tayin edilememektedir. Ancak bu rivayetlerin doğruluğu kanıtlanamamış olsa bile genel hatlarıyla Arap dilinin kurallarının hangi şartlarda ortaya koyulduğunu ve ne şekilde olgunlaştığını göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir. Bu sebeple aralarındaki farklılığa rağmen bazı rivayetleri olduğu gibi yansıtmak gayet faydalı olacaktır.

Ebü'l-Esved ed-Düelî hakkında kaynaklarda bulunan rivayetler şu şekildedir:

Hiz. Ali'yi insanların konuşmalarını incelemeye sevk eden olayın bir bedevinin el-Hâkka suresindeki “*Onu (bile bile) hata işleyenlerden başkası yemez.*”⁷² manasına gelen ﴿لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ﴾ el-Hâkka sûresinin 37. âyetini “لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئِينَ” şeklindeki hatalı okuyuşu olduğu rivayet edilmektedir.⁷³

Ebü 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, nahvin bir ilim olarak ortaya çıkışını Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin şu şekilde ifade ettiğini aktarır:

"Bir gün Irak valisi Ziyâd b. Ebîh,⁷⁴ Ebu'l-Esved ed-Du'elî'ye elçi göndererek onu huzuruna çağırır ve ona “Şüphesiz acemler çoğaldı ve Arap dilini bozdu. Eğer sen bu insanlar için bir şey kaleme alırsan insanların dilleri düzelir ve Allah'ın kitabı doğru bir şekilde okunur.” dedi. Ebu'l-Esved ed-Du'elî, Ziyâd b. Ebîh'in yaptığı bu teklifi reddetti ve ona bir cevap verme gereği bile duymadı. Bunun üzerine Ziyâd b. Ebîh emrindeki adamların birine Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin geçeceği bir yola oturmasını ve o geçerken

⁷² el-Hâkka 69/37. Âyetlerin meâli için bkz. Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.).

⁷³ el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 18.

⁷⁴ Emevî iktidarının Basra valiliğine getirilen Ziyâd b. Ebîh (ö.53/673), yönetimde şiddete başvurması ve Muâviye'nin iktidarını güçlendirmiş olmasıyla tanınmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. İrfan Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44:480-482.

Kur`andan bir ayeti bilerek yanlış okumasını emretti. Adam kendisine verilen emri yerine getirdi ve Ebü'l-Esved ed-Düelî yoldan geçerken sesini yükselterek. ﴿أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ Allah ve elçisi puta tapanlardan uzaktır.” et-Tevbe sûresinin 3. Âyetini, “Allah, elçisinden ve puta tapanlardan uzaktır.” anlamına gelmek üzere ﴿أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ﴾ şeklinde hareke değişikliği yaparak bilerek yanlış okudu. Bunu duyan Ebü'l-Esved ed-Dü'elî “Allah'ın kudreti Resulünden uzak olmaktan yücedir.” diyerek Ziyâd b. Ebîh'in yanına döndü. Huzura varınca “Senin istediğin şeye karşı takındığım tavır ne tuhaf! Ben Kur'an'ın i'rabını yapmaya karar verdim. Bana 30 adam yolla.” dedi. Bunu üzerine Ziyâd b. Ebîh 30 kişi hazır etti. Ebü'l-Esved ed-Düelî bu kişilerin arasından 10 tanesini seçti. Seçtiği 10 kişi içerisinde ‘Abdul-Kays kabilesine mensup olan bir kişiye “Eline bir Mushaf ve siyah renk olmayan bir boya al. Dudaklarımı açtığımda harfin üstüne bir nokta koy. Dudaklarımı yumduğumda harfin yanına bir nokta koy. Dudaklarımı kapattığımda ise harfin altına bir nokta koy. Eğer hareketleri iki defa okursam iki nokta koy.” dedi. Bu şekilde Mushaf'ı baştan sona harekeledi”.⁷⁵

‘Âsım b. Ebî'n-Nücûd'tan aktarılan diğer bir rivayet ise şu şekildedir:

"Ebü'l-Esved'in kızı bir gün babasına “Gökyüzünün en güzel şeyi nedir?” anlamına gelen “مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ؟” sorusunu yöneltince Ebü'l-Esved kızına “Yıldızlardır.” cevabını verdi. Kızı babasının verdiği cevaba şaşırarak “Ben gökyüzünün ne kadar güzel olduğunu ifade etmek istedim.” dedi. Ebü'l-Esved öyleyse “مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ” şeklinde söyle dedi. Bu olaydan hareketle Ebü'l-Esved nahvi ortaya koydu ve ilk olarak taaccub konusunu kaleme aldı”.⁷⁶

Ebû Seleme Mûsâ b. İsmâîl babasından şu şekilde aktarmaktadır:

"Basra'da nahvi ilk defa ortaya koyan kişi Ebü'l-Esved ed-Düelî'dir. Bazı kimseler nahvi Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec veya Nasr b. Âsım'ın ortaya koyduğunu düşünmektedirler. Ancak bu kimselerin düşünceleri doğru değildir. Çünkü Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec ve Nasr b. Âsım nahiv ile alakalı eğitimlerini Ebü'l-Esved ed-Düelî'den almıştır. İşin doğrusu nahvi ortaya koyan ilk kişi Hz. Ali'dir. Zira ortada bulunan rivayetlerin hepsi Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye dayanmaktadır. Ebü'l-Esved ed-Düelî ise Hz. Ali'ye dayanmaktadır. Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye “Bu nahiv ilmini nereden

⁷⁵ el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâ, 20.

⁷⁶ Ebû Sa'îd el-Hasan b. Abdillâh es-Sîrâfî, Aḥbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn, nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî, thk. Muhammed Abdülmün'im Hafâcî - Tâhâ Muhammed ez-Zeynî (Kâhire, y.y. 1966), 15.

elde ettin?" sorusu yöneltildiğinde "Bu ilmin sınırlarını Hz. Ali vasıtasıyla ortaya koydum." şeklinde cevap verdiği rivayet edilmektedir".⁷⁷

Kaynaklardan günümüze ulaşan rivayetlerin bir kısmı bu şekildedir. Daha önce de ifade edildiği gibi bazı sebeplerden ötürü rivayetlerin arasında var olan çelişkiler giderilememektedir. Ancak bu rivayetler nahiv ilminin nasıl ortaya çıkmaya başladığını, hangi aşamalardan geçtiğini, nahvi vücuda getiren kişilerin dayandığı sebepleri ve izledikleri yöntemi günümüze taşımaları bakımından oldukça değerlidir.⁷⁸

Rivayetler genel çerçevede incelendiği takdirde nahvi ortaya koyma veya genişletme ve kurallarını kayıt altına almaya başlama işini Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin üstlendiği görülmektedir. Yine aynı şekilde rivayetlerden yola çıkılarak Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin ortaya koyduğu veya genişlettiği nahiv ilminin doğuş sebebinin, -şahıslar dışarıda bırakılarak- yabancı insanlar ile dilleri doğru Arapların özellikle fetih hareketlerinin ardından sosyal hayattaki temasları sonrasında Arap dilindeki bozulma, Arapların henüz kuralları ortaya koyulmamış, bozulmalar meydana gelmemiş olan dillerini koruma içgüdüleri ve İslam dininin en başta coğrafya daha sonra kıtalar arası yayılmasının sonucunda dini metinlerin korunması adına kayıt altına alınma çabası olduğu görülmektedir.

Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin ortaya koymuş olduğu bu üstün çaba sadece Kuran'ın harekelenmesi işiyle kalmamış, ortaya çıkan yanlış okumaları (lahn) düzeltmek, ilahi buyruğun iletildiği Arap dilinin kaide ve kurallarını belirlemek suretiyle sarf ve nahiv ilimlerinin temelini atmak ve Kur'an etrafında kümelenerek sonraki yıllarda müstakil ilimler halini alan tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi birçok ilim dalının ortaya çıkmasına da öncülük etmiştir.⁷⁹

Rivayetlerden hareketle nahvi ortaya koyan kişi olduğu güç kazanan Ebü'l-Esved ed-Düelî sadece kendi çabalarıyla yetinmemiştir. Onun önderi olduğu dili koruma altına alma ve kurallarını belirleme hareketi Nasr b. 'Âsım el-Leysî (89/708), Yahyâ b. Ya'mur (129/746), 'Anbesetü'bnü'l-Fîl (ö. ?), Meymûn b. el-Akran (ö. ?) ve Abdurrahmân b.

⁷⁷ el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 22.

⁷⁸ Bu konu hakkındaki diğer rivayetler için bkz. el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâtî'l-üdebâ'*, 18-23; es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, 15; el-Luğavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 21.

⁷⁹ Detaylı bilgi için bkz. Zafer Kızıklı, "Ebu'l-Esved Ed-Du'eli'nin Arap Gramer Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar* 9:25 (2006).

Hürmüz el-A'rac (ö. 117/735) gibi yetiştirdiği öğrencileri sayesinde Arap dilinin gramerinin bir ilim dalı haline gelmiş, dil belirli standartlara kavuşmuş ve günümüzde her biri bir ilim dalı haline gelmiş olan İslâm ilimlerinin vücut bulmasına öncülük etmiştir.⁸⁰

Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin kendisinin ve öğrencilerinin Basralı oluşları ve başta nahiv ilmi olmak üzere ilim adına ortaya koydukları her şeyi bu şehirde ortaya koymuş olmaları Basra şehrinin günümüzde nahvin doğduğu şehir olarak anılmasına neden olmuştur. Ayrıca Ebü'l-Esved ed-Düelî ve yetiştirdiği öğrencilerin fikirleri etrafında toplanan diğer âlimler ve onların fikirleriyle birlikte oluşturulan ortak ifadelerin sistematikleştirilmesi sayesinde ortaya konan fikirlerin toplamı günümüzde "Basra Ekolü" olarak adlandırılmaktadır.⁸¹

Kaynaklarda ifade edilen Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin ortaya koymuş olduğu çalışmalar, alimlerin çoğu tarafından doğru olarak kabul edilirken bazı âlimler ise bu rivayetleri doğru olarak kabul etmemektedirler.

Rivayetler ışığında Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin ortaya koyduğu kabul edilen nahvin kurallarını belirlemeye yönelik olan çalışmaların Arap dili gramerinin terimleriyle birlikte tümünden ortaya çıkamayacağı düşüncesinden hareketle bu âlimler reddetmektedirler. Bu düşüncelerinden hareketle nahiv ilminin başlangıcını nahiv alanında kitap yazmış olma ihtimali bulunan Abdullah b. Ebû İshak el-Hadramî (ö. 117/735) dönemine kadar götürmektedirler. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, bu konu ile alakalı yapmış olduğu açıklamada Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin çabalarını yok sayan alimlerin düşüncelerinin yanlış olduğunu ifade etmektedir.⁸²

Kaynaklarda bilgiler arasında kişi ve olaylar ile ilgili çelişkiler bulunsa da Arap dili grameri çalışmalarına genel olarak önce dinî metinleri koruma ve düzgün bir şekilde okunmasıyla doğru anlaşılmasının sağlanması ve çoğunlukla yabancı insanların ve bazı yerli Arapların Arap dilinde hatalar yapması sebebiyle başlanıldığı ortadadır.

⁸⁰ Kızılkılı, 275-279.

⁸¹ Kılıç, "Basriyyûn".

⁸² Detaylı bilgi için bkz. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Ebu'l-Esved ed-Duelî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10:311-313.

Arap gramerini oluşturma hareketi başlangıçta dilin en temel unsurlarından başlamıştır. Daha sonra Arap diline bir gramer oluşturma çabası, insanlar arasında yayılarak genişlemiş ve dolayısıyla en temel konuların dışında en detay konulara kadar indirgenmiştir. Ortaya konulan bu çaba önceleri Ebü'l-Esved ed-Düelî ve öğrencilerinin Basralı olmaları sebebiyle Basra şehrinde kümelenmiştir.

Öncülüğünü Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin yapmış olduğu çalışmalar daha sonraki zamanlarda sadece Basra şehriyle sınırlı kalmamıştır. Ortaya konulan çalışmalar insanlar arasında zamanla yayılmaya başlamasıyla birlikte önceleri Basralı âlimlerin düşüncelerinden beslenen ancak gerek bulundukları çevre gerek dilin kurallarını belirlemede baz aldıkları yöntemlerin farklılığı, gerekse mevzulara olan farklı bakış açıları ile Arap gramerinde Basralı âlimlerin düşüncelerine itiraz eden insanlar ortaya çıkmıştır.

Basra'daki gramer oluşturma faaliyetlerinden yaklaşık bir asır kadar sonra Basralı âlimlere ve görüşlerine muhalif olarak Kûfe şehrinde dil çalışmaları ortaya koyulmaya başlanmıştır. İki şehir arasında gramer çalışmaları yapma konusunda oldukça büyük bir rekabet ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu rekabet Kûfe şehrinde el-Kisâî ve el-Ferrâ gibi Arap dilinde oldukça yetenekli âlimlerin ortaya çıkmasının ardından daha da artmıştır.

Hz. Ömer tarafından kurulan Basra şehri coğrafî konumu itibariyle Arap ve Arap olmayan toplumları birbirinden ayıran bir konumda bulunmaktadır. Bu şehir çöle oldukça yakın bir mesafede bulunması sebebiyle dilleri herhangi bir bozulmaya uğramamış, dili oldukça düzgün kullanan ve dil birikimlerini sema' yoluyla nesilden nesle bozulmadan aktaran bedevilerin yerleşim yeridir. Bu sebeple şehrin içerisinde büyüyen ve gramer çalışmaları yapan âlimler, şehrin bulunduğu konum ve insanların dillerinin düzgün oluşundan dolayı kuralları ortaya koyma sırasında bu insanlardan yararlanmış ve bu yararlanma sırasında oldukça titiz davranmış, her duyduğu şeyi dile bir kural olarak tatbik etmeye çalışmamıştır. şehirde yaşayan bedevilerin en doğru lehçesini temele koyarak kuralları belirlemiş, bu lehçeye uymayan kullanımları ise şâz kullanım kabul ederek itibar etmemişlerdir.

Yine aynı şekilde Hz. Ömer'in emriyle Necef ve Kerbelâ arasında kurulan Kûfe şehri, Basra şehrinde ortaya konulan çalışmalara muhalefet eden kişilerin karargâhı halindedir.

Bu şehir daha çok Arap olan ve Müslümanlığı kabul etmiş, ana dilleri Arapça olmayan insanların bulunduğu kozmopolit yapıli bir şehirdir. Şehirde bulunan bu karmaşık yapı gereğı Arap dilinin konuşulmasında daha inisiyatifli davranılmaktadır. Dilin konuşulmasındaki bu inisiyatifli tutum ise Arap dili gramerinin oluşturulmasında daha yumuşak bir tavır takınılmasında etkili olmuştur. Öyle ki Kûfe şehrinde, Basra şehrinde ortaya konulan Arap dilinin katı kuralları karşısında daha serbest ve tabiri caiz ise daha cesur kurallar ortaya konulmuştur.

Kûfe şehrinin nüfusunun çoğunluğunu ana dilleri Arapça olmayan milletler oluşturmaktadır. Şehrin içerisinde günlük kullanılan dil Basra şehrinde kullanılan günlük dilden daha serbest ve yapılan hatalar daha kolay göz ardı edilmektedir. Bu yüzden şehirde gramer çalışmaları yürüten Kûfeli âlimler gramer kurallarını belirlerken Basralı âlimler kadar sema' yöntemini katı kullanmamışlar, duydukları şeyleri titizlikle incelememiş her duyduğu şeyi bir kural olarak ortaya koymuşlardır. Araplardan duydukları şeyler şâz olsa bile gramer kurallarının içerisinde dahil etmişlerdir.

Arap dili grameri üzerine yapılan ilk çalışmalar daha çok dağınık, müstakil konu başlıklarına ayrılmadan, günün şartlarına uygun olarak gereklilik arz eden konular veya kurallar üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmaların yaygın hale gelmesi ve birçok âlimin Arap dili gramerine katkı sağlamak amacıyla ilkeler ortaya koyması ve hicrî ikinci yüzyılda Basralı âlimlere muhalif olarak başlarda onların ortaya koyduklarından beslenerek ortaya çıkan Kûfeli âlimler de Arap grameriyle ilgili çalışmalar ortaya koymasının ardından konular, ilk çalışmalara göre daha sistematik ve daha konu bazında eserler ortaya koymuşlardır. Bu durum Arap grameri üzerinde yapılan çalışmaların daha özel, daha sistematik ve daha derinlemesine bir hal almasına sebep olmuştur.

Çalışmaların detaya inmesinin ardından âlimler, özellikle Arap dilinin kullanımında daha sıkıntılı gördükleri konulara yönelmiştir. Yaptıkları çalışmalar daha çok bir konu üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Ancak bu yoğunlaşma kitaplarda, günümüzde alıştığımız şekliyle kategorize edilmemiş, daha çok fasıllara ayrılarak konu derinlemesine incelenmeye, sema' ve istişhâd yöntemleriyle ilkeler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Hicrî ikinci yüzyıla gelindiğinde nahiv ile ilgili çalışmalar Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki muhalefetten de etkilenerek genişlemiş ve konu bazlı çalışmalara doğru

ilerlemiştir. Bu yüzyılda âlimlerin özellikle üzerinde durduğu ve kurallarını hassasiyetle belirlemeye çalıştığı konuların başında Arap dilindeki müzekker-müennes konusu yer almaktadır.

Müzekker-müennes konusu Arap dilinin en temel konularından bir tanesini teşkil etmektedir. Zira Arap dili canlı ve cansız varlıklara birer cinsiyet atfetmektedir. Dolayısıyla hem dil sahiplerinin hem de bu dile merak duyarak öğrenmeye başlayan diğer kişilerin ilk karşılaştığı konulardan bir tanesi olmaktadır.

Özellikle hicrî ikinci yüzyılın sonları ve takip eden birkaç yüzyılda müzekker-müennes konusunu ele alan, kendi içerisinde bir sistematiği bulunan ancak herhangi bir tasnife uğramayan kitaplar kaleme alınmıştır. Ortaya konan bu eserlerin genelinde müzekker-müennes konusu baplara ayrılarak müzekker kelimeler, müennes kelimeler ve özellikle semaî müennes kelimeler Kur'an'dan, hadislerden, şiirlerden, atasözlerinden ve dili bozulmamış insanların kullanımlarından örnekler verilerek izah edilmeye çalışılmıştır.

Müzekker-müennes konusunu müstakil bir eser ortaya koyacak derecede ilk defa ele alan kişi el-Ferrâ'dır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan *el-Müzekker ve'l-müennes* adıyla günümüze kadar ulaşan ve şöhret bulan el-Ferrâ'nın bu eseri, müzekker-müennes konusunda müstakil eser ortaya koyma çabalarının başını çekmektedir.

el-Ferrâ'nın ortaya koyduğu ve alanının günümüze ulaşan ilk eseri olarak nam salan bu çalışmayı takiben Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö.255/869), el-Müberred (ö.286/900), Mufaddal b. Seleme (ö.290/903'ten sonra), İbnü'l-Enbârî (ö.328/940), İbn Cinnî (ö.392/1002), İbn Fâris (ö.395/1004) ve el-Enbârî (ö.577/1181) gibi sayıları yaklaşık yirmi beşi bulan âlim bu konu üzerine müstakil eser ortaya koymuşlardır. Bazı istisnası bulunmakla birlikte âlimler eserlerine el-Müzekker ve'l-Müennes şeklinde ortak bir adlandırma yapmışlardır.

Eserler genel itibarıyla âlimlerin müzekker-müennes konusuna bakış açılarını yansıtmakla birlikte bazı âlimlerin Kûfe şehrinden bazı âlimlerin ise Basra şehrinden olmaları hasebiyle, eserler arasında kelimelerin cinsiyetinin belirlenmesi hususunda farklılıklar bulunmaktadır.

Çalışma içerisinde daha önce de ifade edildiği gibi bu farklılıklar, eseri ortaya koyan âlimin hangi şehirde çalışma yürüttüğü ve kelimelerin cinsiyetini tayin etmede kullandığı yöntemle göre farklılaşmaktadır.

2.3. Arap Dilinde Erillik-Dişillik

Dillerde var olan cinsiyet olgusu, dili kullanan insanların zihin dünyalarının gelişim seviyesi, hayal güçleri, dilin içinde neşet ettiği coğrafya, toplumun ortaya koyduğu gelenek, görenek, örf ve âdet, toplumun mevcûdata bakış açısı ve mevcûdatı anlamlandırma yöntemi adedince değişiklik göstermektedir.

Bazı dillerde dilin kelimeleri için cinsiyet belirlenmiş, bazı dillerde ise dilin kelimeleri üzerinde herhangi bir cinsiyet ayrımı yapılmamıştır. Kelimelerinde cinsiyet ayrımı yapan bazı diller, biyolojik cinsiyet odaklı bir ayrıma gitmiş, bazı diller ise bu ayrımı sosyal sınıf, eşyanın önem derecesi ve bazı Bantu ve Amerika Birleşik Devletleri'nde kullanılan yerel dillerde olduğu gibi tamamen farklı asıllar üzerinden bu ayrımı yapmıştır.⁸³

Dillerde bulunan cinsiyet taksimi bazen sadece eril ve dişil şeklinde iki kategoriye ayrılmış, bazen bu iki kategorinin yanına nötr olarak isimlendirilen üçüncü bir kategori eklenmiştir. Ortaya koyulan bu kategoriler içerik olarak dilden dile değişim göstermektedir.

Dilin konuşulduğu toplumun nesneye olan bakış açısı ve hayal dünyası gibi birçok etken dolayısıyla nesnelerin cinsiyet taksimi dilden dile, aynı dil ailesine mensup diller arasında ve hatta dilin kendi içerisinde bile değişmektedir. Almanca konuşulan bir yerde bir nesneye dişil isim verilebilirken İngilizce konuşulan bir yerde aynı nesneye eril bir isim verilebilmektedir. Aynı zamanda bir dil içerisinde aynı nesne hem eril hem dişil şekliyle ifade edilebilmektedir. Örneğin *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen “yol” anlamındaki السَّبِيل kelimesi müzekker ve müennes kullanımlarıyla karşımıza çıkabilmektedir. Öte yandan İngilizcede de bağlama göre kullanılan zamirler (he, she gibi) çerçevesinde student (öğrenci) kelimesiyle eril ve dişil kastedilebilmektedir.

⁸³ Bani-Hani, “Dirâsetü zâhireti't- tezkîri ve't-te'nîs fi'l-luğati's-Sâmiyye ve'l-luğati'l-Ûrûbiyye”, 678.

Arap dilinde cinsiyet ayrımı, bitkiler dışarıda bırakılmak suretiyle canlı varlıkların biyolojik cinsiyeti temel alınarak eril ve dişil şeklinde uygulanmaktadır. Canlı varlıkların eril olanlarına hakîkî müzekker, dişil olanlarına ise hakîkî müennes ismini vermişlerdir. Bu isimler altında toplanan eril ve dişil canlı varlık adları Arap dilinde bulunan diğer isimlere oranla oldukça az sayıdadır.

Arap dilinin yapısı gereği canlı varlıklar için uygulanan bu cinsiyet ayrımı sadece canlı varlıkları kapsamakla kalmamış, herhangi bir biyolojik cinsiyeti bulunmayan cansız varlıklarda da uygulanmıştır. Canlı varlıklar dışında kalan diğer varlık isimleri cinsiyetlerini mecaz yoluyla almaktadır. Bu durum birçok dilde var olan dil bilgisel cinsiyetin dikkate alınması neticesinde ortaya çıkmıştır.

Dilde uygulanan dil bilgisel cinsiyet yönteminden dolayı biyolojik cinsiyeti bulunan canlı varlıkların dışında kalan varlık adları, cinsiyetlerini mecaz yoluyla almakta ve bu isimler mecâzî müzekker ve mecâzî müennes diye isimlendirilmektedir.

İsimlerin cinsiyetleri bakımından eril ve dişil şeklinde iki kısma ayrılması, Arap dilinde ve Sami dil ailesindeki diğer dillerde uygulanan bir kuraldır. Sami dil ailesine mensup herhangi bir dilin bu genel kuralın dışına çıktığı bilinmemektedir.

Arap dilinde uygulanan bu cinsiyet ayrımından sonra âlimler eril ve dişil varlık adlarını birbirinden ayırt edebilmek için isimler üzerinde bazı çalışmalar yaparak onları belirli kurallara bağlamaya çalışmışlardır.

Âlimler, isimlerin sonuna müennesliğe işaret etmesi ve onları müzekker isimlerden ayırmak için bazı alâmetler belirlemişlerdir.

Bu noktada âlimler, eril ve dişil isimlerin arasında bir farklılık oluşturabilmek ve sahip olunan cinsiyeti ifade etmek için belirledikleri alâmetlerin bulunması veya bulunmaması esasına dayanan bir yöntem geliştirmişlerdir.

Âlimlerin cinsiyet belirlemede veya isimlerin eril ve dişil olanlarını birbirinden ayırmada kullandıkları alâmetler, Arap dilindeki genel kabule göre müenneslik alâmeti olarak ifade edilen tâ-i merbûta, elif-i maksûre ve elif-i memdûde harfleridir. Ancak bazı âlimler Arap dilinin değişmez ve sabit özelliklerinden dolayı bu alâmetleri on beş olarak ifade ederken

bazı âlimler de isimlerin cinsiyetini gösterecek herhangi bir işaretin belirlenemeyeceğini ifade etmektedirler.

Âlimler arasındaki genel kabulden hareketle müenneslik alâmeti olarak belirlenen bu üç alâmeti yapısında bulundurmayan isimler müzekker isim, bu üç alâmetten birini yapısında bulunduran isimler ise müennes isim olarak tanımlanmaktadır.

Şunu belirtmek gerekir ki müennesliğe işaret ettiği ifade edilen bu alâmetler, kendi başına herhangi bir cinsiyet ortaya koymamaktadır. Bu durum Arap dilinde var olan bazı isimlerde ortaya çıkmaktadır. Arap dilindeki bazı isimler müennes olduğu hâlde bu alâmetler yapısında bulunmamakta, bazı isimler ise müzekker olduğu hâlde bu alâmetler yapısında bulunmaktadır. Bu sebeple Arap dilindeki cinsiyet olgusu, âlimlerin çizdiği genel çerçevenin dışına çıkabilmektedir.

Bu arada âlimler arasındaki genel kabule aykırı düşen isimlerin cinsiyetinin, dilin kullanımı sırasında diğer öğelerden veya önceki nesillerin kullanımlarına bakmak suretiyle ortaya çıktığını ifade etmekte fayda vardır.

Arap dilinin özünde var olan, lafzen müzekker görünen müennes kelimeler ve lafzen müennes görünen müzekker kelimeler dolayısıyla Arap dili özelinde kelimelerin cinsiyetini tayin etme çabaları belirli bir standarda kavuşturulamamış, sadece genel hatlarıyla belirli bir çerçeve içerisine oturtulabilmiştir. Bu sebeple ortaya koyulan bu genel standardın dilin kullanımı sırasında daima bazı istisnaları ortaya çıkmıştır.

Arap dilinde cinsiyet olgusunun bulunma sebebi, canlı varlıklarda bulunan biyolojik cinsiyet ayrımının dile yansıtılarak ilk zamanlarda konuşmada sonraki zamanlarda ise yazılı ifadelerde hatibin sözünü veya müellifin yazısını muhataba açık, anlaşılır ve karmaşıklığı ortadan kaldıracak şekilde ulaştırmaktır.

Arap dilini kullanan kişiler, canlılarda var olan biyolojik cinsiyet ayrımını canlı varlıkları ifade ederken kullanmakla yetinmemiş, dilde ifadeyi kolaylaştırmak amacıyla cinsiyet ayrımını biyolojik cinsiyet ayrımı bulunmayan cansız varlıklar üzerinde de uygulamışlardır.

Cansız varlıklar üzerinde uygulanan cinsiyet ayrımının onların hangi özelliğine bakılarak uygulandığı bilinmemektedir. Bununla birlikte cansız varlıklara uygulanan cinsiyet ayrımının temelinde semâ‘ (Araplardan duyurak aktarma) yöntemin bulunduğunu savunan âlimler de vardır. Cansız varlıkların cinsiyetinin tespitinde göz önünde bulundurulacak özelliklerin dilin içerisinde neşet ettiği coğrafya, insanların bir araya gelerek uzun yıllar boyunca oluşturdukları kültür ve coğrafyanın sahibi olan insanların nesnelere bakış açısı olması muhtemel görünmektedir. Öte yandan İbn Rüşd, cansız varlıkların cinsiyeti belirlenirken canlı varlıklara olan benzerliklerinin dikkate alındığını şu dikkat çekici sözlerle aktarmaktadır:

"Kavramlarda var olan erillik ve dişillik ancak canlı varlıklarda bulunmaktadır. Bazı dillerde bu durum yaygınlaştırılarak bazı cansız varlıklar lafızlarla ifade edilmektedir. Bu ifade tarzında yapısal özellikleri eril canlılara benzeyen varlıklar eril isimlerle, dişil canlılara benzeyen varlıklar ise dişil isimlerle ifade edilmektedir".⁸⁴

Arap dilinde müzekker kelimeler müennes kelimelerden önce kullanılmaktadır. Bu durumun asıl sebebi, dil sahiplerinin müzekker kelimeleri asıl kabul etmesidir. Arap dilinde bulunan bu düşünceden hareketle müzekker kelimelerden müennes kelimeler türetilmiş ve müzekker kelimeler müennes kelimelerin temelini oluşturmuştur.

Muhtemeldir ki Arap dili incelendiğinde eski insanların eril-dişil her bir varlık için bir kavram tahsis etme çabalarının bulunduğu muhtemeldir. Ancak bu çabalar dilde, kavramların haddinden fazla çoğalmasına ve günlük dilin kullanımında zorluğa sebebiyet verecek olmasından dolayı dil sahiplerini eril ve dişil varlıkları ayırt edici, eril varlıkların isimlerini temele alarak belirli eklerle dişil varlıklara has yeni isimler türetmeye itmiştir. Bu durum hem dilde bulunan kavramların aşırı derecede artmamasına hem de günlük dil kullanımında kolaylığın sağlanmasına vesile olmuştur.

Eril varlık adlarını temele alarak belirli eklerle dişil varlık adları türetme olgusu sadece Arap diline özgü bir durum değildir. Dilin kullanımını önemli ölçüde kolaylaştıran bu durum, İngilizce ve Fransızca gibi bazı Batı dillerinde de gözlemlenebilmektedir.

⁸⁴ İbn Rüşd, *Telhîsü'l-hatâbe*, thk. Muhammed Selim Sâlim (Kahire, y.y. 1967), 569. Ayrıca bkz. Kadir Kınar, "Arap Dilinde Cinsiyet Olgusu ve Diğer Dillerle Bir Mukayesesi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2014), 10.

İngilizcede bir şeyin dişisini ifade etmeye yarayan -ess eki, Arap dilinde dişil varlık adlarının ortaya konulmasındaki eril varlık adlarının sonuna belirli ekler ekleyerek dişil varlık adı elde etme metoduyla benzeşmektedir. Örneğin “şair” manasına gelen Poet kelimesi sonuna dişilik anlamı veren -ess eki alarak “kadın şair” manasına gelen poetess kelimesi türetilmektedir. Aynı şekilde “dişi aslan” anlamındaki lioness, vb. kelimeler de aynı metotla elde edilen dişil varlıklara ait isimlerdir.

Fransızcada ise -le ve kelimenin başına gelmek kaydıyla -la ve kelimenin sonuna gelmek kaydıyla -e artikelleri isimlerde cinsiyet ayrımı yapmak üzere isimlerin başında kullanılmaktadır. Örneğin “erkek doktor” anlamına gelmek üzere le docteur ifadesi, “kadın doktor” anlamına gelmek üzere ise la docteure ifadesi kullanılmaktadır.

Arap dilinde bulunan bütün kelimelerin biyolojik veya dil bilgisel cinsiyeti bulunmasına rağmen bazı diğer dillerde her ne kadar eril ve dişil varlık adları bulunsun da bu adların yanı sıra bazı mana adlarında herhangi bir cinsiyet söz konusu olmamaktadır. Bu gibi adlar herhangi bir cinsiyete işaret etmediğinden nötr adlar olarak tanımlanmaktadır.

Arap dilinde kelimelerin cinsiyet tayininin nasıl yapılacağı konusunda âlimler arasında bazı ihtilaflar bulunmaktadır. Bazı âlimlere göre Arap dilinde kelimelerin cinsiyet ayrımı yapılırken müzekker kelimelerin müenneslik alâmeti almamış olması, müennes kelimelerin de müenneslik alâmeti almış olması gerekmektedir. Ancak Arap dilinde mecazi müzekker kelimeler bazı durumlarda müenneslik alâmeti taşımaktadır.

Bazı durumlarda ise mecazi müennes olan kelimeler bünyelesinde müenneslik alâmeti bulundurmuyarak müzekker bir kelime gibi görünmektedir. Özellikle mecazi cinsiyeti bulunan bu tür kelimelerin varlığından hareketle bazı âlimler dilde var olan kelimelerin cinsiyet tayininin belirli alâmetlerle yapılamayacağı, yapılsa bile doğru bir sonuç vermeyeceği dolayısıyla bu tayinin ancak semâ‘ yoluyla yapılabileceği görüşünü savunmaktadırlar.

Âlimler arasında vuku bulan bu ihtilafın sebebini dilin kullanımı sırasında dilde bulunan kelimelerin cinsiyetini tam anlamıyla bilme, kelimelerin cinsiyetlerini söze veya yazıya doğru bir şekilde aktarma gayreti teşkil etmektedir. Öyle ki âlimlerin ortaya koydukları bu hassasiyeti dile getirmek ve önemine değinmek amacıyla müzekker-müennes

konusunun bilinmesinin kişinin Arap dilini fasih bir şekilde konuşmasını sağlayan temel şartlardan bir tanesi olduğu söylenmektedirler.

Yine konunun önemine işaret etmek isteyen bazı âlimler ise, müzekker ve müennes kelimeleri birbirinin yerine kullanmanın, Arap dilinde bulunan ve cümlede öge değerini veren hareketlerin birbirinin yerine kullanımında yapılan hataya eşdeğer olduğu yönünde beyanda bulunmaktadır.

Aynı şekilde Arapların fesahatin kişide bulunması gereken ve kendisiyle kişinin yüceldiği bir değer olarak görmeleri de müzekker-müennes konusunun öğrenilmesini ve dile uygularken doğru kullanılmasını zorunlu kılmaktadır. Çünkü dilin fasih bir şekilde kullanımı Arapların övünç duyduğu üstünlüklerin başında gelmektedir.

2.4. Müzekker Kavramı

Bu başlık altında müzekker kavramı incelenecek, tanımlarına yer verilecek, kısımları ortaya koyulacak ve Arap dilindeki önemi vurgulanacaktır.

2.4.1. Müzekkerin tanımı

Müzekker (المُذَكَّر) kelimesi, “zkr” kökünden tef‘îl (تَفْعِيلٌ) babında bir ism-i mef‘ûldür ve insanın tenâsül uzvunu ifade eden, “erkek” anlamına gelen الذَّكَرُ’dan türetildiği için “erkek yapılan, eril kılınan, eril” anlamına gelir. Bir nahiv terimi olarak müenneslik alâmeti taşımayan isim ve müennesin zıddı⁸⁵ gibi anlamlara gelmekle beraber canlı varlıkların veya dil bilgisel cinsiyeti bulunan bazı nesnelerin eril cinsiyetini ifade eden kavramdır.

Müzekker kavramı âlimler tarafından farklı tanımlarla anlatılmaya çalışılmış, ancak bu tanımlar hem mana yönünden hem de kullanılan terimler yönünden birbirine oldukça benzerlik göstermektedir. Bu tanımlar genel olarak müzekkerin asıl, müennesin ise müzekkerin bir parçası olduğu yönündeki düşüncede ortaklık sergilemekte ancak kullanılan yöntemin ve bölümlenmenin darlığı ve genişliği noktasında tanımlar arasında farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

⁸⁵ İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu‘cemu’l-vasît* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 313-314.

Bu tanımlar şu şekildedir:

Sîbeveyhi, nahivciler nezdinde çok büyük bir şöhrete sahip *el-Kitâb* isimli eserinde müzekker kavramının herhangi bir tanımını yapmamışsa da bunun yerine Arap dilinde yaygın bir düşünce olan müzekkerin asıl müennesin ise ikincil durumda olduğu, müennes isimlerin müzekker isimlerden türetildiği ve müzekker isimlerin Araplara kullanım bakımından daha kolay geldiği düşüncesine değinmekle yetinmiştir. Sîbeveyhi bu konuda şu ifadelere yer vermektedir:

"Bil ki müzekker, onlar için müennesten daha hafıftır. Zira o, birinci sıradadır, asıldır ve daha yerleşiktir/kullanışlı ve müenneslik ancak müzekkerlikten çıkar/elde edilir. الشَّيْءُ 'in müzekker mi yoksa müennes mi olduğu bilinmeden önce hakkında haber verilen herşey için söz konusu olduğunu ve müzekker olduğunu görmüyor musun?"⁸⁶

Sîbeveyhi'nin ifadelerinden hareketle Abdurrahim Şenocak, isimlerin müzekkerliğinin asıl müennesliğinin ise fer' (ikincil) olmasının iki temel sebebi olduğunu ifade ettiği şu açıklamalarda bulunmuştur:

"Sibeveyh'in bu ifadesinden, isimlerde müzekkerin asıl ve müennesin fer' فَرْع (alt kol/ikincil) olmasının iki sebebi olduğu anlaşılmaktadır.

- a. *شَيْءٌ (şey), müzekker isimdir. Bütün varlıklar, müzekker ya da müennes olsun, hepsi buna dahildir. Mutlak manada müzekker müennesten daha geneldir. Genel olan da özeline aşıdır. Çünkü, genel varlık yönünden özelden kapsamlıdır.*
- b. *Müzekker, müennesin aksine, manasının anlaşılması için herhangi bir alâmete ihtiyaç duymaz; ancak müennes, lafzî veya takdirî bir alâmete ihtiyaç duyar ki aslında bunun olmaması gerekir".⁸⁷*

Bu ifadelerden hareketle müzekker isimlerin asıl kabul edilmesi durumunun kâinatta mevcut olan tüm varlık isimlerinin شَيْءٌ genel ismine indirgenmesinden ve Arap dilinin

⁸⁶ Ebû Bîşr 'Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988), 1:22.

⁸⁷ Abdurrahim Şenocak, *Arap Dilinde Erillik Dişillik Müzekker Müennes* (İzmir: Bilimadamı Yayınları, 2007), 41.

uygulanması aşamasında eril varlık adlarının herhangi bir işarete ihtiyaç duymadan dili kullananlar tarafından biliniyor olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Eril varlık adlarındaki bu durumun aynısı, Sîbeveyhi'ye göre nekrede ve tekilde de söz konusudur. Ona göre nekre, marifeden daha önce gelir, daha kullanışlıdır ve ondan marifeye ulaşılır. Dolayısıyla Arap dilindeki kelimelerin çoğu nekre olarak munsariftir. Aynı şekilde tekil, çoğuldan önce gelir, asıldır ve daha kullanışlıdır. Dolayısıyla مَسَاجِدُ (camiler) ve مَفَاتِيحُ (anahtarlar) örneklerinde olduğu gibi çoğul olarak gelen ismi tekil için kullanılmayan vezinde gayr-i munsarif yapmışlardır.⁸⁸

Bu hususta Ebû Hâtim es-Sicistânî, *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eserinde Sîbeveyhi'nin düşünceleri ile paralellik arz eden şu ifadeleri zikretmektedir:

"Müzekkerlik, müenneslikten önce olduğundan müenneslikten daha hafiftir. Bu sebeble müzekker isimlerin çoğu munsarifken müennes isimler gayr-i munsariftir. Bu yüzden müzekker isimler müzekkerliğe ait herhangi bir alâmet almadan kullanılmıştır. Aslında müzekkerliğe ait bir alâmet de bulunmamaktadır, çünkü müzekkerlik asıldır. Birçok müennes isme ve bunların sıfatlarına ise müenneliğin üç alâmetinden biri bitişmektedir".⁸⁹

İbn Sîde, *el-Muhassas* adlı eserinde "İsimlerin aslı müzekkerliktir. Müenneslik ise tâlîdir. Bu sebeple زَيْنَبُ (Zeynep) örneğinde olduğu gibi müennes özel isimler, mârife yapıldığında gayr-i munsarif olurken جَعْفَرُ (Cafer) örneğinde olduğu gibi müzekker isimler munsarif olur."⁹⁰

Buraya kadarki açıklamalarda müzekker kavramının tam anlamıyla bir tanımının yapılmadığı görülmektedir. Âlimlerin aktardığı bu ifadelerde müzekker kavramının tanımından ziyade ne olduğu ve dilde nasıl bir etki yarattığı dikkat çekmektedir. Bu durumun âlimlerin meseleye olan bakış açısıyla kaynaklandığı düşünülmektedir.

⁸⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1:22.

⁸⁹ Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî, *el-Müzekker vel-müennes*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Dimaşk: Daru'l-fikr, 1997), 36.

⁹⁰ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrâhîm Ceffal (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l- 'Arabî, 1996), 5:55.

Bazı âlimler eserlerinde müzekker kavramının ne olduğunu şu şekilde vuzuha kavuşturmuşlardır:

el-Enbârî, müzekkeri “Müzekker, müennesin temelini teşkil etmektedir. Müzekker isimler, Arap dilinde bulunan müenneslik alâmetlerinden lafzen ve takdîren ari olan isimlerdir.”⁹¹ şeklinde tanımlamıştır.

Ebü'l-Fidâ, müzekkeri “Müzekker ise, müennesin tam aksine bünyesinde müenneslik alâmetlerinden herhangi birini bulundurmeyen isimdir.”⁹² şeklinde tanımlamıştır.

Mustafa el-Galâyînî, müzekkeri “İsim ya müzekkerdir ya da müennestir. Müzekker, رَجُلٌ (adam), قَمَرٌ (ay) ve كِتَابٌ (kitap) isimleri gibi kendisine هَذَا (bu) kelimesiyle işaret edilmesi uygun olan şeydir.”⁹³ şeklinde tanımlamıştır.

Sa'îd el-Efgânî, müzekkeri “غُلَامٌ (erkek çocuk) ve ثُعْبَانٌ (yılan) örneklerinde olduğu gibi doğal olarak insan ve hayvan türünden erile işaret eden isim hakîkî müzekkerdir.”⁹⁴ şeklinde tanımlamıştır.

ez-Zemahşerî, müzekkeri “Yapısında müennesliğin üç alâmeti olan tâ-i merbûta (ة), elif-i memdûde (ا) ve elif-i maksûre (ى) alâmetlerinden herhangi birini bulundurmeyen isimdir.”⁹⁵ şeklinde tanımlamıştır.

Yukarıda aktarılan tanımlara bakıldığında müzekkerin tam kapsamlı bir tanımının yapılamadığı sadece belli bir açıdan ve bakış açısını yansıtarak tanımlandığı görülmektedir. Müellifler genellikle müzekker kavramının tanımını yaparken ya müennesliğin alâmetlerinden ari olma özelliğiyle ya da insan ve hayvanlarda bulunan

⁹¹ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *el-Bulğa fi'l-fark beyne'l-müzekker ve'l-müennes*, thk. Ramazan Abdüttevâb (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1996), 65.

⁹² Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed 'Îmâdüddîn İsmâîl b. Ali, *el-Künnâş fi fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*, thk. Riyâd b. Hasan el-Havvâm (Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 2000), 1:307.

⁹³ Mustafa b. Muhammed Selim el-Galâyînî, *Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabîyye* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1993), 1:98.

⁹⁴ Sa'îd el-Efgânî, *el-Mûcez fi kavâidi'l-luğati'l-'Arabîyye ve şevâhidihâ* (Beyrut: Daru'l-fikr, 2003), 134.

⁹⁵ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi san'ati'l-i'râb* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993), 247.

biyolojik cinsten eril olana işaret etme özelliğiyle kavramı bir çerçeveye oturtmaya çalışmışlardır. Müelliflerin bu kavramı tam anlamıyla tanımlayamamaları veya tanımlamamaları hususuna Şenocak şu şekilde bir açıklama getirmekte ve durumu tam manasıyla özetlemektedir:

"Müzekkerle ilgili yapılan bu açıklamalarda müellifler her ne kadar ayrı bir üslup kullanmış olsa da aslında onlar aynı şeyi kastetmektedirler. Fakat filologların müzekker kavramı ile ilgili, "efradını cami ağıyarını mâni" nitelikte bir tanım ortaya koymadıklarını görmekteyiz. Bunun nedeni ise, müzekker ve müenneslerin ve özellikle de bunların mecazlarının pek çoğunun ortak yanlarının bulunmasıdır. Kanaatimize göre, müzekkerin tam bir tanımının yapılamamasının altında yatan sebep budur".⁹⁶

2.4.2. Müzekkerin Kısımları

Arap dilinde dil bilimsel çalışmalar yürüten âlimler, mevcudatın cinsiyetini belirlerken canlı varlıkları biyolojik cinsiyetlerine göre sınıflandırmış, cansız varlıkları ise birçok sebebi bulunmasıyla birlikte genel anlamıyla canlı nesnelere benzerliğine göre cinsiyetlerini belirlemişlerdir. Bu cinsiyet belirleme aşamasında âlimler, varlıkları tabiatta var olan eril ve dişil kategorisine ayırmışlardır.

Arap dilinde yapılan cinsiyet taksimlerine bakıldığında âlimler, çoğunlukla müennes isimlerle ilgili taksîmat ortaya koymuş, müzekker isimlerin müennes isimlere temel teşkil etmesinden dolayı müzekker isimlere eserlerinde ve çalışmalarında pek fazla değinmemiş, müennes isimlerde olduğu gibi detaylandırmamış ve kategorize etmemişlerdir. Bunula birlikte, bazı âlimler eserlerinde Arap dilinde bulunan müzekker isimleri kategorilere ayırmış ve bu isimlerin özelliklerini örnekler vererek açıklamaya çalışmışlardır.

Arap dilinde müzekker konusunda ortaya koyulan çalışmalara bakıldığında müzekker isimleri açıklamaya ve kategorize etmeye çalışan ilk âlimin el-Enbârî olduğu görülmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde müzekker isimleri kategorize eden ve tanımlayan âlimlere ve tanımlarına yer verilecektir. Arap dilinde müzekker isimlerle ilgili bulunan bölümlere, genel itibarıyla hakîkî müzekker ve gayr-i hakîkî müzekker şeklinde iki kısımda

⁹⁶ Şenocak, *Arap Dilinde Erillik Dişillik Müzekker Müennes*, 43.

toplanmaktadır. Öte yandan Emîl Bedî' Ya'kûb, bu bölümlemeye zâtî müzekker, hükmi müzekker ve müevvel müzekkeri de ekleyerek müzekker isimleri beş bölümde açıklamaktadır.

Müzekker isimlerin âlimler tarafından belirlenen bölümleri şu şekildedir:

el-Enbârî, müzekkeri hakîki müzekker ve gayr-i hakîki müzekker olmak üzere iki kısma ayırmış ve şu şekilde tanımlamıştır:

Müzekker, müennesin temelini teşkil etmektedir. Müzekker isimler, Arap dilinde bulunan müenneslik alâmetlerinden lafzen ve takdiren âri olan isimlerdir. Müenneslik alâmetlerinden âri olan bu isimler, hakîki ve gayr-i hakîki olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Hakîki müzekker isimler, الرَّجُل (adam) ve الْجَمَل (erkek deve) isimlerinde olduğu gibi erkek üreme organına sahip varlıkların isimleridir. Gayr-ı hakîki müzekker isimler ise الْجِدَار (duvar) ve الْعَمَل (iş, çalışma) kelimeleri gibi erkek üreme organına sahip olmamasına rağmen dilde eril varlık olarak ifade bulan isimlerdir".⁹⁷

el-Enbârî, müzekker isimlere uyguladığı bu taksimatta hakîki müzekker kategorisini varlıkların biyolojik cinsiyetine dayanarak ortaya koymuştur. Herhangi bir cinsiyeti bulunmayan cansız varlıklardan dilde eril olanlarını ise gayr-ı hakîki müzekker olarak isimlendirmiş ve bu bölümde dil bilimsel cinsiyeti baz almıştır.

Mustafa el-Ğalâyînî, müzekkeri hakîki müzekker ve mecâzî müzekker olmak üzere iki kısma ayırmış ve şu şekilde tanımlamıştır:

"İsim ya müzekkerdir ya da müennestir. Müzekker, الرَّجُل (adam), قَمَر (ay) ve كِتَاب (kitap) isimleri gibi kendisine هَذَا (bu) kelimesiyle işaret edilmesi uygun olan şeydir. Müzekker isimler, hakîki müzekker ve mecâzî müzekker olmak üzere iki kısımdır. Hakîki müzekker isimler, الرَّجُل (adam), صَبِي (erkek çocuk), أَسَد (erkek aslan) ve جَمَل (erkek deve) örneklerinde olduğu gibi insanlardan ve hayvanlardan eril olan varlığa delalet eden isimlerdir. Mecâzî müzekker isimler ise, دُونَى (dolunay), لَيْل (gece) ve بَاب (kapı) isimlerinde olduğu gibi insanların ve hayvanların eril olan varlığından olmamasına rağmen eril varlık gibi muamele gören isimlerdir".⁹⁸

⁹⁷ el-Enbârî, *el-Bulğa fî'l-fark beyne'l-müzekker ve'l-müennes*, 65.

⁹⁸ Mustafa el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabiyye*, 1:98.

Sa'îd el-Efgânî de müzekkeri hakîkî müzekker ve mecâzî müzekker olmak üzere iki kısma ayırmış ve şu şekilde tanımlamıştır:

"Müzekker, en basit tabiriyle هَذَا ifadesiyle kendisine işaret edilmesi doğru olan şeydir. هَذَا رَجُلٌ (Bu adamdır.), هَذَا كِتَابٌ (kitap), هَذَا عُشْبٌ (ot) ve هَذَا زَكَاةٌ (zeka, idrâk, anlama) örneklerinde olduğu gibi müzekkeri ve müennesi olmayan geri kalan şeylerin bazıları zamirler, ism-i işâretler ve ism-i mevsuller konusunda hakîkî müzekker gibi muamele görürler ve bu isimlere mecâzî müzekker denir".⁹⁹

Müzekker isimleri tasnifi konusunda en detaylısını ortaya koyan Emîl Bedî' Ya'kûb'dur. Emîl Bedî' Ya'kûb, müzekker isimleri öncelikle hakikati, tevili ve zâtîliği yönünden ikili bir taksime gitmiş ve müzekker ismi bu özellikleri ile şu şekilde kategorize etmiştir:

"Müzekker, en basit tabiriyle هَذَا ifadesiyle kendisine işaret edilmesi doğru olan şeydir. هَذَا رَجُلٌ (Bu adamdır.), هَذَا كِتَابٌ (Bu kapıdır.) ve هَذَا كَبْشٌ (Bu erkek kedir.) ifadeleri bu duruma örnektir.

Müzekker isimler, hakikati bakımından iki kısma ayrılmaktadır. Hakîkî müzekker, رَجُلٌ (adam), مُحَمَّدٌ (Muhammed), حَصَانٌ (beygir) ve جَمَلٌ (erkek deve) örneklerinde olduğu gibi kendi cinsinden dışı bulunan veya insan ve hayvanlardan eril olana delalet eden şeydir. Mecâzî müzekker ise, لَيْلٌ (gece), بَابٌ (kapı) ve عِلْمٌ (ilim) örneklerinde olduğu gibi kendi cinsinden erkeği bulunmayan, insan veya hayvanlardan olmamasına rağmen onların eriliği gibi muamele gören şeydir.

Müzekker isimler te'vili ve zâtîliği bakımından üç kısımdır. Zâtî müzekker, رَجُلٌ (adam) ve كَبْشٌ (erkek kedi) örneklerinde olduğu gibi izâfet ve te'vil gibi harici bir belirti olmaksızın kendiliğinden müzekker olan şeydir. Mukteseb/Hükmî müzekker, müzekkerliğini müzekker bir isme izâfet yoluyla alan şeydir. Şâirin şu sözü mukteseb/hükmî müzekkere örnektir:

إِنَارَةُ الْعَقْلِ مَكْسُوفٌ بِطَوَعِ هَوَىٰ وَعَقْلٌ عَاصِيٌّ يَزِيدُ أَذَىٰ تَنْوِيرِ
Aklın aydınlatması tutulmuştur aşka boyun eğmesiyle
Aşka âsi olanın akli artar aydınlatma yönünden

Şiirde mübtedâ konumundaki إِنَارَةُ müennes olmasına rağmen müzekker olan الْعَقْلُ kelimesine muzâf yapıldığından müzekkerlik kazanmış ve haber de مَكْسُوفٌ şeklinde müzekker olarak gelmiştir.

⁹⁹ Sa'îd el-Efgânî, el-Mûcezz fî kavâidi 'l-luğati 'l-'Arabiyye ve şevâhidihâ, 134.

Müevvel/Te'vili müzekker ise ثَلَاثَةُ أَنْفُسٍ örneğinde olduğu gibi müzekkerliğini müzekker bir isim ile tefsir edilmesi yoluyla kazanan şeydir. Burada müennes النَفْس, müzekker الرَّجُل (adam) sözcüğüyle te'vil edilerek müzekkerlik kazanmıştır".¹⁰⁰

Yukarıda geçen açıklama ve tanımlardan hareketle müzekker isimlerin genel itibarıyla hakîkî ve mecâzî şeklinde biyolojik cinsiyetleri dikkate alınarak iki kısma ayrıldığı görülmektedir.

Emîl Bedi' Ya'kûb'un ortaya koyduğu tanımlar ve bölümlemeler ise, biyolojik cinsiyetin yanında te'vili veya zâtîliği yönüyle müzekker isimleri kategorize etmesi ve müzekker isimlerin dil bilgisel cinsiyetlerini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Bu noktada, sadece biyolojik cinsiyet ile müzekker isimlerin kategorize edilmesi, dilde dişil varlık gibi görünen ancak uygulamada eril varlık olarak muamele gören ve müzekkerliği kendiliğinden olmayan müzekker isimleri ayırt etme noktasında dili öğrenmeye çalışan kişiyi zafiyete ve hataya sevk etmektedir. Bundan dolayı Ya'kûb'un ortaya koyduğu tasnifin takip edilmesi, müzekker isimlerin ayırt edilebilmesi doğrultusunda bir rehber niteliğinde olacaktır.

Ayrıntılı taksimatını sunduğumuz müzekker isim, aslında temel unsurları bir araya getirilmek suretiyle ana hatlarıyla özlü bir şekilde şöyle de taksim edilebilir:

2.4.2.1. Hakîkî Müzekker

Kendisine هَذَا ism-i işaretiyle seslenilmesi uygun olan, kendi cinsinden dişil varlığı bulunan, dışarıdan herhangi bir etki olmaksızın erilliği kendi başına olan, Arap dilinde bulunan müenneslik âlâmetlerinden lafzen ve takdîren ârî olan ve eril varlığın üreme organına sahip olan varlığa verilen isimlerdir. Bu tür isimler ilk söylendiği anda ana dili Arapça olan veya bu dilin kurallarını ve yapılarını bilen kişilerin zihinlerinde ilk olarak eril varlık belirtmekte ve o varlığın cinsiyetinin eril olduğu bilinmektedir.

Bu tür isimlere عُمَرُ (Ömer), عَمْرُو (Amr), أَب (baba), خَالَ (dayı), أَخ (erkek kardeş), جَمَل (erkek deve), دَيْك (horoz) ve حِصَان (beygir) gibi hem cinsinden dişili bulunan hem eril varlığın

¹⁰⁰ Emîl Bedi' Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'l-müzekker ve'l-müennes* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994), 62.

üreme organına sahip olan hem de müenneslik alâmetlerini bünyesinde bulundurmayan müzekker/eril varlık adları örnek olarak verilebilir.

2.4.2.2. Mecâzî Müzekker

Arap dilinde canlı-cansız ayırt edilmeksizin bütün mevcudata eril veya dişil olmak üzere bir cinsiyet tayin edilmiştir. Bu cinsiyet tayini bazı cansız varlıklara eril cinsiyet olarak yansımıştır. Dilde var olan bu durumun nedeni ve nasılı bilinmemekle beraber cansız varlıkların da bir cinsiyetinin olduğu bazı Avrupa dillerinde olduğu gibi dil bilgisel bir gerçeklik oluşturmaktadır. Bu dil bilgisel gerçeklikten hareketle Arap dilinde eril cinsiyet tayin edilen cansız varlıklara verilen isimler ise, mecâzî müzekker kavramıyla vasfedilmektedir. Bu isimleri hakîkî müzekker isimlerden ayıran en temel özellik ise cansız varlık olmalarıdır. Bu gibi isimler, cinsiyetlerini bir gerçeklikle değil ancak mecaz yoluyla almaktadır. Buradan hareketle mecâzî müzekkerler şu şekilde tanımlanmaktadır:

Herhangi bir cinsiyeti bulunmamasına ve cinsinden dişili bulunmamasına rağmen Arap dilinde uygulanan dil bilgisel cinsiyet ayrımı neticesinde dilde cinsiyet yönünden eril varlıklar gibi muamele gören isimlerdir.

Bu tür isimlere عَمَلٌ (iş), بَابٌ (kapı), جِدَارٌ (duvar), قَلَمٌ (kalem), أَنْفٌ (burun), فَمٌ (ağız) ve هَاتِفٌ (telefon) cansız varlık adları örnek verilebilir.

Mecâzî müzekker isimler, dilde kullanım sırasında ism-i işaretler, ism-i mevsûller ve zamirler konusunda aynı hakîkî müzekker bir isim gibi işlem görmektedir. Örneğin هَذَا الْعَمَلُ جَيِّدٌ (Bu iş/çalışma, iyidir.) cümlesinde mecâzî müzekker bir isim olan الْعَمَلُ ismine hakîkî müzekkerin ism-i işareti هَذَا ile işaret edilmiştir.

2.4.2.3. Hükmi/Mükteseb Müzekker

Müzekker bir isme muzâf yapılmasıyla müzekkerlik kazanan isimlerdir. Bu isimler, şeklen ve manen müennes olmasına rağmen müzekker isim gibi muamele görmektedirler. Bu durum, Arap dilindeki “Müzekker, müennesin aslıdır.” genel kuralı neticesinde fer’i asla döndürme düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu, Arap dilinde yaygın bir şekilde

kullanılmaktadır. Özellikle âyet ve şiirlerde sıklıkla rastlanmaktadır. Bu duruma şu âyet örnek verilebilir:

﴿إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ “Muhakkak ki Allah’ın rahmeti iyilik edenlere yakındır.” el-A’râf 56. âyetinde bulunan رَحْمَةً kelimesi müennes bir kelimedir. Normal şartlarda haberin رَحْمَةً kelimesinin cinsiyetine uygun gelmesi gerekmektedir. Ancak âyette رَحْمَةً kelimesi, الله lafzına muzaf olduğu için müzekkerlik kazanmıştır. Bu sebeple de haber, رَحْمَةً kelimesinin cinsiyetinin zıddı olarak gelmiştir.

2.4.2.4. Müevvel Müzekker

Müzekker bir isimle tefsir edilerek müzekkerlik kazanan isimlerdir. Bu tür isimlere te’vîlî müzekker de denir. Zira bu tür isimler, lafzen müennes olmasına rağmen müzekker bir isimle te’vil edilerek veya tefsir edilerek müzekkerlik kazanmaktadır.

Müevvel müzekker konusunda Sîbeveyhi, *el-Kitâb* adlı eserinde “Araplar ثَلَاثَةُ أَنْفُسٍ demektedirler, çünkü onlara göre müennes النَّفْسُ, müzekker الْإِنْسَانُ anlamındadır.” ifadesini kullanmıştır.¹⁰¹

Bu kullanımlar aynı şekilde âyetlerde hayat bulmaktadır:

﴿فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسُ بَازِغَةً قَالَ هَذَا رَبِّي﴾ “Güneşi doğarken görünce: “Budur rabbim... dedi.” el-En’âm sûresinin 78. âyetinde bulunan الشَّمْسُ ismi, müennes kabul edilmektedir, ancak burada onunla هَذَا الشَّخْصُ (bu kişi), هَذَا الطَّالِعُ (bu doğan), هَذَا الْمُرْتَبِيُّ (bu görülen/görünen) veya هَذَا الضَّوُّ (bu ışık) anlamlarından biri kastedildiğinden müzekkerin ism-i işareti olan هَذَا ile ona işaret edilmiştir.

﴿وَأَحْيَيْنَا بِهِ بَلَدَهُ مَيِّتًا﴾ “Ve o su ile, ölü bir ülkeye can verdik.” Kâf sûresinin 11. âyetinde bulunan بَلَدَهُ, müennes bir isimdir. Ancak hemen peşinden gelen مَيِّتًا kelimesi, müenneslik

¹⁰¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3:562.

alâmeti taşımadığı halde müzekker bir ismin sıfatı şeklinde gelmektedir. Bu durumun sebebi, âyette yer alan بَلَدٌ kelimesiyle müzekker olan بَلَدٌ (ülke) veya مَكَانٌ (yer) isimlerinin kastedilmesidir.

2.5. Müennes Kavramı

Çalışmanın bu bölümünde müennesin tanımı, bölümleri, alâmetleri ve bu alâmetlerin görevleri incelenecektir.

2.5.1. Müennesin Tanımı

Müennes (المؤنث) kelimesi, “ens” kökünden tef’îl (تَفْعِيلٌ) babında bir ism-i mef’ûldür ve insanın tenâsül uzvunu ifade eden, “dişi” anlamına gelen الْأُنْثَى’dan türetildiği için “dişi yapılan, dişil kılınan, dişil” anlamına gelir. Bir nahiv terimi olarak yapısında müenneslik alâmetlerini taşıyan, müzekkerin zıddı, canlı varlıkların veya dil bilgisel cinsiyeti bulunan bazı nesnelerin dişil cinsiyetini ifade eden kavramdır.

Âlimler, müzekker-müennes konusunda müzekkerden ziyade müennes kavramı üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu durum müennes isimlerin müzekker isimlerden türetilmesinden ve müzekker isimlerin asıl/birincil, müennes isimlerin de fer’/ikincil olmasından kaynaklanmaktadır.

Müennes kavramının ikincil olduğu yaygın düşüncesinden hareketle âlimler özellikle müennes isimleri eserlerinde konu edinmiş, bu isimlerin tanımları ve bölümleri hakkında müzekker isimlerin aksine oldukça detaylı bilgiler vererek bu isimleri tanıtmaya çalışmışlardır.

Âlimlerin bu çabaları müennes isimlerin alâmetlerinin ortaya çıkmasına, bu alâmetlerle müennes olan isimlerin tanınmasına ve dili kullanan kişilerin bu konuda hataya düşmemesine olanak sağlamıştır.

Konu ile ilgili temel kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda müennes kavramının bazı âlimler tarafından eserlerinde kendisine ayrı bölüm tahsis edilerek incelendiği, bazı

âlimler tarafından ise sadece dilde kullanılan müennes isimlerin müennes olduğu belirtilerek ele alındığı görülmektedir.¹⁰²

Âlimlerin müennes kavramı ile ilgili ortaya koyduğu tanımlar şu şekildedir:

el-Enbârî, müennes kavramını “Yapısında Arap dilinde bulunan müenneslik alâmetlerinden birini lafzen veya takdîren bulunduran isimlerdir.”¹⁰³ şeklinde tanımlamaktadır.

İbnü's-Serrâc, müennes kavramının bir tanımını yapmamış, ancak müennesin alâmetli ve alâmetsiz şeklinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴

Ebü'l-Fidâ, müennes kavramını “Müennes, bünyesinde lafzen veya takdiren müenneslik alâmetlerinden en az birini bulunduran isimlerdir.”¹⁰⁵ şeklinde tarif etmektedir.

Mustafa el-Ğalâyînî, müennes kavramının tanımını “إِمْرَأَةٌ (kadın), نَاقَةٌ (dişi deve), شَمْسٌ (güneş) ve دَارٌ (ev) örneklerinde olduğu gibi هَذِهِ ism-i işaretiyle işaret edilmesi uygun olan isimlerdir.”¹⁰⁶ şeklinde vermektedir.

Sa'îd el-Efgânî, müennesi şu şekilde tanımlamaktadır:

" بِنْتُ (kız çocuğu), أُنْثَى (dişi eşek), دَارٌ (ev) ve صَحِيفَةٌ (gazete, sayfa) örneklerinde olduğu gibi insan ve hayvan cinsinin dişil varlığına delalet eden ve herhangi bir cinsiyeti bulunmamasına rağmen dişil varlıklar gibi muamele gören isimlerdir. Bütün bu isimlerin kendine özgü ism-i işâretleri, ism-i mevsûlîleri ve zamirleri bulunmaktadır".¹⁰⁷

ez-Zemahşerî, müennes kavramını “Yapısında üç müenneslik alâmeti olan tâ (ة), elif (ا) ve yâ (ي) harflerinden birini bulunduran isimlerdir.”¹⁰⁸ şeklinde tanımlamaktadır.

¹⁰² Örnek için bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1:22.

¹⁰³ el-Enbârî, *el-Bulğa fî'l-fark beyne'l-müzekker ve'l-müennes*, 65.

¹⁰⁴ Ebû Bekir Muhammed b. es-Serî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 2:407.

¹⁰⁵ Ebü'l-Fidâ, *el-Künnâş fî fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*, 1:307.

¹⁰⁶ Mustafa el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabiyye*, 1:98.

¹⁰⁷ Sa'îd el-Efgânî, *el-Mûcezz fî kavâidi'l-luğati'l-'Arabiyye ve şevâhidihâ*, 134.

¹⁰⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb*, 247.

Emîl Bedî' Ya'kûb, müennesi “En basit tarifıyla müennes, فَتَاةٌ (genç kız), هِرَّةٌ (dişi kedi) ve طَائِلَةٌ (masa) örneklerinde olduğu gibi kendisine هَذِهِ ism-i işâretiyle işaret edilmesi uygun olan isimlerdir.”¹⁰⁹ şeklinde tanımlamaktadır.

Yukarıda aktarılan tanımlara bakıldığında âlimler, müennes kavramını -her ne kadar lafızları ve yöntemleri farklı olsa da- hemen hemen aynı şekilde tanımlamışlardır.

Tanımlardan doğan farklılıklar âlimlerin müennes kavramına hangi açıdan baktıklarına, onu zihin dünyalarında nasıl anlamlandırdıklarına ve hangi özelliğini öne çıkarmaya ve vurgulamaya çalıştıklarına göre değişiklik göstermektedir.

2.5.2. Müennesin Kısımları

Âlimler, müzekker isimlerde olduğu gibi müennes isimleri de bazı özelliklerini dikkate alarak sınıflandırmışlardır. Bu sınıflandırma, genel itibarıyla hakîkî müennes ve mecâzî müennes şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Bununla birlikte bazı âlimler, eserlerinde müennes ismi birçok özelliğini dikkate alarak sınıflandırmış ve müennes isimlerin bölümlerini iki bölümden dört ve hatta beş bölüme kadar çıkarmışlardır.

Müennes isimlerin bölümlerinin çoğalması, âlimlerin eserlerinde müennes isimleri alâmetleri, hakikati ve zâtî veya te'vili oluşu yönünden incelemelerinden kaynaklanmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde müennes isimleri kategorize eden ve tanımlayan âlimlere ve tanımlarına yer verilecektir. Âlimlerin tanımlarına şu şekilde yer verilecektir:

el-Enbârî, müennes isimleri de hakîkî ve gayr-ı hakîkî olmak üzere iki kısma ayırmış, gayr-ı hakîkî müennes isimleri ise kurallı ve kuralsız olmak üzere ikiye ayırmıştır. Onun ifadeleri şu şekildedir:

"Müennes isimler ise, bünyesinde Arap dilinde bulunan müenneslik alâmetlerinden birini lafzen veya takdîren taşıyan isimlerdir. Aynı müzekker isimlerde olduğu gibi bu tür isimler de hakîkî ve gayr-ı hakîkî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Hakîkî müennes

¹⁰⁹ Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-müzekker ve'l-müennes* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994), 66.

isimler, الْمَرْأَةُ (kadın) ve النَّاقَةُ (dişi deve) isimlerinde olduğu gibi dişi üreme organına sahip varlıkların isimlerinden oluşan isim grubudur. Gayr-ı hakikî müennes isimler ise الْقِدْرُ (tencere) ve النَّارُ (ateş) kelimelerinde olduğu gibi herhangi bir dişi üreme organına sahip olmamasına rağmen dilde dişil varlık olarak ifade bulan isimler grubudur. Gayr-ı hakikî müennes isimler, kendi içinde kurallı (مُقَيِّسٌ) ve kuralsız (غَيْرُ الْمُقَيِّسِ) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Kurallı gayr-ı hakikî müennes isimler, بُشْرَى (müjde, muştı), حَمْرَاءُ (kırmızı) ve ضَارِبَةٌ (vuran kadın) isimlerinde olduğu gibi bünyesinde Arap dilinde müenneslik alâmetleri olarak kabul gören unsurları lafzen bulunduran isimlerdir.

Kuralsız gayr-ı hakikî müennes isimler ise السَّمَاءُ (gökyüzü) ve الْأَرْضُ (yeryüzü) isimlerinde olduğu gibi bünyesinde müenneslik alâmetinin takdiren olsa da lafzen bulunmadığı isimlerdir. Bu tür isimler Arap dilinde oldukça fazla bulunmaktadır".¹¹⁰

İbnü's-Serrâc, müennes isimlerin herhangi bir tanımını yapmamış, ancak "Müenneslik; alâmetli ve alâmetsiz olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. İsimlerde müenneslik alâmeti ise iki kısımdır. Birinci alâmet vakıf esnasında hâ harfine dönüşen tâ harfidir. Diğer alâmet ise elif harfidir."¹¹¹ şeklinde bunu kategorize etmiştir.

Mustafa el-Ğalâyînî, müennes kavramını hakikî müennes, mecâzî müennes, manevî müennes ve lafzî müennes şeklinde dört kısma ayırmakta ve şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Müennes isimler, الْمَرْأَةُ (kadın), النَّاقَةُ (dişi deve), شَمْسٌ (güneş) ve دَاوٍ (ev) isimlerinde olduğu gibi هَذِهِ ism-i işâretiyle işaret edilmesi uygun olan isimlerdir. Bu isimler hakikî müennes, mecâzî müennes, manevî müennes ve lafzî müennes olmak üzere dört bölümdür.

Lafzî müennes; فَاطِمَةُ (Fatıma) ve حَدِيجَةُ (Hatice) gibi ister dişil varlığa, طَلْحَةُ (Talha), حَمْرَةٌ (Hamza) ve زَكْرِيَّا (Zekeriya) örneklerinde olduğu gibi ister eril varlığa delâlet etsin yapısında müenneslik alâmeti bulunan isimlerdir.

Hakikî müennes; الْمَرْأَةُ (kadın), غُلَامَةٌ (kız çocuğu), النَّاقَةُ (dişi deve) ve أُنْثَى (dişi eşek) örneklerinde olduğu gibi insan ve hayvanlardan dişil varlığa işaret eden isimlerdir.

¹¹⁰ el-Enbârî, *el-Bulğa fi'l-fark beyne'l-müzekker ve'l-müennes*, 171.

¹¹¹ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 2:407.

Mecâzî müennes; شَمْسٌ (güneş), دَارٌ (ev), عَيْنٌ (göz) ve رِجْلٌ (ayak) örneklerinde olduğu gibi insanlardan ve hayvanlardan olmamasına rağmen onların dişili gibi muamele gören isimlerdir.

دَلْوٌ (kova), سِكِّينٌ (bıçak), سَبِيلٌ (yol), طَرِيقٌ (yol), سُوقٌ (çarşı, pazar), لِسَانٌ (dil, mektup), ذِرَاعٌ (kol), سِلَاحٌ (silah), صَاعٌ (ölçü birimi sâ'), عُنُقٌ (boyun) ve خَمْرٌ (şarap, içki) gibi bazı isimler hem müzekker hem de müennes olarak kullanılabilir. Bu tür isimlerin سَخْلَةٌ (kuzu), حَيَّةٌ (yılan), شَاةٌ (koyun) ve رُبْعَةٌ (orta boylu kimse) örnekleri gibi bir de yapısında müenneslik alâmeti taşıyan örnekleri vardır".¹¹²

Sa'îd el-Efgânî, müennesi hakîkî, mecâzî, lafzî ve manevî olmak üzere dört kısma ayırmış ve şu şekilde ifade etmiştir:

"İnsan ve hayvan türlerinin dışiline işaret eden isimler, hakîkî müennes isimlerdir. بِنْتُ (kız çocuğu) ve أُنْثَى (dişi eşek) isimleri hakîkî müennes isme örnektir.

Eril ve dişil olmamasına rağmen bazı isimler müennes isim olarak muamele görür. Bu isimler mecâzî müennes olarak isimlendirilir. دَارٌ (ev), صَحِيفَةٌ (gazete) ve زُودَةٌ (gül) isimleri mecâzî müennes isme örnektir.

Yapısında müenneslik alâmeti tâ-i merbûta (ة), elif-i maksûre (ى) ve elif-i memdûde (اء) harflerinden birini bulunduran ve eril varlığına işaret eden isimler, lafzî müennes isimlerdir. طَلْحَةُ (Talha), زَكْرِيَّا (Zekeriya)... erkek isimleri lafzî müennes isimlere örnektir. Bu tür isimler zamirler ve ism-i işâretler ve diğer şeylerde müzekker isim muamelesi görür.

Yapısında müenneslik alâmetlerinden herhangi biri bulunmayan müennes isimler ise, manevî müennes isimlerdir. سُعَادٌ (Su'âd), هِنْدٌ (Hind), شَمْسٌ (güneş) ve رِجْلٌ (ayak) isimleri, manevî müennes isimlere örnektir. Manevî müennes isimler zamirler, ism-i işâretler ve ism-i mevsûller konularında aynı hakîkî müennes isimler gibi işlem görür".¹¹³

¹¹² Eserde müennes isimlerin dört bölüme ayrıldığı ifade edilmiştir. Ancak görüldüğü üzere müennes isimlerin üç bölümünün tanımı yapılmış, manevî müennes isimlerin tanımı yapılmamıştır. Bkz. Mustafa el-Galâyînî, Câmi 'u'd-dürûsi 'l-'Arabîyye, 1:99.

¹¹³ Sa'îd el-Efgânî, el-Mûcezz fî kavâidi 'l-luğati 'l-'Arabîyye ve şevâhidihâ, 134-135.

ez-Zemahşerî, müennes isimleri hakîkî ve mecâzî olmak üzere iki kısma ayırmış ve şu ifadelere yer vermiştir:

"Müennes isimler, üç müennes alâmetinden birini yapısında bulunduran isimlerdir. Bu isimler hakîkî ve mecâzî olmak üzere iki kısımdır. Hakîkî müennes isimler, اِمْرَاةٌ (kadın) ve نَاقَةٌ (dişi deve) örneklerinde olduğu gibi müennesliğini canlılardan eril karşılığıyla alan isimlerdir. Mecâzî müennes isimler ise ظُلْمَةٌ (karanlık) ve نَعْلٌ (ayakkabı) örneklerinde olduğu gibi müennesliğini kullanım ve dilin yapısı sayesinde alan isimlerdir".¹¹⁴

Emîl Bedî' Ya'kûb, müennes isimleri hakikati bakımından hakîkî ve mecâzî olmak üzere iki kısma, yapısında müenneslik alâmeti bulunup bulunmaması bakımından lafzî (makîs), manevî (takdîrî veya hükmi) ve lafzî-manevî müennes olmak üzere üç bölüme ayırmış, daha sonra ortaya koyduğu bu beş kısmı iki veya daha fazla bölüm ile bir araya getirebilen gruplara ayırmış, bu grupları da iki veya daha fazla bölümü kapsayacak şekilde isimlendirmiştir. Ayrıca müennes isimleri zâtîliği veya te'vîl edilişi bakımında üç bölüme ayırmıştır. Onun yaptığı kategorizasyon şu şekildedir:

"Müennes isimler, hakikati bakımından iki kısma ayrılır. Hakîkî müennes, بَعْرَةٌ (kadın), بَعْرَةٌ (inek) ve دَجَاجَةٌ (tavuk) isimlerinde olduğu gibi kendi cinsinden erkeği bulunan, doğuran veya yumurtlayan varlıklara verilen isimlerdir. Mecâzî veya gayr-ı hakîkî müennes ise, مَاسَةٌ (masa), شَمْسٌ (güneş) ve عَيْنٌ (göz) isimlerinde olduğu gibi kendi cinsinden erkeği bulunmayan, doğurmayan veya yumurtlamayan varlıklara verilen isimlerdir. Müennes isimlerin bu türünün bilinmesinin tek yolu sema' (Araplardan duyma) yoludur.

Müennes isimler, alâmetleri bakımından üç kısma ayrılır. Lafzî/Makîs müennes, فَاطِمَةٌ (Fatıma) ve عَنَتْرَةٌ ('Antere) isimlerinde olduğu gibi ister eril ister dişil varlığa işaret ediyor olsun yapısında müenneslik alâmeti bulunan isimlerdir. Manevî/Takdîrî/Hükmi müennes, زَيْنَبٌ (Zeynep), سَعَادٌ (Su'âd), عَيْنٌ (göz) ve بَيْتٌ (kuyu) isimlerinde olduğu gibi yapısında müenneslik alâmeti bulunmamasına rağmen hakîkî veya mecâzî bir müennese işaret eden isimlerdir. Lafzî Manevî müennes ise, فَاطِمَةٌ (Fatıma), سَعْدَى (Su'dâ) ve هَيْفَاءٌ (Heyfâ)

¹¹⁴ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb, 247.

isimlerinde olduğu gibi yapısında açık bir şekilde müenneslik alâmeti bulunduran ve dişil varlığa işaret eden isimlerdir.

Yukarıda verilen müennes isimlere ait beş bölümün her biri, iki veya daha fazla bölüm ile birleşebilir ve birden fazla bölümü kapsayan bir isimle adlandırılabilir. Bu durum da şu şekilde ifade edilebilir:

Lafzî-Hakikî müennes, فَاطِمَةُ (Fatıma), سُغْدَى (Su 'dâ) ve هَيْفَا (Hayfâ) isimlerinde olduğu gibi kendi cinsinden erkeği bulunan ve yapısında müenneslik alâmeti taşıyan isimlerdir.

Manevî-Hakikî müennes: هِنْدٌ (Hind) ve أُمُّ (anne) örneklerinde olduğu gibi kendi cinsinden erkeği bulunan ve yapısında müenneslik alâmeti taşımayan isimlerdir.

Lafzî-Mecazî müennes: طَائِلَةٌ (masa) ve شَجَرَةٌ (ağaç) örneklerinde olduğu gibi kendi cinsinden erkeği bulunmayan ve yapısında müenneslik alâmeti taşıyan isimlerdir.

Manevî-Mecazî müennes: أَرْضٌ (yeryüzü), رِجْلٌ (ayak) ve عَيْنٌ (göz) örneklerinde olduğu gibi kendi cinsinden erkeği bulunmayan ve yapısında müenneslik alâmeti taşımayan isimlerdir.

Müennes isimler zâtılığı ve te'vîl oluşu bakımından üç kısma ayrılmaktadır. Bu kısımlar şu şekildedir:

Zâtî müennes, زَيْنَبٌ (Zeynep) ve هِرَّةٌ (dişi kedi) örneklerinde olduğu gibi izafet ve te'vîl gibi dışarıdan herhangi bir etken olmaksızın müennes olan isimlerdir.

Te'vîlî müennes, temelde müzekker isim kalıbında olmasına rağmen edebî bir sebep dolayısıyla veya aynı manaya gelen müennes bir kelimeye te'vîl edilmesi sebebiyle müenneslik kazanan isimlerdir. Araplar bu duruma örnek olarak أَنْتِنِي كِتَابٌ سُرُورٌ بِهَا (Bana sevindiğim bir mektup geldi.) cümlesini kullanmaktadırlar. Bu ifadede كِتَابٌ ile رِسَالَةٌ (mektup) ismi kastedilmiş ve müzekker isim müennes isimle te'vîl edilmiştir.

Ayrıca Araplar bu duruma اخذ الكتاب وأقرأ فيها (Kağıtları al ve oku.) ifadesini örnek olarak vermektedirler. İfadede bulunan كِتَابٌ ile أَوْرَاقٌ müennes ismi kastedilmiş ve müzekker isim müennes isimle te'vîl edilmiştir.

Hükmi müennes, ﴿وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ﴾ “Her can, yanında bir sürücü ve şahidle gelir.” Kâf sûresinin 21. âyetinde olduğu gibi temelde müzekker isim kalıbında olmasına rağmen müennes bir isme izafe edilmek suretiyle müenneslik kazanan isimlerdir. Âyette

geçen كَلْبٌ kelimesi aslında müzekker bir isimdir, ancak müennes نَفْسٌ ismine izâfe edilmesiyle müenneslik kazanmıştır".¹¹⁵

Yukarıda aktarılan bölümlemelerden hareketle âlimlerin müennes isimleri kendi bakış açıları, dönemin ihtiyacı ve eserlerinin genişliği çerçevesinde farklı kategorilere ayırdıkları görülmüştür. Bu bölümlemeler bir noktada müennes isimlerin bölümlerini ortaya koymada yeterli seviyededir.

Ya'kûb'un söz konusu eserinde müennes isimler üzerinde uyguladığı bölümlemeler, müennes isme mümkün olan tüm açılardan bakılmasına olanak sağlamıştır. Müennes ismi bütün yönleriyle detaylıca incelemek isteyen okurun bu taksimatı takip etmesinde fayda vardır.

Ayrıntılı taksimatını sunduğumuz müennes isim, aslında temel unsurları bir araya getirilmek suretiyle ana hatlarıyla özlü bir şekilde şöyle de taksim edilebilir:

2.5.2.1. Hakîkî Müennes

Yapısında müenneslik alâmetini taşısa da taşımasa da doğada var olan biyolojik cinsiyetten biri olan dişil cinsiyete sahip canlı varlıklara verilen addır. Örneğin أُمُّ (anne), أُخْتُ (kız kardeş), عَمَّةٌ (hala), خَالََّةٌ (teyze), أَتَانٌ (dişi eşek), نَافَّةٌ (dişi deve) dişil varlık isimleri yapısında müenneslik alâmeti bulunsada bulunmasada dilin gündelik kullanımında dişil varlığa işaret etmektedir. Dolayısıyla hakîkî müennes isimler grubu, biyolojik cinsiyeti olan canlı varlıkların adlarını temsil etmektedir.

2.5.2.2. Mecâzî Müennes

Herhangi bir biyolojik cinsiyeti bulunmayan, lafızlarında müenneslik alâmeti bulunan veya bulunmayan nesnelerin dilin yapısından veya kültürden kaynaklı sebepten dişil bir varlıkmış gibi muamele gören ve dilin dişil varlık grubunu temsil eden isimlerle adlandırılan nesnelerdir. Örneğin خَافِلَةٌ (otobüs), مَدْرَسَةٌ (okul), سَاعَةٌ (saat), مِخَاةٌ (silgi), نَارٌ (ateş), شَمْسٌ (güneş), دَلْوٌ (kova), رِجْلٌ (ayak) ve عَيْنٌ (göz) müennes isimlerinin herhangi bir

¹¹⁵ Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-müzekker ve'l-müennes*, 62-63.

biyolojik cinsiyeti bulunmamaktadır. Bu isimler dilin yapısı ve genel kanaat dolayısıyla müennes bir varlık gibi kabul edilmiş ve dilde hayat bulmuştur.

Müennes isimlerin bu türünde herhangi bir biyolojik cinsiyetten söz edilememektedir. Ancak bu grupta var olan isimler dil bilgisel cinsiyet taşımaktadır. Arap dilinin yapısında var olan cinsiyet ayrımı dolayısıyla bu gruba ait olan isimler dilin kullanımı sırasında biyolojik cinsiyet taşıyan dişil canlı varlıklar gibi muamele görür.

Mecâzî müennes isimlerin bilinebilmesi, ancak ve ancak Araplardan duyma ve aktarma yöntemiyle mümkün olabilmektedir. Günümüzde ise mecâzî müennes isimlerin bilinebilmesi için sözlüklere veya dil kitaplarına bakılması gerekmektedir.

2.5.2.3. Lafzî Müennes

İster dişil bir varlığa ister eril bir varlığa delâlet etsin, yapısında müenneslik alâmeti bulunan isimlerdir. Bu tür isimlerde herhangi bir cinsiyet aranmamakta ancak müenneslik alâmetlerinden birinin bulunması şartı aranmaktadır. Dolayısıyla müennes ismin bu kategorisi, ancak ismin lafzından yani şeklinden ibarettir.

Örneğin فَاطِمَةُ (Fatıma), سُدَى (Su'dâ) ve هَيْفَا (Heyfâ) gibi müenneslik alâmetlerini yapısında bulunduran dişil varlık isimleri ile عَنْتَرَةُ ('Antere), طَلْحَةُ (Talha) ve زَكْرِيَّا (Zekeriya) gibi müenneslik alâmetlerini yapısında bulunduran eril varlık isimleri yazılışları bakımından lafzî müennes kategorisindedir.

2.5.2.4. Manevî Müennes

İşaret ettiği şey ister hakîkî müennes olsun ister mecâzî müennes olsun lafzında herhangi bir müenneslik alâmeti taşımayan isimlerdir. Örneğin نَارٌ (ateş), شَمْسٌ (güneş), دَلْوٌ (kova), رِجْلٌ (ayak) ve عَيْنٌ (göz), زَيْنَبُ (Zeynep) ve سَعَادُ (Su'ad) isimleri dişil bir varlığı temsil etmesine rağmen yapılarında müenneslik alâmeti taşımamaktadır. Bu sebeple söz konusu isimler manaları bakımından müennes kabul edilmektedir.

Müennes isimlerin bu türünde de herhangi bir biyolojik cinsiyetin bulunup bulunmaması şartı aranmamaktadır. Müennes isimlerin bu bölümü, sadece dilde dil bilgisel cinsiyetin var olduğu kaygısıyla ortaya koyulmuştur.

Müennes isimlerin bu bölümü ayrıca takdîrî müennes veya hükmî müennes adıyla da bilinmektedir.

Çalışmanın bu noktasında araştırma konumuzu teşkil eden *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eserde geniş bir yer kaplaması, Arap dilinde önemli bir yere sahip olması, nedeni, nasılı ve kim tarafından belirlendiğinin bilinmemesi ve zâhiren eril formda görünmesine rağmen dilin işletilmesinde dişil varlık gibi muamele gören semâ'î müennes isimlerin müzekker isimlerle karıştırılmaması için ayrıca bir başlık açılması uygun görülmüştür.

2.6. Semâ'î Müennes İsimler

Dilin temel vazifesi iletişimdir. Konuşmacının veya yazarın dil kurallarını doğru veya yerinde kullanmaması kişiler arasındaki iletişimin gerçekleşmesini engelleyen unsurlardandır. Örneğin Arap dilinde bulunan cinsiyet ayrımı konusundaki kuralların dilin kullanımı sırasında uygulanmaması, eksik uygulanması veya kuralların karıştırılması kişi ve muhatabı arasında iletişim bozukluğuna sebebiyet verebilir.

Arap dilinin kurallarının ortaya koyulmaya başladığı ilk yıllarda ele alınan, dilin en temel ve en önemli konularından biri olan müzekker-müennes konusu Arap dilinde iletişim kurmak için kaçınılmazdır.

Araplar, müzekker-müennes konusunun tam anlamıyla bilinmesini nahvin ve i'râbın bilinmesine, bu konunun bilinmemesini ise nahvin ve i'râbın bilinmemesine işaret saymaktadırlar. Zira onlara göre müzekker-müennes konusu nahiv ve i'râbın tamamlayıcı cüzlerindendir.

Arapların öğrenilmesi konusunda oldukça hassas olduğu bu iki konu hakkında Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî¹¹⁶ şu ifadeleri kullanmaktadır:

Nahvin ve i'rabin tam anlamıyla bilinmesi müzekker ve müennesin bilinmesiyle mümkündür. Nasıl ki merfû 'u mansûb veya mansûbu mecrûr

¹¹⁶ İbnü'l-Enbârî ve el-Müzekker ve'l-müennes adlı eseri hakkında detaylı bilgi için bkz. Vefa Yıldız, "İbnü'l-Enbârî ve el-Müzekker ve'l-müennes Adlı Eseri" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2023).

*yapan kınanıyorsa müennesi müzekker ve müzekkeri müennes yapan da kesinlikle kınanır.*¹¹⁷

Dil sisteminin esaslarının yıkılmasını veya herhangi bir bozulmanın meydana gelmesini kabul etmeyeceği su götürmez bir gerçektir. Dil sisteminin yıkılması veya esaslarında bir bozulma meydana gelmesi ise dil kurallarının karıştırılması, i‘râb hareketlerinin aslına uygun olacak şekilde doğru kullanılmaması veya birbirinin yerine kullanılması ile meydana gelmektedir. Arap dilinde meydana gelen bu tür hatalar, kişinin kurtulması gereken büyük bir ayıp olarak değerlendirilmektedir.

Müzekker-müennes konusunda kişilerin yaptığı hatalar muhatabın konuşmayı anlamaması, yanlış anlaması, yazılan yazının anlaşılır olmaması veya fiilin kim tarafından işlendiğinin karıştırılması gibi sorunlara yol açmaktadır.

Konunun yanlış öğrenilmesinde ortaya çıkması muhtemel bu denli kritik sorunlar varken müennes isimlerin içerisinde yer alan, yapısı eril olmasına rağmen müennes bir varlık adı gibi muamele gören semâ‘î müennes isimlerin müzekker isimlerle karıştırılmaması için öğrenilmesi önem arz etmektedir.

Dördüncü bâbtan سَمِعَ fiilinin mastarı olan semâ‘ (السَّمَاع) kelimesi, lügatte “işitmek, duymak, kulak vermek, dinlemek, itaat etmek, manayı anlamak” gibi manalara gelmektedir. Bu kelimenin ism-i mensûbu olan semâ‘î (السَّمَاعِي), terim olarak kıyâsî/kurallının zıddıdır ve cüziyyâtını kapsayacak küllî bir kâidesi zikredilmeyen aksine Arap dili ehlinden semâ‘ edilmesiyle/duyulmasıyla ilgili olan ve ona dayanan şeydir.¹¹⁸ Başka bir deyişle âlimlerin dili derleme ve dilin hakikatini ortaya koymada dayandığı kaynaklardan biri, Arap dilinde kendisiyle dilin ehil insanlar tarafından alındığı kastedilen terimdir.¹¹⁹

¹¹⁷ Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım İbnü'l-Enbârî, *el-Müzekker ve'l-müennes*, thk. Muhammed Abdülhâlık Uzayme (Kahire: Vizâretü'l-evkâf, 1981), 51.

¹¹⁸ Her iki tanım için bkz. İbrahim Mustafa vd., *el-Mu‘cemü'l-vasît*, 449.

¹¹⁹ Muhammed Semîr Necîb el-Lebedî, *Mu‘cemü'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye* (Beyrut: Daru'l-furkân, 1985), 106.

Semâ'î müennes ifadesi ise, dilin doğru kullanımı noktasında güvenilir olan kişilerden duyularak aktarılan, eril kelime formunda ve dilin işletilmesi esnasında dişil bir varlık gibi muamele gören müennes isimlerdir.

İfade edildiği üzere Arap dilinde varlıklar eril ve dişil olarak iki cinsiyet kategorisine ayrılmakta, bu cinsiyet kategorileri ise genel olarak hakîkî ve mecâzî şeklinde iki gruba ayrılmaktadır.

Mecâzî müennes isimler, biyolojik cinsiyeti bulunmayan varlıklara verilen isimlerdir. Bu isimler kendi çerisinde semâ'î ve kıyâsî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

Kıyâsî müennes isimler Arap dilinde müenneslik alâmeti olarak belirlenen alâmetlerden birini yapısında bulunduran, yapısına müenneslik alâmetleri eklenerek müzekker isimlerden türetilen isimlerdir.

Semâ'î müennes isimler ise yapısında müenneslik alâmeti bulundurmamasına rağmen semâ'î istiṣhâd¹²⁰ yöntemi kullanılarak müennes olduğu belirlenen isimlerdir. Varlıklar arasında bu isimlerin eril karşılıkları bulunmamakta ve dilde herhangi bir isimden türemeden kendi başlarına bulunmaktadır. Dolayısıyla yapılarına müenneslik alâmeti eklenerek müzekker isimlerden türetilmemekte, Arap dilinde müennes isimlere uygulanan yapısında müenneslik alâmeti bulundurma kuralı bu isimlere uygulanamamaktadır.

Semâ'î müennes isimlerin eril yapıda olduğu halde neden dişil varlıklar gibi muamele gördükleri bilinmemektedir. Bu isimlerin Arap dilinde neden dişil olarak kullanıldığına veya biyolojik cinsiyeti bulunmamasına rağmen bu varlıkların neden müennes olarak adlandırıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Sadece semâ'î müennes isimlerin ancak semâ'î yoluyla bilineceğini ifade eden bilgiye ulaşılmıştır.¹²¹

Bu isimlerin dişil varlıklar gibi muamele görmesi dilin oluşmasına katkıda bulunan kişilerin hayal güçleri, dilin neşet ettiği coğrafyanın özellikleri, semâ'î müennes isimle adlandırılan varlıkların dişil varlık özellikleri taşıması veya Arap dilinin doğuşu sırasında

¹²⁰ İstiṣhâd, Arap dilinde belirlenen dil bilgisi kurallarının doğruluğunu kanıtlamak, kelimelerin yapılarını belirlemek ve anlamlarını ifade etmek için doğruluğu kesin olarak bilinen örnekler ortaya koyma yöntemine verilen addır.

¹²¹ Bkz. Hâzım Hanfer, *Înâsü'n-nâs bi-tüffâhati Ebî Ca'fer en-Nehhâs*, 2021, 123.

dili kullanan kişiler tarafından o varlığa dışıl varlık özellikleri yüklenmesi gibi durumlardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Örneğin güneşten gelen ışınların, topraktan gelen ürünlerin ve gökyüzünden yağan yağmurların sürekliliği bir ananın üretkenliğine/doğurganlığına benzemektedir. Kanaatimizce bu gibi sebeplerle سماء, شمس ve أرض kelimeleri müenneslik alâmeti taşımadığı halde müennes kabul edilmektedir.

Arap dilinde semâ'î müennes isimlerin tanınmasını sağlayan bir gösterge bulunmamaktadır. Bu isimler, dilin henüz bozulmaya uğramadığı dönemde yaşayan ve dili fasih bir şekilde konuşan insanlardan duyularak, fesâhat sahibi şâirlerin şiirlerinden, Kur'ân'dan ve metninde istişhâda engel olacak bir durum bulunmayan hadislerden örnekler getirilerek bilinmektedir. Örneğin Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, *el-Müzekker ve'l-müennes*'inde şiire de başvurmak sûretiyle “karaciğer” anlamına gelen كبد organ adının müennesliğini “كبد müennestir, كبد, كبد ve كبد şeklinde üç ayrı söylenişi vardır.”¹²² ifadesiyle ortaya koymaktadır.

Ebû Hâtim es-Sicistânî, *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eserinde “gökyüzü” anlamına gelen سماء isminin müennesliğini el-İnşikâk sûresinin 1. âyetiyle ﴿إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ﴾ “Gök yarıldığında...” ispatlamıştır.

Semâ'î müennes konusunu bazı âlimler genel olarak müennes isimlerin bir bölümü olan mecâzî müennes isimler içerisinde bu isimlerden örnekler vererek ele almış, bazıları bu isimleri herhangi bir başlık açmadan eserlerinde zikretmek suretiyle ele almış, bazıları ise مِنَ الْمُؤَنَّثِ الَّذِي (Rivâyet Edilerek/Rivâyet Yoluyla Gelen Müennes), مَا يُرْوَى رَوَايَةً مِنَ الْمُؤَنَّثِ (Rivâyet Edilerek/Rivâyet Yoluyla Gelen Müennes), مَا يُؤَنَّثُ مِنَ الْإِنْسَانِ وَلَا يُذَكَّرُ (İnsandan Müennes Yapılan ve Müzekker Yapılmayan) ve مَا يُؤَنَّثُ مِنْ سَائِرِ الْأَشْيَاءِ وَلَا يُذَكَّرُ (Müennes Yapılan ve Müzekker Yapılmayan Diğer Şeyler) başlıkları altında semâ'î müennes isimleri ele almışlardır.

¹²² İbnü'l-Enbârî, *el-Müzekker ve'l-müennes*, 348.

İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), yirmi üç beyitten oluşan *el-Kasîdetü'l-müveşşaha bi'l-esmâil-müenneseti's-semâ'îyye* adlı eserinde âlimlerin ele aldığı semâ'î müennes isimlerin sayısını yetmiş yedi olarak ifade etmektedir. Bu isimlerin altmış tanesinin sadece müennes olarak kullanıldığını, on yedi tanesinin ise hem müzekker hem de müennes olarak kullanıldığını aktarmıştır.¹²³

2.7. Müenneslik Alâmetleri

Arap dilinde müennes isimler genel itibarıyla üç alâmetle bilinir. Bu alâmetler isimlendirilmesinde farklılıklar bulunsun da günümüzde vakıf halinde hâ sesine dönüşen tâ-i merbûta (ة), elif-i maksûre (ى) ve elif-i memdûde (أ) harfleridir. Yapısında bu üç harfin bulunduğu isimler dilde dişil varlık olarak kabul edilir ve dilde buna göre işlem görür. Örneğin “Bu, Selma’dır.” cümlesi, Arap dilinde هَذِهِ سَلْمَى ism-i işâretiyle هَذِهِ şeklinde ifade edilmektedir.

Bu durum, cümlenin diğer ögelerinde de aynıdır. Cümlenin bir diğer ögesi olan mübtedâ ve haber arasında malum olduğu üzere cinsiyet yönünden bir uyum olması gerekmektedir. Örneğin özne ve yüklem ögelerinden oluşan “Ayşe başarılıdır.” cümlesi, Arap dilinde birbiri arasında cinsiyet uyumu olacak şekilde عَائِشَةُ نَاجِحَةٌ şeklinde ifade bulmaktadır.

Müenneslik alâmetlerinin isimlendirilmesi noktasında konuyu inceleyen ve eserlerinde yer veren âlimler arasında bazı ihtilaflar bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

İbnü's-Serrâc, müenneslik alâmetlerinin isimlerde iki biçimde olduğunu kaydetmektedir. Onun ifadeleri şu şekildedir:

“Müenneslik; alâmetli ve alâmetsiz olmak üzere iki kısımdır. Müenneslik alâmetleri ise isimlerde iki şekildedir. Bunların ilki, ismin tekil formunda vakıf halinde hâ harfine dönüşen tâ harfidir. İkincisi ise elif harfidir.”¹²⁴

¹²³ Semâ'î müennes isimlerin listesi için bkz. Ebû 'Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü'l-Hâcib, *el-Kasîdetü'l-müveşşaha bi'l-esmâil-müenneseti's-semâ'îyye*, thk. Târik Necm Abdullah (Ürdün: Mektebetü'l-menâr, 1985).

¹²⁴ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 2:407.

İbnü's-Serrâc, müenneslik alâmetlerini genel kanının aksine üç değil iki tane olarak ifade etmektedir. Bunun sebebi ise her ne kadar dilde yazılışları farklı olsa da elif-i memdûde ve elif-i maksûre harflerini elif olarak tek bir harf gibi kabul etmesidir.

Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987), müennes alâmetlerini İbnü's-Serrâc gibi iki kısma ayırmaktadır. Ancak o, müennesliğin iki alâmetini zikrettikten sonra ikinci alâmet olan elif harfini ifadelerinden hareketle iki kısma ayırdığı anlaşılmaktadır. Bu konudaki ifadeleri şu şekildedir:

"Müennes, alâmetli ve alâmetsiz olmak üzere iki kısımdır. Müenneslik alâmetleri ise elif ve vakıf halinde hâ harfine dönüşen tâ harfidir. Sonu müenneslik alâmeti elif-i maksûre veya elif-i memdûde olanlar, kelime ona dayandığı için nekrede gayr-ı munsariftir".¹²⁵

Ebû'l-Fidâ, müenneslik alâmetlerinin üç tane olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

“Müenneslik alâmetleri üç tanedir. Bunlar tâ-i te'nîs, elif-i maksûre ve elif-i memdûde harfleridir. Bu alâmetlerin kullanımına ise sırasıyla طَلْحَةُ, سَلْمَى ve كَيْرِيَاءُ isimleri örnek olarak verilebilir.”¹²⁶

Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfü'd-darab min lisâni'l-'Arab* isimli eserinde müenneslik alâmetlerinin üç tane olduğunu, tâ-i merbûta harfinin bazı kimselerin yanlış değerlendirdiğini ve bazılarını bunları beş tane kabul ettiğini şu şekilde ifade etmektedir:

"Mütemekkin isimlerde müenneslik alâmetleri müennesliğin vasıl halinde tâ harfine dönüşen hâ harfi ile olduğunu zannedenlerin aksine vakıf halinde hâ harfine dönüşen tâ, elif-i maksûre ve öncesinde medd harfi bulunan hemzedir. Burada bulunan hemze Basriyyûn'a göre elif-i maksûreden bedeldir. Kûfiyyûn ve ez-Zeccâcî'nin görüşüne göre ise hemze, elif harfinden bedel değil, müenneslik alâmetinin kendisidir. el-Ahfeş'e göre ise hemze ve elif ikisi birden müenneslik alâmetidir. Kûfiyyûn أَخْتُ ve بِنْتُ kelimelerinde bulunan “ت” harfini ve مُثَلِمَاتُ kelimesinde bulunan “ات” harfini müenneslik alâmetleri arasında saymaktadır".¹²⁷

¹²⁵ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Îzâhu'l-'Adudî*, thk. Hasan Şâzelî Ferhûd (Kahire, y.y. 1969), 297.

¹²⁶ Ebû'l-Fidâ, *el-Künnâş fî fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*, 1:307.

¹²⁷ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *İrtişâfü'd-darab min lisâni'l-'Arab*, thk. Receb Osman Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998), 2:236.

Öte yandan Ebû Ca‘fer en-Nehhâs (ö.338/950) da müenneslik alâmetlerini üç tane olarak ifade etmekte ancak farklı adlandırmaktadır. Onun serdettiği ifade şu şekildedir:

“Müenneslik alâmetlerinin hâ, yâ ve hemze-i memdûde olmak üzere üç tane olduğunu bil.”¹²⁸

Mustafa el-Ğalâyînî, müenneslik alâmetlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“فَاطِمَةُ، سَلَمَى ve حُسْنَاءُ örneklerinde olduğu gibi müennesliğin üç alâmeti vardır. Bunlar tâ-i merbûta, elif-i maksûre ve elif-i memdûdedir.”¹²⁹

Sa‘îd el-Efgânî, müennesliğin alâmetlerini tâ-i merbûta, elif-i maksûre ve elif-i memdûde olmak üzere üç tane olarak zikretmiş, bunların her birine ayrı parantez açarak hangi görev üzerine geldiklerini ve hangi kalıplara bitiştiklerini detaylıca aktarmıştır.¹³⁰

Yukarıda sunulan müenneslik alâmetleriyle ilgili aktarımlara bakıldığında müenneslik alâmetlerinin sayısında ve isimlendirilmesinde bir nebze farklılığın bulunduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte müenneslik alâmetlerinin ta-i merbûta, elif-i maksûre ve elif-i memdûde şeklinde üçlü taksimi ve bu husustaki genel kabul göz önünde bulundurulduğunda aslında âlimlerin ortaya koyduğu ifadeler arasında dikkate değer bir çelişkinin bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Çelişki olarak nitelendirilebilen tek şey, tâ-i merbûtanın aslının yani müennesliği ifade etmesinin vasıl halinde tâ sesine dönüşen hâ harfi mi yoksa vakıf halinde hâ sesine dönüşen tâ harfi mi olduğu tartışmasıdır.

Arap dilinde kabul gören vakıf halinde hâ sesine dönüşen tâ harfinin ismin müennesliğini göstermesi durumu, alimlerin çoğunluğunun kabul etmesi ve Arap dilinin günümüz telaffuzunun da bu şekilde olması dolayısıyla tercihe şayandır.

Yukarıda müenneslik alâmetlerine ilişkin aktarılan açıklamalar, görüldüğü üzere sadece isimleri kapsamaktadır. Bu durum çoğul müennes isimlerin, müennes zamirlerin,

¹²⁸ Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *Kitâbü't-Tüffâha fî'n-nahv*, thk. Korkîs ‘Avvâd (Bağdat: Matba‘atü'l-‘Ânî, 1965), 26.

¹²⁹ Mustafa el-Ğalâyînî, *Câmi‘u’d-dürûsi’l-‘Arabîyye*, 1:98.

¹³⁰ Detaylı bilgi için bkz. Sa‘îd el-Efgânî, *el-Mûcez*, 136-141.

müennes ism-i işâretlerin, müennes varlıklar için kullanılan fiillerin ve edatların hangi belirtilerle müenneslik ifade ettiği konusunu karanlıkta bırakmaktadır.

Konu ile alakalı olarak taranan kaynaklarda müenneslik alâmetlerini oldukça geniş bir çerçevede ele alan tek âlime rastlanmıştır. Bu âlim Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'dir. O, *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eserinin ilgili bölümünde müenneslik alâmetlerinin sekizi isimlerde, dördü fiillerde ve üçü de edatlarda olmak üzere toplam on beş tane olduğunu ortaya koymaktadır. Onun zikrettiği müenneslik alâmetleri ve bölümleri şu şekildedir:

"Müennesin sekizi isimlerde, dördü fiillerde ve üçü edatlarda olmak üzere on beş alâmeti vardır.

İsimlerde bulunan müenneslik alâmetleri şu şekildedir:

لَيْلَى (Leyla), سَلْمَى (Selmâ) ve سُغْدَى (Su'dâ) isimlerinde olduğu gibi yâ harfine imâle dilen elif-i maksûredir.

حَمْرَاء (kırmızı), صَفْرَاء (sarı), سَرَاء (refah, bolluk) ve ضَرَاء (sıkıntı, darlık) isimlerinde olduğu gibi elif-i memdûde harfi.

أُخْتُ (kız kardeş) ve بِنْتُ (kız çocuğu) isimlerinde bulunan tâ harfi.¹³¹

طَلْحَةُ (Talha), حَمْرَةٌ (Hamza), قَائِمَةٌ (ayakta duran kadın) ve قَاعِدَةٌ (oturan kadın) isimlerinde bulunan tâ harfi. Bu harf vakıf halinde hâ olur.¹³²

مُسْلِمَاتٌ (müslüman kadınlar), صَالِحَاتٌ (sâliha kadınlar), هِنْدَاتٌ (Hindler) ve جُمَلَاتٌ (topluluklar) çoğul isimlerinde bulunan elif ve tâ harfi.

هُنَّ (o kadınlar) ve أَنْتُنَّ (siz kadınlar) isimlerinde bulunan nûn harfi.

أَنْتِ ismindeki kesre.

¹³¹ Bu isimlerde bulunan tâ harfleri Basriyyûn'a göre müenneslik için değildir. Bu isimlerde bulunan tâ harfi kelimenin üçüncü kök harfinin yerini tutmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, ts.), 1:201.

¹³² Müenneslik alâmeti olan tâ-i merbûta hakkında iki doktrin bulunmaktadır. İlki "Aslolan tâdır, hâ onun yerine kullanılmaktadır." görüşü ki bu görüş Basralılara aittir. İkincisi ise "Hâ asıldır." görüşüdür ki bu da Kûfelilere aittir.

هَذِي قَامَتْ (Bu, kalktı.) ifadesindeki yâ harfî. Bu konuda ihtilaf bulunmaktadır. Bu bölümden sonra açıklayacağım inşallah.

Fiillerde bulunan müenneslik alâmetleri şunlardır:

قَامَتْ (kalktı), قَعَدَتْ (oturdu), تَقُومُ (kalkıyor) ve تَقْعُدُ (oturuyor) fiillerinde yer alan tâ harfî.

تَضْرِبُ زَيْدًا (Zeyd'i dövüyorsun.) ve اِضْرِبِي زَيْدًا (Zeyd'i döv.) cümlelerindeki fiillerde bulunan yâ harfî.

أَجَلَّتْ (kalktın), قَعَدْتَ (oturdun), أَعْطَيْتَ (verdin), أَحْسَنْتَ (iyilik yaptın) ve أَجَلَّتْ (kısalttın/özetledin) fiillerinde bulunan, fiille birleşerek sanki fiile ait gibi görünen tâ harfinin kesresi. Bu durum nahiv alimlerinin قُمْتُ ve بَغَتْ ifadelerini sülâsî olarak isimlendirdikleri anlamına gelmektedir. Çünkü tâ harfî fiile birleşerek fiille beraber üç harfli olmaktadır. قَضَيْتَ (tamamladın, yerine getirdin.), سَعَيْتَ (çabaladın), عَزَّوْتُ (kastettin-savaştın), دَعَوْتُ (çağırdın) ve عَفَّوْتُ (affettin) ifadelerini ise tâ harfinin fiilin yapısına eklenmesi ve sanki fiildenmiş gibi görünmesinden dolayı rubâî olarak isimlendirmişlerdir. Böylece ifade tâ harfîyle dört harfli olmaktadır.

قَعَدُوا (kalktılar) ve قَعَدُوا (oturdular) ifadelerinde bulunan, fiille birleşen ve sanki kendi harfîymiş gibi görünen nûn harfî.

Edatlarda bulunan müenneslik alâmetleri de şunlardır:

قُمْتُ ve قُمْتُ edatlarında bulunan tâ harfî.

هَيْهَاتَ edatında هَيْهَاتَ şeklinde vakıf halinde ortaya çıkan hâ harfî.

هَئِذَا edatında bulunan hâ ve elif harfî".¹³³

Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin müenneslik alâmetlerine yönelik yaptığı bölümlleme diğer alimlerin yaptıklarına nazaran oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte diğer alimlerin ortaya koyduğu yaygın bölümlleme, konunun önemsenmediğini veya bu âlimler tarafından bilinmediği anlamına gelmez. Onun yaptığı kategorizasyon isimlerle sınırlı kalmamış fiiller ve edatlar konusunu da kapsamıştır.

¹³³ İbnü'l-Enbârî, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, 176.

İsimler konusunda ortaya koyduğu müenneslik alâmetlerinin diğer alimlerinkinden fazla olması ise konuya bir yenilik ve çerçeve genişliği katmaktadır. Dolayısıyla Arap dili öğrenen ve öğreten kişilerin onun ortaya koyduğu bölümlemeyi takip etmesi konunun kavranmasına ve müennes kelimelerin tanınmasına katkı sağlayacaktır.

Arap dilinde kelimelerin müennesliğini gösteren bazı işaretlerin bulunduğunu savunan alimlerin yanı sıra müennes isimlerin belirlenebileceğini ve kendisiyle müennes isimlerin tanınabileceği herhangi bir işaretin bulunmadığı ve böyle bir işaretin ortaya koyulamayacağını ileri süren bir âlim de vardır ki o, Ebü'l-Hüseyin Sa'îd b. İbrâhîm et-Tüsterî el-Kâtib (ö. 361/971)'dir.

İbnü't-Tüsterî, *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı sözlüğünün başında müennes isimlerin tanınabileceği herhangi bir işaretin belirlenemeyeceğini, bu konunun belirli kurallara indirgenemeyeceğini ve bazılarının müennes alâmeti olarak değerlendirdiği işaretlerin aynen müzekker isimlerde de var olduğunu ifade ederek dilde bulunan müennes isimlerin alâmetlerinin olduğunu söyleyen âlimlere karşı çıkmaktadır. O, müenneslik alâmetleri konusundaki genel kabule adeta bir başkaldırı niteliğinde itiraz etmektedir. İbnü't-Tüsterî'nin ifadeleri şu şekildedir:

"Müzekker-müennes olgusunu bazılarının iddia ettiği gibi genel bir kuralı bulunmadığı gibi hasredilecek/sınırlanacak bir konusu da yoktur. Bazı insanlar şöyle söylüyorlar:

"Müennesliğin alâmetleri üçdür. Bunlar رَاكِبَةٌ (binen kadın) ve قَائِمَةٌ (ayakta duran kadın) kelimelerinde bulunan هَا, حَمْرَاءُ (kırmızı) ve حُنُقَسَاءُ (kınkanatlılardan siyah, kötü kokulu bir böcek) isimlerinde bulunan elif-i memdûde ve حَمْلَى (hamile) ve سَكْرَى (sarhoş) kelimelerinde bulunan elif-i maksûredir.

Ancak هَا harfî, دَاهِيٍّ وَنَسَابَةٍ وَعَلَامَةٌ وَزَنْعَةٌ وَرَاوِيَةٌ (dâhî, soy bilgini, çok bilgili, orta boylu ve çok şiir rivâyet eden adam) gibi müzekkerde aynen bulunmaktadır.

Elif-i memdûde, رَجُلٌ عَيَايَاءٌ وَطَبَاقَاءُ (aciz, muktedir olmayan, dili tutuk adam) , بُسْرٌ قَرِيْنَاءُ (çok hoş olan ham hurma), يَوْمٌ ثُلَاثَاءٌ وَأَرْبَعَاءُ (salı ve çarşamba günü), أَسْرَاءُ (esirler), فَكِهَاءُ (fakihler) ve بَرَكَاءُ (savaşı sebatla olan) örneklerinde olduğu gibi müzekkerde aynen bulunmaktadır.

Elif-i maksûre ise رَجُلٌ خُنْفَى وَزَيْغَرَى (erkeklik ve dişilik organının ikisini birden bulunduran ve kötü huylu adam), جَلَّ قَبْعَتَرَى (iri ve yavuz deve), جَرْحَى (yaralılar), أَسْرَى (esirler) ve مَرْضَى (hastalar) örneklerinde olduğu gibi müzekkerde aynen bulunmaktadır.

Onlar, müzekker isimleri رَجُلٌ ve سَعْدٌ isimleri gibi “yapısında bu alâmetlerden biri bulunmayan isim” olarak şeklinde nitelendiriyorlar. İyi de bu şekilde هِنْدٌ (Hind), أُنْثَى (dişi eşek), يَدٌ (el) ve رِجْلٌ (ayak) isimleri gibi birçok müennes isim bulunmaktadır”.¹³⁴

2.8. Müenneslik “Tâ”sı ve Müenneslik “Hâ”sı

Müenneslik alâmeti olan tâ harfi biri isme bitişen, durulduğunda hâ sesine dönüşen ve kapalı olarak yazılan, diğeri ise fiil ve edatlarda bulunan ve açık olarak yazılan olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılmaktadır.

2.8.1. Müenneslik “Tâ”sı (ت)

Özellikle mâzî fiilin müfred gâibe sigasında ve bazı edatlarda bulunan, yazıda "ت" şeklinde açık olarak yazılan ve kelimenin müennesliğine işaret eden harftir.

Bu harf ثُمَّ (sonra), رُبَّتْ (nice), لَاتِ ve لَعَلَّتْ gibi edatlarda bulunur ve müenneslik ifade eder. Ayrıca الطَّالِبَةُ نَجَحَتْ (Kız öğrenci başarılı oldu.) ve جَاءَتِ الطَّيِّبَةُ (Kadın doktor geldi.) cümlelerinde mâzî fiilde bulunur ve kelimenin müennesliğine işaret eder.

Bu tâ harfinin örneklerde de görüldüğü üzere sâkin olması gerekmektedir, ancak الْمُجْتَهِدَاتَانِ (İki çalışkan kız okudu.) ifadesinde olduğu gibi elif-i tesniye ile birlikte kullanıldığında fetha almaktadır.

¹³⁴ Ebü'l-Hüseyn Sa'îd b. İbrâhîm et-Tüsterî, *el-Müzekker ve'l-müennes*, thk. Ahmed Abdülmecîd Herîdî (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1983), 47.

Kendisinden sonra sakın bir harf geldiğinde ise Arap dilinin yazım kuralları gereği kesre almaktadır. Örneğin جَاءَتِ الْمُهَنْدِسَةُ (Kadın mühendis geldi.) örneğinde sâkin olan tâ harfinden sonra yine sâkin olan elif harfi geldiğinden dolayı tâ harfi kesre almıştır.

2.8.2. Müenneslik “Hâ”sı (ة)

Müzekker ismin sonuna eklenerek ismi müennes yapan harftir. Kapalı olarak "ة" şeklinde yazılmaktadır. Hâ olarak isimlendirilmesinin sebebi ise, konuşma esnasında üzerinde durulduğunda hâ sesine dönüşmesidir. Hâ-i te'nîs ve tâ-i merbûta şeklinde de isimlendirilir. Örneğin طَالِبٌ (erkek öğrenci) müzekker isminin sonuna eklendiğinde طَالِيَةٌ şeklini alır ve “kız öğrenci” anlamı vererek kelimenin müennes olduğuna işaret eder.

Müenneslik tâsı ile müenneslik hâsı arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar şunlardır:

- Müenneslik hâsından önceki harf فَاطِمَةُ (Fâtıma) ve طَالِيَةٌ (kız öğrenci) örneklerinde açıkça, فَتَاةٌ (genç kız) örneğinde de takdirenn dâimî surette fetha alır. Ancak müenneslik tâsından önceki harfin harekesi bazı durumlarda sakın olur bazı durumlarda ise fetha olur. Örneğin كَتَبْتُ ifadesinde tâ harfinden önceki harfin harekesi fetha iken بِنْتُ ve أُحْتُ isimlerinde kendisinden önceki harfin harekesi sâkindir.
- Müenneslik hâsı "ة" şeklinde kapalı olarak yazılırken müenneslik tâsı ت şeklinde açık olarak yazılır.
- Müenneslik hâsı bütün i‘râb harekelerini alabilirken müenneslik tâsı لَأْتُ، لَعَلْتُ، لَأْتُ ve لَأْتُ haricinde sakın olur.
- Müenneslik hâsı sadece isimlerde bulunabilir. Müenneslik tâsı ise isim, fiil ve edatlarda bulunabilir.
- Müenneslik hâsı müenneslik tâsının aksine durulduğunda hâ sesine dönüşür.

2.8.2.1. Müenneslik “Hâ”sının İsimlerde İfade Ettiği Anlamlar

Diğer adıyla tâ-i merbûta, bitiştiği kelimeye bazı anlamlar ifade eder. Bu anlamlar bazen müzekker isim ile müennes ismi birbirinden ayırma, bazen cins isim ile tekil varlığın isimlerini birbirinden ayırma, kelimenin Arapçalaştırıldığına işaret etme, çoğul manayı vurgulama ve çoğuldaki yânın yerine gelen ivaz tâsını gösterme şeklinde olabilmektedir.

Eserlerinde bu konuyu ele alan âlimler bu manaları farklı ifadeler kullanarak şu şekilde dile getirmektedir:

ez-Zemahşerî, tâ-i te'nîsin başka bir deyişle ta-î merbûtanın kelimelerde ifade ettiği anlamları dokuz kısma ayırmakta ve örnekleriyle birlikte şu şekilde açıklamaktadır:

ضَارِبَةٌ (vuran, döven kadın), مَضْرُوبَةٌ (vurulan, dövülen kadın) ve جَمِيلَةٌ (güzel kadın) sıfatlarında olduğu gibi eril ve dişil sıfatları birbirinden ayırır. Bu tür kelimeler çok ve yaygındır.

إِمْرَأَةٌ (kadın), شَيْخَةٌ (yaşlı kadın), إِنْسَانَةٌ (kadın), عَلَامَةٌ (kız çocuğu), رَجُلَةٌ (kadın), جَمَارَةٌ (dişi eşek) ve أَسَدَةٌ (dişi aslan) isimlerinde olduğu gibi eril ve dişil isimleri birbirinden ayırır. Bu tür isimler azdır.

تَمْرَةٌ (bir hurma), شَعِيرَةٌ (bir arpa tanesi), صَرْيَةٌ (bir vuruş) ve تَنَلَّةٌ (bir defa öldürme) örneklerinde olduğu gibi cins isim ve tekil varlık isimlerini birbirinden ayırır.

عَلَامَةٌ (çok bilgili, bilge), نَسَابَةٌ (soy bilgisi alanında çok bilgili, soy bilimci), رِوَايَةٌ (rivayetler konusunda çok bilgili), فُرُوفَةٌ (çok korkan) ve مَلُولَةٌ (çabuk sıkılan) sıfatlarında olduğu gibi sifata abartı anlamı katar.

نَاعَةٌ (dişi deve) ve نَعَجَةٌ (dişi koyun) isimlerinde olduğu gibi müennesliği vurgular.

جَمَارَةٌ (taşlar), ذَكَارَةٌ (erkekler), صُفُورَةٌ (şahinler), حُؤُولَةٌ (dayılar), صَبَّاحَةٌ (parlaticılar) ve فَشَاعَةٌ (yaşlılar) örneklerinde olduğu gibi çoğulun anlamını pekiştirir.

مَهَالِبَةٌ (el-Mühelleb b. Ebî Sufre'ye mensup topluluk) ve أَشَاعَةٌ (el-Eş'as b. Kays el-Kindî'ye mensup topluluk) örneklerinde olduğu gibi soya delalet eder.¹³⁵

¹³⁵ مَهَالِبِي kelimesinin çoğulu olan مَهَالِبَةٌ sözcüğü, kişinin el-Mühelleb b. Ebî Sufre'ye mensup olduğunu, أَشَاعَةٌ sözcüğü ise kişinin el-Eş'as b. Kays el-Kindî'ye mensup olduğunu ifade etmektedir ki bu onlara mensup bir topluluğu göstermektedir.

مَوَازِجَة (çıplak ayağa giyilen ayakkabılar) ve جَوَارِبَة (çoraplar) gibi kelimelerin başka dilden aktarıldığını ve Arapçalaştırıldığını gösterir.

فَرَّازِنَة (satrançta vezirler) ve جَحَّاحَة (cömert efendiler) örneklerinde olduğu gibi ta'vîzi başka bir deyişle çoğuldaki yânın yerine gelen ivaz tâsını gösterir.

Bütün bu kullanımların ortak noktası tânın te'nîs için ve şibh-i te'nîs için kelimelere dâhil olmasıdır".¹³⁶

Mustafa el-Ğalâyînî, ta-î merbûtanın kelimelerdeki fonksiyonunun müzekker ve müennes sıfatları birbirinden, müzekker ve müennes ismi, cins isimle teklik ismini/tekil ismi birbirinden ayırmak, vasıfların anlamlarına abartı katmak ve bazı kelimelerde ivazı göstermek olduğunu ifade eder.¹³⁷

İbnü's-Serrâc, hâ şeklinde zikrettiği tâ-i merbûtanın yedi farklı şekilde geldiğini delâlet ettiği anlamlarıyla şu şekilde ifade etmektedir:

"Hâ harfi yedi farklı şekilde gelir. İlki, fiilden türetildiği için kesinlikle vasıf bildiren قَائِمٌ (ayakta olan erkek), مُنْطَلِقٌ (oruçlu olmayan erkek), كَرِيمٌ (cömert erkek) ve مُنْطَلِقٌ (giden erkek) örneklerinde olduğu gibi vasfa dahil olur. Bunların müennes yapılması istenirse مُنْطَلِقَةٌ, قَائِمَةٌ, مُنْطَلِقَةٌ örneklerinde olduğu gibi bunlara hâ eklenir.

İkincisi, اِمْرُؤٌ (adam) ve اِمْرَأَةٌ (kadın), رَجُلٌ (adam) ve رَجُلَةٌ (kadın) örneklerinde olduğu gibi kendi cinsinden erkeği bulunan hakîkî müennesi ayırt etmek için eklenir.

Üçüncüsü, تَمْرٌ (hurma) ve تَمْرَةٌ (bir hurma), بُسْرٌ (ham hurma) ve بُسْرَةٌ (bir ham hurma), شَعِيرٌ (arpa) ve شَعِيرَةٌ (bir arpa), بَعْرٌ (inek) ve بَعْرَةٌ (bir inek) örneklerinde olduğu gibi cins isim ile tekili ayırt etmek için gelir.

Dördüncüsü, بَلَدٌ (ülke), مَدِينَةٌ (şehir), قَرْيَةٌ (köy) ve عُزَّةٌ (oda) örneklerinde olduğu gibi ne cins isim olan ne de kendi cinsinden bir erkeği bulunan tekile eklenir.

Beşincisi, müzekker ile müennes arasında ortak olan عَلَامَةٌ, نَسَابَةٌ ve زَاوِيَةٌ örneklerinde görüldüğü gibi vasıflarda abartı anlamı için eklenir.

¹³⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san'atî'l-i'râb*, 248.

¹³⁷ Detaylı bilgi ve verilen örnekler için bkz. Mustafa el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabîyye*, 1:99.

Altıncısı, مَهَالِيَّةٌ, أَشَاعِيَّةٌ kalıbında olan çoğul isimlere eklenir ve üç bölüme ayrılır. İlki مَهَالِيَّةٌ, أَشَاعِيَّةٌ ve مَنَادِرَةٌ örneklerinde olduğu gibi soy anlamı verir. İkincisi جَوَارِيَّةٌ, مَوَارِيَّةٌ ve بَرَارِيَّةٌ örneklerinde olduğu gibi yabancı dilden alınarak kelimenin Arapçalaştırıldığını gösterir. Üçüncüsü ise جَحَاجِحَةٌ, زَنَادِفَةٌ ve فُرَارِيَّةٌ çoğul isimlerinde görüldüğü gibi bunlardan hazf edilen yânın yerine eklenir.

Yedincisi, حَمَامَةٌ, دَجَاجَةٌ, بَطَّةٌ ve بَغْرَةٌ örneklerinde olduğu gibi hem eril hem dişil varlık için kullanılan kendi cinsinden tekil olana eklenir".¹³⁸

Emîl Bedî' Ya'kûb, tâ-i merbûtanın delâlet ettiği anlamları on iki kategoriye ayırarak şu şekilde ifade etmektedir:

"ذَاهِبٌ (giden erkek), ذَاهِبَةٌ (giden kadın) veya نَاجِحٌ (başarılı olan erkek), نَاجِحَةٌ (başarılı olan kadın) örneklerinde olduğu gibi tâ-i merbûtanın önemli anlamlarından biri müenneslik ifade etmesidir. Bu durumda ona hâ-i te'nîs de denir. Ayrıca tâ-i merbûta, نَيْسٌ (nice) ve سَمْتُ (sonra) örnekleri gibi lafzın müennesliği için de kelimeye eklenmektedir. Ta-î merbûtanın ifade ettiği anlamlar şu şekildedir:

1. ثَلَاثَةٌ نَسْوَةٌ (üç kadın) ve ثَلَاثَةٌ رِجَالٌ (üç adam) örneklerinde olduğu gibi sayılarda müzekker isim ile müennes ismi ayırmak için kelimeye eklenir. Sayıya eklenmesi kendisinden sonraki ismin müzekker olduğunun, sayıdan düşmesi ise kendisinden sonraki ismin müennes olduğunun bir alâmetidir.
2. حَمَامَةٌ (bir güvercin) ve بَطَّةٌ (ördek/ördekler), مَرَّةٌ (bir hurma) ve مَرَّةٌ (hurma/hurmalar), مَدِينَةٌ (bir ördük) ve بَطَّةٌ (ördek/ördekler), حَمَامَةٌ (güvercin/güvercinler) örneklerinde olduğu gibi tekil isim ile çoğul ismi ayırt etmek için gelir ve tekil ismin alâmeti olur.
3. هَذَا جَمَالٌ (Bu, devcidir.) ve هَؤُلَاءِ جَمَالَةٌ (Bunlar, devcilerdir.) örneğinde olduğu gibi tekil ile çoğulu ayırt etmek için gelir ve çoğulun alâmeti olur.
4. مَدِينَةٌ (şehir), قَرْيَةٌ (köy), قَرْيَةٌ (son), قَرْيَةٌ (köşe), قَرْيَةٌ (oda), قَرْيَةٌ (ülke) örneklerinde olduğu gibi tekil-çoğul veya müzekker-müennes ayrımı yapmadan lafzın müennesliği için gelir.
5. دُولَةٌ (dölü alınan hayvanlar), صُفُورَةٌ (şahinler), حَجَارَةٌ (taşlar), دُولَةٌ (develer), دُولَةٌ (dölü alınan hayvanlar) örneklerinde olduğu gibi فِعَالٌ ve فُعُولٌ veznindeki çoğulda müennesliği pekiştirmek için gelir.

¹³⁸ İbnü's-Serrâc, el-Usûl fî'n-nahv, 2:407.

6. رَجُلٌ لَحَانَةٌ (çok bilgili, soy bilimci, çok rivâyet eden adam) ve رَجُلٌ غَلَامَةٌ وَنَسَابَةٌ وَرَاوِيَةٌ (kırâatte çok hata eden adam) örneklerinde olduğu gibi övgü ve yergide abartı için gelir.
7. مَهَالِيَةٌ (Mühellebîler), أَشَاعَةٌ (Eş 'asîler) ve أَشَاعِرَةٌ (Eş 'arîler) örneklerinde olduğu gibi veznindeki çoğulda neseb/soy anlamı ifade etmek için gelir.
8. جُورَبٌ (çorap) 'ın çoğulu olan جَوَارِبُ (çoraplar) örneğinde olduğu gibi kelimenin yabancı olduğunu ve Arapçalaştırıldığını ifade etmek için gelir.
9. إِقَامَةٌ (kalmak), إِسْقَامَةٌ (düzgün olmak), عِدَّةٌ (vadetmek) ve صِفَةٌ (vasfetmek) örneklerinde olduğu gibi mastarlardan hazfedilen harflerin yerine gelir.
10. Zındık sözcüğünün çoğulu olan زُنَادِقَةٌ (zındıklar)da görüldüğü gibi diğer çoğul olan زُنَادِيقٌ (zındıklar)daki hazfedilen yânın yerine gelir.
11. حَرَبْتُ حَرَبَةً (Bir defa vurdum.) ve أَكَلْتُ أَكْلَةً (Bir defa yedim.) örneklerinde olduğu gibi mastara eylemin kaç defa yapıldığını ifade etmek için gelir.
12. إِنَّ فُلَانًا يَأْتِينَا بِالْعَشَايَا وَالْغَدَايَا (Falanca, bize akşamları ve sabahları (sabah akşam) gelir.) örneğinde görüldüğü gibi ikinci kelimenin birinciyle bir çift oluşturması için gelir. Burada الْعَشَايَا ile bir çift oluşturması için غَدَايَا şeklinde çoğul yapılmıştır. Ayrıca tâ-i merbûta, رَجُلٌ كَيِّمَةٌ (korkak adam) örneğinde olduğu gibi müzekkerin nitelendiği birçok sığata da eklenir".¹³⁹

¹³⁹ Ya'kûb, el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-müzekker ve'l-müennes, 80.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-MÜZEKKER VE'L-MÜENNES ADLI ESERİN İNCELENMESİ

Çalışmanın bu bölümünde müzekker-müennesin konu edildiği ilk eser *el-Müzekker ve'l-müennes*'in içeriği, dil ve üslubu ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

3.1. İçerik

3.1.1. el-Müzekker ve'l-müennes'in Yazılma Nedeni

el-Ferrâ'nın hayatını konu edinen klasik kaynaklarda çalışmanın ana hattını oluşturan bu eseri neden ve hangi olay üzerine yazdığının dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte müellifin yaşadığı dönem ve daha öncesinde var olan i'râb hatalarına dair aktarılan rivayetler ve Arap dili alimlerinin dili korumak üzerine ortaya koydukları çabalara bakılarak bu eserin yazılma nedeninin Arap dilinin en temel ve bilinmemesinin hoş karşılanmadığı müzekker-müennes konusunun kurallarını sabit bir temele oturtmak suretiyle dili korumak olduğu aşikârdır.

3.1.2. el-Müzekker ve'l-müennes'in Genel Tanıtımı

el-Müzekker ve'l-müennes, Arap dilinin kurallarının belirlenmesine yönelik ortaya konulan ilk dönem çalışmalarından biridir. Arap dilinin yanlış kullanımlarının ortaya çıkmaya ve dilin bozulmaya başladığı, henüz müzekker-müennes konusuna dair ortaya koyulmuş müstakil bir eserin bulunmadığı ilk dönemlerde Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) tarafından vefatından üç yıl önce h. 204 yılında diğer eserlerinde adeti olduğu üzere kendi ilim meclisinde öğrencilerine imlâ ettirmek suretiyle ortaya koyulmuştur.

Eser, el-Ferrâ'nın öğrencisi olan Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Cehm tarafından rivayet edilerek günümüze kadar ulaşmıştır.

el-Ferrâ, eserine Arap dilinde müenneslik alâmeti olarak belirlenen hâ-i te'nîs, elif-i maksûre ve elif-i memdûde alâmetlerini zikrederek başlamaktadır. Daha sonra sadece dişil varlığın nitelenebildiği حَائِضٌ (hayızlı), طَالِقٌ (boşanmış) ve حَامِلٌ (hamile) sıfatları gibi anlamı dolayısıyla müenneslik alâmetlerine ihtiyaç duyulmayan sıfatları, Arapların kullanımlarından örnekler vererek ele almakta, zarûret-i şiir dolayısıyla müenneslik alâmeti ile birlikte kullanımının bulunduğu şiirleri örnek göstererek ifade etmektedir.

el-Ferrâ, müenneslik alâmetlerini örneklendirerek zikrettikten sonra kitabı her birine “Diğer Konu” anlamına gelen نَوْعٌ آخَرُ başlığını verdiği dört bölüme ayırmaktadır.

Eserin ilk bölümünde el-Ferrâ, eril ve dişil varlığın tek bir lafızla, müenneslik alâmetine ihtiyaç duymadan nitelenebildiği ve مَفْعُولٌ kalıbının yerine kullanılan فَعِيلٌ kalıbını ele almaktadır. Bazı sebepler dolayısıyla bu kalıbın müenneslik alâmeti olan hâ eklenerek dişil varlık için kullanılabildiğini âyet ile örneklendirerek ifade etmektedir.

İkinci bölümde bir önceki bölümde olduğu gibi eril ve dişil varlığın tek bir lafızla, aynı kalıpta ve müenneslik alâmetine ihtiyaç duymadan nitelenebildiği, فَاعِلٌ kalıbını yerine kullanılan فَعُولٌ kalıbını ele almaktadır. Bu kalıbın kullanımını şiirlerden, âyetlerden ve Arapların günlük ifadelerinden örnekler getirerek açıklamaktadır.

Üçüncü bölümde abartı ifade eden مَفْعَالٌ kalıbını ele almaktadır. Bu kalıbın dişil varlıklar için hâ-i te'nîs eklenmeden kullanıldığını, eril varlıklar için ise övgü ve yergi ifade etmek üzere müenneslik alâmeti olan hâ-i te'nîs eklenerek kullanıldığını Arapların ifadeleriyle örneklendirerek açıklamaktadır.

Dördüncü bölümde ise müfred isim (tekil varlık adı) ile cins isimlerin karşılaştırılmasını ve hânın bu isimlerde oynadığı rolü ele almaktadır. Cins isim kastedildiğinde kelimenin hâsız kullanıldığını, tekil varlık kastedildiğinde ise kelimenin hâ eklenerek kullanıldığını şiirlerden örnekler göstererek ifade etmektedir.

Eserin ana metnine bakıldığında sözünü ettiğimiz bu dört bölümün semâ'î müennesler konusuyla kıyaslandığında kitabın yaklaşık dörtte birlik bir kısmına tekabül ettiği

görülmektedir. el-Ferrâ, eserin ağırlıklı kısmını oluşturan semâ'î müennes konusunu وَمِنْ الْمُؤَنَّثِ الَّذِي يُرْوَى رَوَايَةً başlığı altında incelemektedir. Bu bölümde el-Ferrâ, konuya semâ'î müennesin tanımını yapmadan doğrudan başlamakta ve lafzı eril olmasına rağmen neden müennes kabul edildiğine yönelik herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Bu bölümde semâ'î müennes isimleri tek tek zikrederek bu isimlerin müennes olarak kullanıldığı şiir, âyet, az sayıda hadis ve Arapların kullandıklarını örnek vererek kelimenin müennes olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra hem müzekker hem de müennes olarak kullanılan kelimeleri muhtelif şahitler getirerek aynı şekilde örneklendirerek zikretmektedir. Bu arada bağlama göre konuya ışık tutmak adına sadece müzekkerliğinden söz ettiği kelimeler de göze çarpmaktadır.

Semâ'î müennes konusundan sonra el-Ferrâ, herhangi bir başlık açmadan bazı özel sıfatları, zarfların ve edatların müzekkerlik ve müenneslik yönünden durumunu, alfabe harflerinin cinsiyet yönünden nasıl değerlendirilmesi gerektiğini, eril ve dişil varlığın ortak olduğu sıfatları, dişil varlığa has olan sıfatları ve aded-ma'dûd arasında var olan cinsiyet ilişkisinin nasıl olması gerektiğini aktarmaktadır.

Müzekker-müennes konusunun tartışılmasına ve Arap dilinde bu konunun kurallarının belirlenmesine öncülük eden el-Ferrâ'nın bu eseri yazıldığı dönemde olduğu gibi günümüze de ışık tutmaya devam etmektedir.

3.1.3. el-Müzekker ve'l-müennes'te Ele Alınan Konular

Çalışmanın bu bölümünde ele alınan konu başlıkları eserde bulunmayıp incelemelerimiz sonucunda mevzûların anlaşılması adına tarafımızdan ortaya koyulmuştur.

3.1.3.1. Mukaddime

el-Ferrâ, klasik eserlerde de görüldüğü gibi *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eserine “Âlemlerin rabbi olan Allah’a hamd olsun, efendimiz Hz. Muhammed’e, âl ve ashâbına

salât ü selâm olsun.”¹⁴⁰ cümleleriyle başlamıştır. Eserde hamdele ve salveleden sonra şöyle bir sened zincirine yer verilmektedir:

"Kâdı Ebû Sa'îd el-Hasan b. Abdillâh b. el-Merzûbân es-Sîrâfî (ö. 368/979), bize Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. el-'Abbâs b. Mücâhid (ö. 324/936)'den, o da Muhammed b. el-Cehm (ö. 277/891)'den şöyle dediğini haber verdi: el-Ferrâ, h. 204 yılında bize ders notlarını imlâ ettirdi".¹⁴¹

Sened zincirindeki bu ifadeden bu kitabın h. 204 yılında el-Ferrâ tarafından meşhur öğrencisi Muhammed b. el-Cehm'e ve diğer öğrencilere ders notları şeklinde yazdırıldığı anlaşılmaktadır. Muhammed b. el-Cehm, el-Ferrâ'nın kendilerine notlarını yazdırıldığı yıl olan h. 204'ten 73 yıl sonra vefat etmiştir. Bu durumda o, el-Ferrâ'dan ders alırken yirmili yaşlarında olabilir.

3.1.3.2. Müenneslik Alâmetleri

el-Ferrâ, müennesin üç alâmeti olduğunu söyledi. فُلَانٌ (falanca erkek) ve فُلَانَةٌ (falanca kadın), قَائِمٌ (ayakta duran erkek) ve قَائِمَةٌ (ayakta duran kadın) örneklerinde olduğu gibi müennes ile müzekkeri ayırmak için gelen hâ (هَاءُ) bu alâmetlerdendir. Diğer الضَّرَاءُ (şiddet ve mihnet), الحُمْرَاءُ (kırmızı) ve الصُّفْرَاءُ (sarı) örnekleri ve buna benzer örneklerde görülen zâid meddedir. Bir diğeri de حُبْلَى (gebe), سَكْرَى (sarhoş) ve صُغْرَى (en küçük) kelimelerinde gördüğün yâdır. Medde ve yâ, asla müzekker için söz konusu olamaz.¹⁴²

el-Ferrâ'nın burada zikrettiği müenneslik alâmetlerinden ilki olan hâya hâ-i te'nîs (هَاءُ) (هَاءُ) de denir, zira tâ-i merbûta (التَّاءُ الْمَرْبُوتَةُ) vakıf halinde hâ sesiyle telaffuz edilir. Buna daha meşhur söylemiyle tâ-i te'nîs (تَاءُ التَّنْكِيسِ) de denir. Bunun literatürde geçen diğer ismi ise tâ-i müstedîre (التَّاءُ الْمُسْتَدِيرَةُ)dir. İkinci alâmet durumundaki medde-i zâide (الْمَدَّةُ الزَّائِدَةُ)ye

¹⁴⁰ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve'l-müennes*, 51.

¹⁴¹ el-Ferrâ, 51.

¹⁴² el-Ferrâ, 51.

elif-i te'nîs-i memdûde (أَلِفُ التَّائِيثِ الْمَمْدُودَةُ) veya elif-i memdûde (الْأَلِفُ الْمَمْدُودَةُ) denir. Üçüncü alâmet olan yâya ise elif-i maksûre (الْأَلِفُ الْمَقْصُورَةُ) denir.

Müenneslik alâmeti olan hâ-i te'nîsin bazı görevleri vardır. Bu bağlamda el-Ferrâ, bu görevlerin ilkinin erkeğe yönelik olarak أَنْتَ جَالِسٌ (Sen otursın.) ve kadına yönelik olarak أَنْتِ جَالِسَةٌ (Sen otursın.) örnek cümleleriyle açıklamaktadır. O, burada kullanılan hâ-i te'nîsin müzekker ve müennes isimleri ayırmak üzere sadece müenneslik için geldiğini belirtmektedir.¹⁴³

3.1.3.3. Dişilere Mahsus Vasıflar

el-Ferrâ, sadece dişiler için kullanılan vasıflarda hâ-i te'nîsin kullanılmadığını şu şekilde ifade etmektedir:

"Müzekker fiil/ism-i fâil ile müennes fiili/ism-i fâili hâ ile ayırma kuralı süreklilik arz eder (genel bir kuraldır). Ne var ki Araplar, طَاهِرٌ (temiz), طَامِثٌ (hayızlı kadın), إِفْرَاءٌ حَائِضٌ (hayız gören), نَاقَةٌ عَائِدٌ (gebe koyun), شَاةٌ حَامِلٌ (boşanmış) örneklerinde ve طَالِقٌ (yavrusunun sığındığı dişi deve) örneklerinde olduğu gibi bu kelimelere hâyı dâhil etmemişlerdir/eklememişlerdir. Onları buna sevk eden sebep, bunun erkeğin payının olmadığı bir vasıf olması ve onun sadece müennese mahsus olmasıdır. Dolayısıyla onlar hâya ihtiyaç duymadılar. Zira bu, erkek ile dişinin fiilini ayırt etmek için قَائِمَةٌ (ayakta duran kadın) ve جَالِسَةٌ (oturan kadın) kelimelerine getirildi. Erkeğin hayızda ve âdetinde bir payı olmayınca onlar ayırma gitmeye ihtiyaç duymadılar. Bazen konuşmada (Arap dilinde) güzel olmadığı halde bunların bir kısmı şiirde hâ-i te'nîs ile gelmiştir..."¹⁴⁴

el-Ferrâ'nın eserinin bir yerinde farazî bir soru sorduğu ve ona cevap verdiği şu şekilde görülmektedir:

"Dedi ki: Arapların, إِفْرَاءٌ مُذَكَّرٌ وَ مُخْمَقٌ (erkek çocuk doğuran ve ahmak çocuk doğuran kadın), ذَبَّةٌ مُجَرٌّ (eniği olan dişi kurt) ve طَبِيَّةٌ مُخْتَفٍ وَمُغَزَلٌ وَمُطْفَلٌ (İlk yavrusu olan, hareket

¹⁴³ el-Ferrâ, 52.

¹⁴⁴ el-Ferrâ, 52.

edip gezmeye başlayan yavrusu olan ve yavrulu dişi ceylan) sözlerine ne dersin? Sen, o dişilerin vasıflarından hâ-i te'nîsi neden hazfettin? Dedim ki o, طَامِثٌ ve طَاهِرٌ konusuna girer. Çünkü ceylan yavruları ve çocuklar ancak analarla olur, babalarla olmaz. İşte bu, analar için söz konusudur. Zira erkeğin bunda payı yoktur. Bu sebeple ondan hâ-i te'nîs atılmıştır".¹⁴⁵

Müellif, yâlılarda ve vâvlılarda hâ-i te'nîsin kullanılmasını şu sözleriyle ifade etmektedir:

"Araplar, hâ-i te'nîsi yâlılara ve vâvlılara diğerlerinden daha ziyâde dahil edebilirler. Onlar, çocukları olan dişiye كَلْبَةٌ مُّخْرَجَةٌ (Eniği olan dişi köpek) ve اِمْرَأَةٌ مُّصْبٍ وَمُصْبِيَّةٌ (çocuklu kadın) derler. Burada hâ-i te'nîs, ancak kelimedden yâ hazfedildiği için gelmiştir. Sanki onlar, hâ-i te'nîsin yâ ile birlikte düşmesinden hoşlanmadılar. Hem yâ düşecek hem de hâ-i te'nîs. Bu, onların pek de hoşuna gitmemiş olacak ki bu vâvli ve yâlılara hâ-i te'nîs eklemişlerdir. Araplar مُّثَلِيَّةٌ (yavrusu tarafından izlenen dişi deve) derler. Ben مُّثَلٍ dediklerini duymadım.¹⁴⁶ Bu, başkası caiz olsa da üzerinde ittîfak edilen bir husustur".¹⁴⁷

Kısacası son ifadelerden de anlaşıldığı üzere Araplar hem yânın hem de hâ-i te'nîsin düşmesini pek de hoş karşılamamış olacaklar ki, hâ-i te'nîsi daha ziyâde eklemişlerdir.

el-Ferrâ, semâ'î müennes konusıyla ilgili kelimeleri bir bir aktarıırken birden bire dişilere mahsus vasıflara da şu şekilde değinmektedir:

"İsmi ancak kendisi için söz konusu olan vasfının bulunduğunu gördüğünde onun ismi müzekkerse o müzekkerdir, o ikisinden her biri o vasıfla bilindikten sonra ismi müennes ise o müennestir. حَوْدٌ جَارِيَةٌ (taze, endamlı, genç câriye), اِمْرَأَةٌ ضَبَّاكٌ (bünyesi sağlam veya sağrısı büyük kadın) ve نَاقَةٌ سُرْعٌ (hızlı giden dişi deve) böyledir. Bunlar, lafzen müzekkerdir ve özellikle dişilerin vasfındandır. Onları tek başına kullanırsan onlar müennestir. هَذِهِ حَوْدٌ (Bu, taze, erdemli, genç (kız)tir.) dersin".¹⁴⁸

¹⁴⁵ el-Ferrâ, 58.

¹⁴⁶ el-Ferrâ, مُّثَلٍ dediklerini duymadım dese de her ikisi de Lisânü'l-'Arab'ta yer almaktadır. Ayrıntı için bkz. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 14:103.

¹⁴⁷ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve'l-müennes*, 58.

¹⁴⁸ el-Ferrâ, 96.

el-Ferrâ, kitabının sonlarında önemine binâen bu konuya uzun uzun yer vermektedir. “Müennesin kendisinde müzekkerin ortak olmadığı bir fiille vasfedildiğini görürsen onu hâ-i te’nîsi atarak yap.”¹⁴⁹ tavsiyesinde bulunarak şu örneklerle yer vermektedir:

Onların اِمْرَأَةٌ حَائِضٌ (hayızlı kadın), اِمْرَأَةٌ طَامِثٌ (adetli/hayız gören kadın) ve اِمْرَأَةٌ طَاهِرٌ (temiz/âdet döneminde olmayan kadın) dediklerini gördüm. Kadının hayızından temizlendiğini kastedersen طَاهِرٌ dersin. Abdestli olmasını kastedersen sadece طَاهِرَةٌ dersin. O, çoktur/yaygındır. نَاكِحٌ (kocasını olan kadın), عَاشِقٌ (aşık olan kadın), حَادٌّ (kına yakmayı ve göze sürme çekmeyi bırakan kadın), مُحَدِّدٌ (kocasından sonra yas tutarak süsü terk eden kadın) ve اِمْرَأَةٌ مُسَلِّبٌ (kocasının yasını tutarak süsü bırakıp yas elbisesi giyen kadın) derler. Başörtüsü olmayan kadına da اِمْرَأَةٌ وَاضِعٌ denir. نَاهِدٌ (memesi tomurcuklanıp kalkık olan kız), مُغْصِرٌ (yeni bulûğa erip hayız gören kız), كَاعِبٌ (göğsü tomurcuklanmış kız) ve مُسْتَلِفٌ (kırk beş yaşını geçmiş kadın) bununla ilgilidir. اِمْرَأَةٌ عَائِسٌ (evlenmeyip baba evinde kocayan kadın), اِمْرَأَةٌ عَاتِقٌ (henüz evlenmemiş kadın) ve اِمْرَأَةٌ سَافِرٌ (hep yüzünü açan kadın) denir. Çocuğu çok olan kadına اِمْرَأَةٌ نَاتِقٌ veya اِمْرَأَةٌ مِّنْتَاقٌ, kocasından nefret eden kadına اِمْرَأَةٌ فَارِكٌ, hayızlı kadına اِمْرَأَةٌ غَارِكٌ, kocasından nefret edip ona karşı çıkan kadına اِمْرَأَةٌ نَاشِئٌ, doğurması güç olan kadına اِمْرَأَةٌ مُعْصِلٌ ve اِمْرَأَةٌ مُطْرِقٌ, kocasına kızıp onu terk ederek yakınlarının evine giden kadına اِمْرَأَةٌ جَامِحٌ, kötü dilli, bağırıp çağıran, şamatacı kadına اِمْرَأَةٌ سَلْفَعٌ, çok zayıf kadına اِمْرَأَةٌ ضَامِرٌ, kendisine diünürlük edenlerle ancak dul olarak haberleşen kadına اِمْرَأَةٌ مُرَاسِلَةٌ ancak kendisine diünürlük edenlerden başkasıyla haberleşirse sadece اِمْرَأَةٌ مُرَاسِلَةٌ, süssüz kadına اِمْرَأَةٌ عَاطِلٌ denir.¹⁵⁰

el-Ferrâ, العاطلُ örneğinden sonra “Sana dikte ettirmediklerimden ne gelirse gelsin onu da erkek onda pay sahibi değilse bu şekilde/bu minvâl üzere yap.”¹⁵¹ tavsiyesiyle kadınlara

¹⁴⁹ el-Ferrâ, 104.

¹⁵⁰ el-Ferrâ, 105.

¹⁵¹ el-Ferrâ, 105.

özgü vasıflarla ilgili örneklerini sonlandırır ve hayvanlardan dişilerle ilgili vasıflara şu örnekleri verir:

شاةٌ شاةٌ والدٌ شاةٌ حاملٌ طَبِيَّةٌ فَاقِدٌ يَافُوسُ, gebe koyuna ve شاةٌ والدٌ شاةٌ, son dişini düşüren koyuna شاةٌ شاةٌ, bir sene gebe شاةٌ شاةٌ, azı dişi henüz yarıp çıkmış dişi deveye شاةٌ شاةٌ aynı şekilde de erkek deveye de شاةٌ شاةٌ, çok semiz koyuna شاةٌ شاةٌ, erkekçe çekilip gebe kalmayan dişi deveye شاةٌ شاةٌ, süt eksildiğinde yine sütünü veren deveye شاةٌ شاةٌ ve yavrusunu doğurduğunda ondan nefret edip شاةٌ شاةٌ, başlarda sütü kesilen deveye شاةٌ شاةٌ, buğurdan nefret eden dişi deveye ki bu شاةٌ شاةٌ bazen kadınlar hakkında da kullanılır شاةٌ شاةٌ ve sütü az olan, çabuk kesilen deveye شاةٌ شاةٌ, ancak çok شاةٌ شاةٌ aşıldıktan sonra gebe kalan deveye شاةٌ شاةٌ, soğuğa dayanıklı ve süt verir olan deveye de شاةٌ شاةٌ ve شاةٌ شاةٌ denir.¹⁵²

el-Ferrâ, hayvanlardan dişilerle ilgili bu شاةٌ شاةٌ örneğinden sonra bunun çok/yaygın olduğunu ve ilk bâba kıyas edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

el-Ferrâ, bu bağlamda hayvanlardan dişilerle ilgili ortak vasıflardan bahsederken araya birdenbire şu örnekleri de yerleştirmiştir: “Şiddetli esen rüzgâr” anlamına gelen رِيحٌ عَاصِفٌ ve شاةٌ شاةٌ, “meyvesi çok olup dalları ağırlaşmış hurma ağacı” anlamına gelen رِيحٌ مُعَصِفٌ ve شاةٌ شاةٌ. ¹⁵³ شاةٌ شاةٌ “erkek hurma ağacı” anlamına gelen شاةٌ شاةٌ.

3.1.3.4. **فَعِيلٌ Veznindeki Vasıftan Hâ-i Te'nîsin Atılma Sebebi**

el-Ferrâ, فَعِيلٌ veyznindeki kelimedden hâ-i te'nîsin atılma sebebinin kendi yönünden uzaklaştırılması olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

رَجُلٌ كَرِيمٌ (cömert adam) ve اِمْرَأَةٌ كَرِيمَةٌ (cömert kadın) örneklerinde hâ-i te'nîsin getirilmesi

kuralı geçerlidir. Buna karşılık اِمْرَأَةٌ قَتِيلٌ (öldürülmüş kadın), كَفٌّ خَضِيبٌ (boyanmış avuç

¹⁵² el-Ferrâ, 105.

¹⁵³ el-Ferrâ, 105.

İçî) ve عَنَزَ رَمِيٍّ (avlanmış dişi keçi) örneklerinde ilgili kelimelerden hâyî atmışlardır, çünkü o, masruf (kendi yönünden uzaklaştırılmış/döndürülmüş)'tur. Normalde كَفَّ مَحْضُوبَةً (boyanmış avuç içi) ve امْرَأَةً مَقْتُولَةً (öldürülmüş kadın) demek gerekiyordu, ama o, فَعِيلٌ veznine döndürüldü, kendisiyle yapılan ile fiile sahip olanı ayırmak için ondan hâ-i te'nîs atıldı. كَفَّ مَحْضُوبَةً (boyanmış avuç içi) sözünün anlamının kınalanmış/kınalandı olduğunu ve امْرَأَةً كَرِيمَةً (cömert kadın) sözünün ise cömert oldu anlamına geldiğini görmüyor musun sen?"¹⁵⁴

Görüldüğü gibi bu son örneklerde lâzım/geçissiz fiilden geldiği belli olsun diye فَعِيلٌ veznindeki kelimenin sonuna hâ-i te'nîs koyulurken, müteaddî/geçişli fiilden geldiği belli olsun diye فَعِيلٌ veznindeki kelimenin sonuna hâ-i te'nîs koyulmamıştır.

3.1.3.5. مَفْعُولٌ Anlamlı فَعِيلٌ Veznindeki Kelimelerden Hâ-i Te'nîsin Atılmadığı Yerler

el-Ferrâ, bu konuya da şu sözleriyle değinmektedir:

فَعِيلٌ veznindeki kelime, öncesinde müennesi zikredilmiş vasıflar ise hâ-i te'nîs ancak o zaman hazfedilir. Sen kadını kastederek tek başına مَرَزَتْ بِقَتِيلٍ dediğinde (Bir maktûleye/öldürülmüş kadına rastladım.) dersin, onu muzâf yaparsan فَتِيلَةٌ بَنِي فُلَانٍ (falanca oğullarının maktûlesi) dersin, fakat sen ondan önce هذه ve sâir müennes bir ismi asla zikretme! Cenâb-ı Allah'ın ﴿وَالنَّطِيجَةُ﴾ "... boynuzlanmış hayvan..." sözünde¹⁵⁵ olduğu gibi onu tek başına kullandıklarında hâ-i te'nîsli olarak söylerler. الدَّيْبَحَةُ (boğazlanan hayvan), فَرِيسَةُ الْأَسَدِ (aslanın avı), أَكِيلَةُ السَّبُعِ (canavar tarafından yenmiş hayvan) ve onların "كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ" "Okun vurulmuş avı delip geçtiği gibi" sözü

¹⁵⁴ el-Ferrâ, 54.

¹⁵⁵ el-Mâide 5/3.

de bu kapsamdadır. Bu son örnekte ilgili kelime, müfred (tek başına kullanılan) isme dönüştürüldüğünde onlar bunu hâ-i te'nîsli yaptılar".¹⁵⁶

Kısacası مُفْعُول anlamındaki فَعِيل'in mevsufunun müennes olduğu bilindiğinde ona müenneslik durumunda hâ-i te'nîs getirilmez. O tek başına zikredilip mevsufu bilinmezse karışıklığı gidermek için müenneslik durumunda ona hâ-i te'nîs getirilir. مَرَزَتْ بِفَتِيلَةٍ örneğinde görüldüğü gibi.

3.1.3.6. فَعِيل Vezninde Bulunup Masrûf Sayılmayanlar

el-Ferrâ, klasik eserlerde çok sık karşımıza çıkan “Biri şöyle derse ben de şöyle derim.” şeklindeki klişeleşmiş ifadelerle bu konuya şöyle yer vermektedir:

"Biri, "Arapların أَمِيرُنَا امْرَأَةٌ (Emirimiz bir kadındır.), فُلَانٌ وَصِيٌّ بَنِي فُلَانٍ (Falanca kadın falanca oğullarının vasîsidir.), فُلَانَةٌ وَكِيلٌ فُلَانٍ (Falanca kadın falanca erkeğin vekilidir.) sözüne ne dersin, bunu da masrûftan (kendi yönünden uzaklaştırılmış/döndürülmüş)'tan kabul ediyor musun?" derse ben de hayır derim. Bu, ancak kadınlarda değil daha ziyâde erkeklerde söz konusu olduğu için müzekker yapılmıştır. Ona kadınlarda ihtiyaç duyduklarında onu daha çok olana göre getirirler. Sen, مُؤَدَّنُ بَنِي فُلَانٍ امْرَأَةٌ (Falanca oğullarının müezzini bir kadındır.), شُهُودُهُ نِسَاءٌ (Onun şahitleri kadınlardır.) ve فُلَانَةٌ شَاهِدٌ (Falanca kadın onun lehine şahittir.) dersin. Çünkü şehâdetler, ezan vb. ancak erkekler için söz konusudur, kadınlarda azdır. Bu, bazen şiirde hâ-i te'nîs ile gelir... Bunları tek başına getirdiğinde ve o vasıfla îrâd ettiğinde وَصِيَّةٌ (kadın vasî) ve وَكِيلَةٌ (kadın vekil) demen hatalı olmaz".¹⁵⁷

3.1.3.7. فَعُول Veznine Hâ-i Te'nîsin Getirilememesinin Sebebi

el-Ferrâ, bu konuya söz konusu vezinden iki kelimeyi zikrederek şu şekilde değinmektedir:

¹⁵⁶ el-Ferrâ, el-Müzekker ve'l-müennes, 54.

¹⁵⁷ el-Ferrâ, 55.

"Arapların صَبُورٌ (çok sabreden) ve شُكُورٌ (çok şükreden) kelimelerinde müennes, müzekker gibi hâ-i te'nissiz gelir. Müennesten hâ-i te'nîs صَابِرٌ (sabreden) صَبُورٌ (çok sabreden) kelimesine udûl ettirildiği/döndürüldüğü için atılmıştır. صَبُورٌ (çok sabreden) kelimesinin üzerine binâ edildiği bir fiili yoktur. O nedenle müzekker gibi bırakılmıştır. Sen صَبُورٌ (çok sabreden) için bir fil bulamadığını görmüyor musun? قَدْ صَبَرَ (sabretmiştir) dersen bu صَابِرٌ (sabreden) için söz konusudur".¹⁵⁸

Muhakkikin de belirttiği gibi الصَّبُورُ gibi فَاعِلٌ anlamındaki فَعُولٌ mübalağayı gösterir. Bu itibarla onun üzerine binâ edildiği yani türetildiği bir fiili yoktur, çünkü doğrudan fiilden türetilen vasfın anlama delâletinin, fiilinin delâletinden daha güçlü değil, onun delâletine eşit olması gerekir. Aksi takdirde ondan türetilmiş olması doğru olmaz. Bu sebeple الصَّبُورُ vb.nin üzerine binâ edildiği bir fiili yoktur, çünkü "sabretmek" anlamına gelen صَبَرَ fiili, صَبُورٌ sözcüğünün delâlet ettiği abartıya delâlet etmez. Dolayısıyla صَابِرٌ'den döndürülmüştür.

3.1.3.8. فَعُولٌ Vezninin Hâ-i Te'nîsle de Gelebilmesi

el-Ferrâ, bu konuda şöyle demektedir:

"Kelime, tek başına olduğunda hâ-i te'nîs getirilirse bu bir vecihtir (mümkün olan bir durumdur). Araplar, kadına عَدُوَّةُ اللَّهِ (Allah düşmanı) demişlerdir. Bazıları da burada hâ-i te'nîsi atmışlardır. Hâ-i te'nîsi getirenler onu isimlere tevcih etmişlerdir. Hâ-i te'nîsi atanlar ise, onu sıfata hamletmişlerdir. حُلُوبَةٌ (sağmal deve), رَكُوبَةٌ (binit deve) ve أَكُولَةُ الرَّاعِي (çobanın kesilmek için beslenen hayvanı) örnekleri dışında bu şekilde kıyâsa devam etmişlerdir (kuralı bu şekilde işletmişlerdir). Bunlardan hâ-i te'nîs neredeyse atılmaz, çünkü onlar masrûf (kendi yönlerinden döndürülmüş)tur. Onların مَا عِنْدِي حُلُوبَةٌ وَلَا جَزُورَةٌ (Ne sağılacak koyunum ne de yünü kırılacak koyunum vardır.) sözünü ve صَبُورٌ (çok

¹⁵⁸ el-Ferrâ, 56.

sabreden) ve شُكُّورٌ (çok şükreden) ifadelerini görmüyor musun? Onlar, fiili olanda ve olmayanda hâ-i te'nîsi getirmekten hoşlanmadılar ve bu ikisini hâ-i te'nîs ile ayırdılar. Onların نَعَجَةٌ رَعُوتٌ وَحُلُوبٌ (emzikli ve sağmal koyun) sözüne gelince bunlardan hâ-i te'nîs, حَائِضٌ (hayızlı) ve طَامِتٌ (hayız gören) kelimelerinden atıldığı gibi atılmıştır, çünkü bunda erkeğin payı yoktur".¹⁵⁹

3.1.3.9. مِفْعَال Vezninin Genel Durumu

Müellif, kadının vasfı olan مِفْعَال vezninin hâ-i te'nîssiz gelmesinin sebebini şöyle açıklamaktadır:

"Biz, مِفْعَال vezninde وَمَنْكَارٌ وَمَنْكَارٌ (Sürekli ahmak doğuran, erkek doğuran ve dişi doğuran kadın) ve دِيمَةٌ مِدْرَارٌ (sağanak halinde sürekli yağan yağmur) örneklerine yer veririz. Bunların hiçbirisi hâ-i te'nîs ile söylenmez. Bunun sebebi onların, sıfatlardan صَبُورٌ ve شُكُّورٌ'un udûl etmesinden daha çok udûl etmesidir ve bu ikisinin benzeri kendi cihetinden udûl ettirilmiştir. Çünkü yukarıdaki örnekler, kesreli olduğundan ve bu mîm kendilerine eklendiğinden ve bunlar filsiz binâ edildiğinden mastarlara benzemektedir".¹⁶⁰

Bu pasajda geçen مِدْرَارٌ vb. kelimelerin mastarlara benzemesiyle kastedilen şudur: Onlar, إِكْرَامٌ ve إِدْرَارٌ örneğinde görüldüğü gibi vezinde Rubâ'înin mastarına daha çok benzemektedir. Mastarlar da hep aynı durumdadır ve benzerleri de böyledir. Benzerlerinden kasıt, örneğin إِدْرَارٌ'ın benzerinin مِدْرَارٌ olmasıdır. إِدْرَارٌ'ı nasıl إِدْرَارَةٌ şeklinde değiştiremiyorsak benzeri مِدْرَارٌ'ı da değiştiremeyiz.

el-Ferrâ, erkeğin nitelendiği مِفْعَال veznine hânın getirilmesinin sebeplerini şu şekilde zikretmektedir:

¹⁵⁹ el-Ferrâ, 56.

¹⁶⁰ el-Ferrâ, 60.

"Şöyle denilir: Araplar, *رَجُلٌ يَحْدَامَةٌ وَمِطْرَابَةٌ وَمَعْرَابَةٌ* (çok keskin görüşlü adam, çok neşeli adam ve bekarlığı iyice uzamış adam) örneğindeki kelimelere hâyı kural dışı olarak eklemişlerdir. Araplar hâyı müzekkere iki sebebe binâen dahil edebilirler biri medih, diğeri zemdir. Çünkü onlar övgüyü üstün vasıflıya, cin fikirliye hamlederler ve erkeğe dahil olan hâ ile övgü ve vasfedildiği nev'inde abartı kastedilir. Nitekim şöyle denir: *إِنَّهُ لَرَاوِيٌّ وَعَلَامَةٌ* (O şiiri çok rivayet eden ve çok alim/ilimde dâhidir.) denir. Örneklerde olan bu, medih bakış açısıdır.

Zemme gelince onunla ilgili örnek de Arapların *إِنَّهُ لَجَحَابَةٌ هَلْبَاجَةٌ فَفَاقَةٌ* (O ahmak ve cahil, iri cüsseli, çok yiyen ve boşuna konuşandır.) sözüdür ve bu sayılamayacak kadar çoktur. Sanki bu hayvana hamledilmiştir".¹⁶¹

Yukarıda da görüldüğü gibi el-Ferrâ, erkeğin vasfedildiği *مُتَعَالٍ* vezninin sonuna getirilen hânın mübalağa ifade etmesini övgü ve yergi sebeplerine bağlarken zikrettiği örneklerde mübalağa hâsı almış farklı vezinlerdeki kelimelere yer verdiği görülmektedir. *رَاوِيٌّ*, *مُنْكَرٌ*, *جَحَابَةٌ* ve *عَلَامَةٌ* kelimelerinde görüldüğü gibi.

Yine yukarıdaki örneklerden anlaşıldığına göre sondaki hâ müenneslik için değildir, mübalağa içindir. Dolayısıyla buna hâ-i mübalağa (*هَاءُ الْمُبَالَغَةِ*) veya tâ-i mübalağa (*تَاءُ الْمُبَالَغَةِ*) denir. Bir adam, hânın bulunduğu vasıfla övüldüğünde medhinde mübalağa için dâhiye derecesine götürülür. Hânın bulunduğu vasıfla yerildiğinde ise yergisinde mübalağa için hayvan derecesine indirilir.

3.1.3.10. Cins İsim-Müfred İsim Karşılaştırması ve Hânın Müfred İsimde Oynadığı Rol

el-Ferrâ, burada çoğul konusunun geldiğini belirttikten sonra sözlerini şöyle devam ettirir:

¹⁶¹ el-Ferrâ, 60.

"الشَّاءُ" (koyun), الْبَقَرُ (inek) ve الْحَصَى (çakıl taşı) gibi kelimeler, genel olarak koyulmuş cins isimlerdir. Araplar, müfred (teklik ismi) yapmak istediklerinde erkek ve dişi için شَاءٌ (bir koyun) derler. İşte burada hâ ile sadece müennesliği kastetmezler. Onlar ancak müfredi/biri/teki kastederler. Dolayısıyla bir çekirgeyi kastederek جَرَادٌ demeyi hoş karşılamazlar, bunu çirkin bulurlar. Çünkü onlar böyle yapsalardı tekil çoğuldan ayırt edilemezdi. O nedenle hâ, müfrede delil/alâmet yapılmıştır. Bu genel bir kuraldır. Bazen ihtiyaç halinde dişiyi hâ ile erkeği de hâyî atarak müfred yaptılar. Bu durumda da erkek, çoğul lafzında/formunda olur. İşte ona dair örnek: رَأَيْتُ نَعَامًا أَفْرَعًا (Kel bir deve kuşu gördüm.), رَأَيْتُ حَمَامًا ذَكَرًا (Bir erkek güvercin gördüm.). Bir dişinin üzerinde bir erkeği kastederek جَرَادًا عَلَى جَرَادَةٍ (Dişi bir çekirgenin üzerinde erkek bir çekirge gördüm.) veya رَأَيْتُ حَمَامًا عَلَى حَمَامَةٍ (Dişi bir güvercinin üzerinde erkek bir güvercin gördüm.) derler".¹⁶²

Müellifin bu sözlerinden hânın cins isimde nasıl bir rol oynadığı görülmektedir. Cinsiyet gözetilmeden tekliğe vurgu yapılmak istendiğinde ilgili kelimenin sonuna hâ getirilirken cinsiyet göz önünde bulundurularak yani erkek kastedilerek teklik ifade edilmek istendiğinde söz konusu kelimeden hâ düşürülür. Böylece cinsiyette karışıklığın önüne geçilir.

Bunun akabinde el-Ferrâ, hocası el-Kisâî'den şunu aktarır:

"el-Kisâî'nin şöyle dediğini duydum: Hânın erkeğinden atılmasıyla ilgili bu konunun tamamını Araplardan duydum. Şu sözleri hariç: رَأَيْتُ حَيَّةً عَلَى حَيَّةٍ (Dişi bir yılanın üzerinde erkek bir yılan gördüm.). Burada hâ erkeğinden atılmadı. Bunun sebebi بَقَرَةٌ وَبَقَرٌ (bir inek ve çok inek) dendiği gibi حَيَّةٌ وَحَيٌّ كَثِيرٌ (bir yılan ve çok yılan) denememesidir. Dolayısıyla حَيَّةٌ özel olarak koyulmuş bir isim olmuştur. حُبُوبٌ kelimesinin çoğulu için جَبَّةٌ ve حَنْطَةٌ denmiştir. Bunlar çoğul olsa da müzekker müfredi olmamıştır. Nitekim onu, müennesliği ve müzekkerliği bir araya getirebilen müfred konumunda düşünülmüşlerdir.

¹⁶² el-Ferrâ, 61.

Görmüyor musun ki ابنُ عَرَسٍ (gelincik), سَامٌ أُبْرَصٌ (zehirli kertenkele) ve ابْنُ قُتْرٍ (küçük habîs yılan, ok yılanı) normalde müzekker iken yerine göre müzekker, yerine göre müennes olabilir. Şair şöyle dedi":

مَا تَزْدَرِي مِنْ حَيَّةٍ جَبَلِيَّةٍ

سُكَاتٍ إِذَا مَا عَضَّ لَيْسَ بِأَذْرَدٍ¹⁶³

Hafife almayasın hiçbir dağ yılanını

Sinsice sokar, ısırığında dökük değildir dişleri

el-Kisâî'nin bu sözlerinden, teklik ismini ortaya koymak için getirilen hânın yılanı ifade eden حَيَّةٌ kelimesinde söz konusu olmadığını dolayısıyla bundan hânın atılamadığını görmekteyiz çünkü bu, hâsız “yılan” anlamına gelmez. Şiire bakıldığında buradaki حَيَّةٌ ile erkek yılan kastedilmektedir, çünkü dâhi bir adam betimlenmektedir. Kısacası حَيَّةٌ kelimesi, yerine göre müzekker yerine göre müennes olabilir. Söz konusu beyit bunun bir kanıtıdır.

Öte yandan el-Ferrâ, semâ'î müennesleri bir bir sıralarken cins isimlerle ilgili Hicazlıların *هي* (O, hurmadır.), *هي التَّمْرُ* (O, hurma koruğudur.), *هي البُسْرُ* (O, hurma ağacıdır.), *هي النَّحْلُ* (O, arpadır.) dediklerine dikkat çeker ve buradaki örneklerde müennesliğe zamirle işaret eder.¹⁶⁴ Bunun akabinde el-Ferrâ, *el-Cem' ve'l-luğât* adlı kitabında cins ismin müennesliği ve müzekkerliği konusunda şöyle der: Müfredi hâlî ve çoğulu hânın atılmasıyla olan her çoğulu Hicazlılar müennes yapar, bazen de müzekker yaparlar. Onlara göre ağır basan müennesliktir. Necidliler ise onu müzekker yaparlar. Bazen de müennes yaparlar. Onlara göre ağır basan müzekkerliktir.¹⁶⁵

3.1.3.11. Müphem İsimlerde Müzekkerlik-Müenneslik Durumu

el-Ferrâ, bu bağlamda şöyle demektedir:

¹⁶³ el-Ferrâ, 61.

¹⁶⁴ el-Ferrâ, 90.

¹⁶⁵ el-Ferrâ, 91.

"Arapların "Yanımda kimse yok." anlamına gelen *أَحَدٌ* sözünde geçen "kimse" anlamı *أَحَدٌ* ve bu anlama gelen *دَيَّارٌ*, *صَائِرٌ*, *كَرَّابٌ*, *عَرِيبٌ* ile "gibi, benzeri" anlamına gelen *مِثْلٌ*, "gayrısı, başkası" anlamına gelen *غَيْرٌ*, "onların (kadınların) en faziletlisi" anlamına gelen *مِنْهُمْ* *يُقِيمُونَ* ve *بَعْضُهُمْ*, "onların (kadınların) bazıları" anlamına gelen *أَفْضَلُهُمْ*, (Onlardan (bayanlardan) bazıları kalkıyor bazıları oturuyor.) sözündeki gibi bir şeyin bazıları/bir kısmı anlamına gelen *مِنْ* (min-i ba'ziyye) gibi müphem isimlerin hepsinin müennesi müzekkerliğe göre gelir. Dolayısıyla *غَيْرُهَا قَامَ* (Ondan (bayandan) başkası kalktı.), *مِثْلُهَا قَامَ* (Onun (bayanın) benzeri kalktı.) ve *بَعْضُهُمْ ذَهَبَ* (Onların (bayanların) bir kısmı gitti.) denir, zira bu kelimeler malum değildir. O nedenle ne kastedildiği belli olmayan *مِنْ* ve *كُلٌّ*'nin yerine koyulur, bunlar varmış gibi hareket edilir, onlara bunlar gibi muamele edilir. Kim bunlardan bir şeyin filini müennes yaparsa o, "Onlardan (bayanlardan) kimi gitti." anlamında *مِنْهُمْ* *مَنْ ذَهَبَ* ve *مِنْهُمْ* *مَنْ ذَهَبَتْ* diyen konumundadır. Dolayısıyla kelâm anlamına hamledilir ve onun lafzı terkedilir".¹⁶⁶

Bu sözlerden anlaşıldığına göre el-Ferrâ, müphem isimlerde ardından gelen muzâfun ile müennes olsa dahi hüküm ifade eden ögenin müzekker gelmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bunun sebebi ise müphem isimlerin *مِنْ* ve *كُلٌّ* gibi kapalı kabul edilmesi ve ona göre muamele edilmesidir.

el-Ferrâ, müphem isimler konusunda çok özel bir konuma sahip *حَيٌّ* kelimesine şu sözleriyle açıklık getirmektedir:

"Arapların lafzı müzekker olduğu halde filini neredeyse müzekker yapmadıkları bir şeyi müfred olarak kullandıklarını gördüm. Onların "falanca kadın" anlamındaki *فُلَانَةٌ*'yi *كَاسَتَتْكِ* *وَحَيٌّ* *فُلَانَةٌ* *شَاهِدَةٌ* (Hayatta olan falanca kadın şahit olarak sana geldim.) ve *حَيٌّ* *زَيْدٌ* *شَاهِدٌ* (Hayatta olan Zeyd şahit olarak sana geldim.) sözü buna dairdir.

¹⁶⁶ el-Ferrâ, 62.

حَيَّةٌ 'yi şeklinde duymadım. Bunun sebebi onların hayattayken falanca kadından

haber vererek onu kastetmeleridir. Şâirler onu çok zikretmişlerdir. Şair şöyle dedi:

يَا قُرَّ إِنَّ أَبَاكَ حَيٌّ حَوْلِي قَدْ كُنْتُ خَائِفَهُ عَلَى الْإِحْمَاقِ

Ey Kur baban hayatta olan Huveylid'den

Ahmak bulur beni diye korkardım ondan

Şair burada "Baban Huveylid" demek istiyor. حَيٌّ dediğinde onu muzâfyaptı ve حَوْلِي

dedi. Yaşarken Huveylid'i kastediyor..."¹⁶⁷

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere fiil حَيٌّ'dan sonraki muzâfun ileyhin cinsiyetine göre müzekker veya müennes gelmektedir ve حَيٌّ hiçbir değişikliğe uğramamaktadır.

Bu kitap, el-Ferrâ'nın meşhur öğrencisi Muhammed b. el-Cehm'in ondan aktarımıyla başladı. Kısacası kitabın buraya kadarki kısmı el-Ferrâ'dan öğrencisi Muhammed b. el-Cehm'in nakletmesiyle ortaya çıkmıştır.

3.1.3.12. Müzekkerin Vasfının Müennes İçin de Kullanılabilmesi

el-Ferrâ, semâ'î müennes konusunu geniş bir şekilde ele alırken حَشْرٌ, حَضٌّ gibi kelimelerin müzekkerin vasfıysa müzekker, müennesin vasfıysa müennes olmasına ilişkin şöyle bir bilgi vermektedir:

"Müzekkerin vasfedilebildiği bir şeyle bir müennesi vasfettiğinde o müennestir, bir müzekkeri vasfettiğinde o müzekkerdir. حَشْرٌ (latif ve nazik kulak), سَهْمٌ حَشْرٌ (latif ve nazik ok), جَارِيَةٌ عَرَبِيَّةٌ حَضٌّ (hâlis Arap câriyesi) ve مُضَرِّي قَلْبٌ وَحَضٌّ (hâlis muhlis Mudarlı) örneklerinde görüldüğü gibi. Bunun vasfı müennesle birlikte müennes ve müzekkerle birlikte müzekkerdir. Bazen dışının vasfında hâ getirilir ve şöyle derler: حَضَّةٌ ve حَضٌّ"¹⁶⁸

¹⁶⁷ el-Ferrâ, 63.

¹⁶⁸ el-Ferrâ, 96.

3.1.3.13. Elif-i Maksûreyle Sonlanıp Müzekker Olan ve Müennesi Hâ-i Te'nîsle Gelen Kelimeler

el-Ferrâ, bu konuda الزَّيْعَرَى kelimesinin sonunda elif-i maksûre bulunmasına rağmen onun müennes olmadığını, müennesliğinin ancak sonuna hâ-i te'nîs eklenerek gerçekleşebildiğini belirtir ve buna benzer örnekleri şu şekilde sıralar:

الزَّيْعَرَى “kötü huylu, huysuz” anlamına gelir. Erkeğin vasfında زَيْعَرَى (kötü huylu adam) denirken kadının vasfında زَيْعَرَاءُ (kötü huylu kadın) denir. İşte burada الزَّيْعَرَى müzekkerdir. Bunun benzeri الْعَبْنَاءُ ve الْعَبْنَى, iri develeri ifade eden الْجَلْعَاءُ ve الْجَلْعَى, güçlü ve çevik develeri ifade eden الصَّلْحَدَى ve الصَّلْحَدَاءُ ve kaplumbağayı ifade eden السُّلْحَفَى ve السُّلْحَفَاءُ kelimeleridir.¹⁶⁹

3.1.3.14. Zarflardan Müennes Kabul Edilenler ve Müennesliğin Delilleri

el-Ferrâ, zarflardan üçünün müennesliğini ispat etmek üzere şu ifadelere yer vermektedir:

"Nahivcilerin zarf, sıfat ve mahal ismini verdiği bütün mevziler, kendisinde müennesliğe delalet eden bir şey gördüğün nesne hariç müzekkerdir. Ne var ki onlar, “önünde” anlamına gelen قُدَّامٌ ve أَمَامَ’yi ve “arkasında” anlamına gelen وَرَاءَ’yi müennes yapıp şöyle derler: قُلَانٌ وَرَيْتُهُ الْخَائِطُ وَرَيْعَةٌ (Falanca duvarın biraz arkasındadır.). Onun tasgîrine hâ-i te'nîsi dâhil ederler. Dolayısıyla bu, onun müennesliğinin bir delilidir. İsmi-i tasgîri قُدَّامٌ ve قُدَّامٌ şeklinde gelen قُدَّامٌ da böyledir... İsmi-i tasgîri أَمَامَ ve أَمَامَ şeklinde gelen أَمَامَ de böyledir".¹⁷⁰

3.1.3.15. Bakış Açısına Göre Müzekker ve Müennes Sayılanlar

el-Ferrâ, bu bağlamda öncelikle زَيْد ismini şu şekilde ele almaktadır:

¹⁶⁹ el-Ferrâ, 98.

¹⁷⁰ el-Ferrâ, 98.

"Yazının isim haline getirdiği isim, müzekker olsa da müennestir. زَيْدٌ 'i yazılı gördüğünde

فَدَّ أَجَدْتُ كِتَابَهَا (Onu güzel yazmışsın.) dersin. Bu, isimlerden tek başına getirdiğin her

harfte/kelimede geçerli bir kuraldır".¹⁷¹

Bize göre el-Ferrâ, burada أَجَدْتُ كِتَابَهَا derken زَيْدٌ kelimesini güzel yazdığını ifade ediyor ve hâ-i te'nîsi getiriyor.

el-Ferrâ, harflerde müenneslik ve müzekkerlik konusunda noktalı-noktasız ayırımına şu şekilde gitmektedir:

"Noktalamanın söz konusu olduğu ا, ب, ت ve ث harflerinden her biri müennestir.

Noktalamanın söz konusu olmadığı ise müzekkerdir. Edatlar da o konumdadır. Dilersen onu lafza hamlederek müzekker yap dilersen müennes yaparsın".¹⁷²

el-Ferrâ, harflerle ilgili noktalı-noktasız ayırımına gitmiş olsa bile alfabe harflerinin müennesliğiyle ilgili genel kuralı "Bütün alfabe harfleri müennestir. Biz kelimada (Arap dilinde) onların hiçbirisiyle ilgili müzekkerlik duymadık."¹⁷³ şeklinde vermektedir ve bunların şiirde müzekker gelebileceği kaydını da düşmektedir.

3.1.3.16. Muzâf Müzekker Olsa Bile Muzâfun İleyhin Esas Alınabilmesi

Müellif, bu konuya kâilini belirtmediği bir şairin şu beytiyle başlamaktadır:

لَمَّا أَتَى حَبْرُ الزُّبَيْرِ تَضَعَضَعَتْ سُورُ الْمَدِينَةِ وَالْجِبَالُ الْحَشَعُ
ez-Zübeyr'in haberi gelince boyun eğdi
Medînenin hisârı ve boyun eğen dağlar

Aslında el-Ferrâ, bu beyitten önce "Şairin şu sözüne ne dersin?"¹⁷⁴ ve beyitten sonra da "تَوَاضَعَتْ (hisar) müzekkerken nasıl تَضَعَضَعَتْ (hisar) demiştir?"¹⁷⁵ farazî sorularına yer verir ve bunu şu şekilde cevaplar:

¹⁷¹ el-Ferrâ, 99.

¹⁷² el-Ferrâ, 99.

¹⁷³ el-Ferrâ, 99.

¹⁷⁴ el-Ferrâ, 100.

¹⁷⁵ el-Ferrâ, 101.

السُّور (hisar) medînenin ta kendisidir. Sen anlamları uyuşmuşken bir şeyi bir şeye muzâf yaptığında belki de şâir ikincisi çoğul, tekil, müennes veya müzekker olsa bile birinciye ikinciye hamletmiştir. Şiir, fiilin sonuncu için yapılmasıyla ortaya çıksa da fiil, mecrûr yapılanın sayısına göre getirilir ve mecrûr yapana bakılmaz.¹⁷⁶

Şâirin şu sözü bununla ilgilidir:

وَتَشْرِقُ بِالْقَوْلِ الَّذِي قَدْ أَذَعْتَهُ كَمَا شَرِقَتْ صَدْرُ الْقَنَاةِ مِنَ الدَّمِ

Parlıyorsun yaydığın sözle

Mızrağın başının kandan parladığı gibi

Şair burada الصَّدْرُ müzekkerken fiili شَرِقَتْ olarak müennes sigasında getirmiştir, çünkü صَدْرُ الْقَنَاةِ (mızrağın başı) الْقَنَاةِ (mızrak)tandır. Böylece müennesliği الْقَنَاة' a hamletmiştir.

el-Ferrâ, bu konudaki görüşlerini ispat sadedinde nesirden bir misâle de yer vermektedir. Buna göre أَلَمَ السَّوْطُ تُؤْذِنِي (Kırbacın acısı beni incitiyor.) konunun anlaşılması adına önemli bir örnektir. Çünkü burada fiil muzâf olan أَلَمَ'e göre değil muzâfun ileyh olan السَّوْطُ baz alınarak müennes getirilmiştir.¹⁷⁷

el-Ferrâ, bu konuda kâili belli olan ve olmayan şairlerin şiirlerine yer vererek konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

3.1.3.17. Arapların Erkek ve Kadın İçin Kullandığı Hâlî Ortak Vasıflar

Müellife göre Araplar, erkeği ve kadını vasfedip şöyle diyebilirler: رَجُلٌ رُبْعَةٌ (orta boylu adam) ve اِمْرَأَةٌ رُبْعَةٌ (orta boylu kadın), رَجُلٌ مَلَّةٌ (usanmış, bezgin erkek) ve اِمْرَأَةٌ مَلَّةٌ (usanmış, bezgin kadın), رَجُلٌ مَلُوءَةٌ (usanmış, bezgin erkek) ve اِمْرَأَةٌ مَلُوءَةٌ (usanmış, bezgin kadın), رَجُلٌ نَظِيرُهُ قَوْمِهِ وَنَظِيرَةُ قَوْمِهِ (sürekli kabilesinin işlerine bakan adam) ve اِمْرَأَةٌ نَظِيرُهُ قَوْمِهِ وَنَظِيرَةُ قَوْمِهِ (sürekli kabilesinin işlerine bakan kadın), رَجُلٌ صَرُورَةٌ/صَارُورَةٌ (haccetmeyen erkek) ve اِمْرَأَةٌ صَرُورَةٌ/صَارُورَةٌ (haccetmeyen kadın), رَجُلٌ قَرُوقَةٌ وَقَرُوقَةٌ وَقَرُوقَةٌ (çok korkan, ödle adam) ve اِمْرَأَةٌ قَرُوقَةٌ وَقَرُوقَةٌ وَقَرُوقَةٌ (çok korkan, ödle kadın).

¹⁷⁶ el-Ferrâ, 101.

¹⁷⁷ el-Ferrâ, 102.

(çok korkan, ödle kadın), رَجُلٌ هَذَرٌ (çok saçmalayan adam) ve اِمْرَأَةٌ هَذَرَةٌ (çok saçmalayan kadın), رَجُلٌ هُمَزٌ لَمَزَةٌ ((insanları) diliyle çekiştiren, kaş ve gözüyle işaretler yapıp alay eden adam) ve اِمْرَأَةٌ هُمَزٌ لَمَزَةٌ ((insanları) diliyle çekiştiren, kaş ve gözüyle işaretler yapıp alay eden adam), رَجُلٌ قِرْفَةٌ (hilekâr adam) ve اِمْرَأَةٌ قِرْفَةٌ (hilekâr kadın), رَجُلٌ بُوهَةٌ (ahmak adam) ve اِمْرَأَةٌ بُوهَةٌ (ahmak kadın), رَجُلٌ ضُورَةٌ (hakîr ve zelil, zayıf adam) ve اِمْرَأَةٌ ضُورَةٌ (hakîr ve zelil, zayıf kadın), رَجُلٌ سُوقَةٌ (insanların arasından olan, raiyyeden adam) ve اِمْرَأَةٌ سُوقَةٌ (insanların arasından olan, raiyyeden kadın).¹⁷⁸

Bu örneklerle bakıldığında hem erkeğin hem de kadının sıfatı olarak hâlî sözcüklerin getirildiği ve erkekte bu hânın düşürülmediği dikkat çekmektedir.

3.1.3.18. Bir Şeyden Kesilen Bir Şeydeki Üç Anlam

el-Ferrâ, bir şeyden kesilen bir şeyde üç anlamın bulunduğunu belirterek öncelikle فَعْلَةٌ vezninin önemine şu şekilde dikkat çeker:

"Kesilenden bir şey kalabilir ve ondan da kesilirse şöyle dersin: أَغْطِي قِطْعَةً مِنَ الْقِطْعِ

(Bana parçalardan bir parça ver.). Onun benzeri, خِرْقَةٌ مِنَ الْحَرَقِ (bez parçalarından bir parça)

ve كِسْفَةٌ مِنَ الثَّوْبِ (giysiden bir parça)dir ki onlar da الْقِطْعَةُ (parça)dır".¹⁷⁹

Müellif, فَعْلَةٌ vezninden sonra kesime konu olan فُعْلَةٌ vezninin durumunu şu şekilde anlatır:

*Bir şeyi bu misâle göre isimlendirilmesi için bütünüyle toplamak istediğinde فُطْعَةٌ (kesinti; eli kesilmiş kişinin kesilen yerde kalan uzvu), كُتْلَةٌ (kütle, yığın) ve اِلَّا اُكْلَةٌ وَشُبْعَةٌ (Bende ancak bir lokma ve doyumluk var.) dersin. Bu, genel bir kuraldır.*¹⁸⁰

el-Ferrâ, bu bağlamda فُعْلَةٌ vezni ile فَعْلَةٌ vezni arasındaki nüansı şöyle ortaya koyar:

¹⁷⁸ el-Ferrâ, 106.

¹⁷⁹ el-Ferrâ, 107.

¹⁸⁰ el-Ferrâ, 107.

Bâhile'den bazısının bütünüyle kesilen parçayı kastederek غَلَبْتَنِي عَلَى قُطْعَتِي (Kesilen uzvumu zorla aldı.) dediğini duydum. Ondan bir parçayı kastetseydi ق 'in kesresiyle قُطْعَةً derdi ve bundan başkasını söylemezdi. Dolayısıyla bu, kendisine kıyâs edilendir.¹⁸¹

el-Ferrâ, فُعْلَةٌ ile فُعْلَةٌ'yi karşılaştırdıktan sonra فُعْلَةٌ vezninin durumuna da şöyle değinir:

"Bir defa yapmanın (merre mastarının) ilk harfinin fethalanmasında ve ikinci harfinin sakın kılınmasında ihtilaf yoktur. لَقِمَ لَقْمَةً (Bir defa hızlıca yedi.) ve قَطَعَ قِطْعَةً (Bir defa kesti.) demen gibi".¹⁸²

el-Ferrâ, bunun ardından merre mastarıyla فُعْلَةٌ vezni arasında bir karşılaştırma yapar ve şu örneklerle yer verir:

"الْحُسُوَّةُ (kuş bir defa su içmek) bir defa yapmayı gösterirken الْحُسُوَّةُ bizzat sudur. الْخُطُوَّةُ (bir defa adım atmak) bir defa yapmayı gösterirken الْخُطُوَّةُ yürüdüğünde iki ayak arası yani adımdır. الْعُرْفَةُ (suyu bir defa avuçla almak) bir defa yapmayı gösterirken الْعُرْفَةُ el daldırılıp alınan bir avuç sudur".¹⁸³

el-Ferrâ, merre mastarı ile فُعْلَةٌ vezni arasındaki farkı ortaya koyduktan sonra merre mastarının "bir defa" anlamına geldiğini Arapların وَبَيْدَةٍ وَغَسَلَةٍ (Biz falancaya geldik ve bir et parçası, bir hurma şarabı, bir sâfi yağ ve bir parça bal içinde olduk/ile ağırlandık.) sözüyle kanıtlar ve bunun حَصَاةٌ مِنَ الْحَصَى (çakıl taşlarından bir taş), شَاةٌ مِنَ الشَّاءِ (koyunlardan bir koyun) ve بَقَرَةٌ مِنَ الْبَقَرِ (ineklerden bir inek) ifadelerine benzediğini vurgular.¹⁸⁴

Aslında bu son örneklerde geçen hâlî kelimeler cins isimlerin müfred/teklik şeklini göstermektedir. el-Ferrâ, bu kelimelerdeki teklik anlamından merre mastarının bir defa

¹⁸¹ el-Ferrâ, 107.

¹⁸² el-Ferrâ, 107.

¹⁸³ el-Ferrâ, 107.

¹⁸⁴ el-Ferrâ, 107.

anlamına ulaşmaktadır. Kısacası el-Ferrâ, başlığı tarafımızdan belirlenen bu konuda kesmeyi ifade eden قَطَعَ يَقْطَعُ fiilinin türevleri durumundaki قُطِعَ, قُطِعَتْ ve قُطِعَتْ sözcükleri arasındaki anlam farklarına değinmiştir.

3.1.3.19. Müennesi Farklı Lafızla Gelen Müzekkerin Hâ Eklenerek Müennes Yapılması

el-Ferrâ, Arapların başlarda müzekkeri ve müennesi ayrı ayrı lafızlarla ifade ederken zamanla müennesi farklı bir lafızla kullanmayı bırakıp müzekkerin sonuna hâ-i te'nîsi ekleyerek onu dişileştirme yoluna gittiklerini şu sözleriyle müşahhas hale getirmektedir:

"Araplar dişiyi erkek üzerine binâ ettikleri kelimeler söylemişlerdir. Bunda dişî, müennesliğini edâ eden bir isimle isimlendirilir olmuştur. Şöyle demişlerdir: غُلَامٌ (oğlan) ve جَارِيَةٌ (câriye), شَيْخٌ (ihtiyar adam) ve عَجُوزٌ (kocakarı). Sonra câriye kendisini edâ etti yani câriye câriye oldu. Sonra da غُلَامٌ (oğlan) ve غُلَامَةٌ (kız), شَيْخٌ (ihtiyar adam) ve شَيْخَةٌ (ihtiyar kadın), ثَوْرٌ (öküz/erkek sığır) ve ثَوْرَةٌ (inek/dişi sığır), ذِيحٌ (çok tüylü erkek sırtlan) ve ذِيحَةٌ (çok tüylü dişî sırtlan) dediler".¹⁸⁵

Müellif, bunun ardından "Sen şunu asla inkâr etme ki müennes, müzekker üzerine binâ edilir ki onun ondan başka ismi olur sana anlattığım gibi."¹⁸⁶ şeklindeki uyarısıyla bu konuyu noktalar.

3.1.3.20. Bir Kelime Müennesken Tekit İçin Hânın Getirilmesi

el-Ferrâ, الفَرَسُ (at, erkek ve dişî at)'in bulunduğu yere göre müzekker ve müennes olabileceğinden söz ettikten sonra Yûnus b. Habîb'in Araplardan فَرَسَةٌ (kısarak) ve عَجُوزَةٌ (koca karı) dediklerini duyduğunu belirtmiştir. Akabinde şairin عَجُوزَةٌ sözcüğünü içeren şu şiirine yer vermiştir:

قَدْ رَعِمَ الْيَسْوَانُ أَيْ عَجُوزَةٌ مُشْنَجَةُ الْأَوْدَاجِ أَوْ شَارِفٌ خَصِي

¹⁸⁵ el-Ferrâ, 108.

¹⁸⁶ el-Ferrâ, 109.

Kadınlar kocakarı olduğumu iddia etmiş

Damarları büzülüp kasılmış veya iyice yaşlanmış

el-Ferrâ'ya göre müennes kelimeye ayrıca hânın getirilmesinin sebebi, onların müennesi pekiştirmek ve onu duyandan şüpheyi gidermek istemeleridir. Bunun benzerinde ittifak edilmiştir ki hânın ona dahil olmaması gerekirdi. نَاقَةٌ (dişi deve) ve نَعَجَةٌ (koyun) gibi, zira نَاقَةٌ kelimesi, الْجَمَلُ (erkek deve)in zıddıdır, نَعَجَةٌ kelimesi de الْكَبْشُ (koç) kelimesinin zıddıdır. عَنَاقٌ (dişi oğlak)'da hânın atılmasıyla yetindikleri gibi hânın yerine kelimenin zıddıyla yetinilmesi gerekiyordu (نَعَجَةٌ vb.nin müennesliğine delalette hânın yerine o kelimenin lafzının müzekkerinin lafzına zıt olmasıyla yetinilmesi gerekirdi.), zira عَنَاقٌ'ın müzekkeri جَذِيٌّ (erkek oğlak)'dir. الْحِمَارُ (erkek eşek) ve الْأُنْثَى (dişi eşek) de böyledir. Görüldüğü gibi hânın yerine kelimenin zıddıyla yetinilmiştir. el-Ferrâ, burada son olarak zıdda hânın dahil olmaması gerektiğini, böyle bir şeyin görülmesi halinde onun tekit kapsamında olduğunu hatırlatmaktadır.¹⁸⁷

3.1.3.21. ثَلَاثٌ ve ثَلَاثَةٌ'ın Her İkisinin de Müennes Olması

el-Ferrâ'nın kelimelerin müzekkerliğini ve müennesliğini tespit ederken başvurduğu birinci ve en önemli ölçüt "üç" sayısını *el-Müzekker ve'l-müennes* kitabının sonunda cinsiyet yönünden de incelemeye tâbi tutması gerçekten dikkat celb edici bir durumdur. O, bu konuda şöyle demektedir:

"Araplar, ثَلَاثٌ ve ثَلَاثَةٌ demişlerdir. Her ikisi de çoğul olduğu için müennestir. ثَلَاثٌ ve

ثَلَاثَةٌ'ye sayı getirmek için onun çoğuluna ihtiyaç duyarsan o sayıyı müenneslikle getir.

عِنْدِي مِنَ الرِّجَالِ ثَلَاثٌ ثَلَاثَاتٍ وَمِنَ النِّسَاءِ ثَلَاثٌ ثَلَاثَاتٌ (Yanımda erkeklerin üç üçü (dokuzu) ve

kadınlardan üç üçü (dokuzu) var.) demen gibi. Sonra karşına çıkan her sayıyı buna kıyas

et".¹⁸⁸

¹⁸⁷ el-Ferrâ, 78.

¹⁸⁸ el-Ferrâ, 109.

Örnekte de görüldüğü gibi el-Ferrâ, üç sayısının müennes olduğunu ispatlamak için ma'dûd konumundaki üç sayısını da cem' mecrûr getirmiş, bu durumda aded olan üç sayısını da cem' mecrûr olan üç sayısının cinsiyet yönünden zıddı yapmıştır. Örnek cümlelerin iki tarafında da bu görülmektedir. Önce ثَلَاثَةٌ'nin çoğulunu ثَلَاثٌ şeklinde cem'-i müennes-i sâlim getirmiş sonra da ثَلَاثَةٌ'nin çoğulunu ثَلَاثٌ diye cem'-i teksir olarak getirmiştir. Kısacası burada aded konumundaki üç sayısının ثَلَاثٌ şeklinde getirilerek müennesliğinin ispat edildiği görülmektedir. el-Ferrâ, burada doğrudan “Yanımda dokuz erkek ve dokuz kadın var.” demek yerine üç sayısının müennesliğini ispat sadedinde üçü, üçün ma'dûdu yapmıştır ve kendi görüşünü kanıtlamıştır.

Müellif, bu konuyu قَوْلٌ (söz) kelimesini üç sayısının ma'dûdu yaparak konuyu şu şekilde açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır:

"Şöyle dersin: ثَلَاثَةٌ أَقْوَالٌ وَثَلَاثٌ أَقْوَالٌ (Benim üç sözüm var.). Kim ثَلَاثَةٌ أَقْوَالٌ derse ثَلَاثَةٌ أَقْوَالٌ (sözler)i kastederek أَقْوَالٌ dedim der. Bu, yani çoğulun çoğunun azını yani cem'-i kesretin killetini yerine getirmesi câizdir. Kim de ثَلَاثٌ أَقْوَالٌ derse أَقْوَالٌ, أَقْوَالٌ, أَقْوَالٌ'in çoğulunu kastedtim der. Bu, ancak ثَلَاثٌ ile söz konusu olur ve birinci lafzı, أَقْوَالٌ lafzı olsa da dokuzdan az olmaz, çünkü o ثَلَاثَةٌ görüşündedir".¹⁸⁹

3.1.3.22. Semâ'î Müennesler

el-Ferrâ, kitabının bu kısmında “Rivayet Edilerek Gelen Müennes” başlığını koysa da kastedilen semâ'î müennes konusudur. Müellif, Arap dili açısından hayati öneme sahip bu konuya insanın en hayati organlarından الْعَيْنُ kelimesiyle başlamaktadır. Müellif bu konuyu müzekkerlik ve müenneslik açısından karışık bir şekilde ele almışsa da söz konusu kelimeler belli bir tasnife tâbi tutularak ele alınacaktır. Öncelikle müellifin sadece müennes kabul ettiği kelimelere yer verilecektir.

¹⁸⁹ el-Ferrâ, 109.

3.1.3.22.1. Sadece Müennes Kabul Edilen Kelimeler

ثَلَاثُ أَعْيُنٍ (göz): Müennestir, ism-i tasgîri “gözcük” anlamına gelen ثَلَاثُ أَعْيُنٍ (göz) şeklinde çoğul yaparsın.

ثَلَاثُ أَذَانٍ (kulak): Müennestir, ism-i tasgîri “kulakçık” anlamına gelen ثَلَاثُ أَذَانٍ (üç kulak) şeklinde çoğul yaparsın. Ebû Servân bir bilmecesinde şöyle dedi: مَا دُو ثَلَاثِ أَذَانٍ (Üç kulaklı olup koşarak atın önüne geçen şey nedir?). Oku kastediyor dedi. Kulakları ise onun için hazırlanmış kuş yelekleridir.¹⁹⁰

ثَلَاثُ كُيْبِدَةٍ (karaciğer): Müennestir, ism-i tasgîri “karaciğercik” anlamına gelen ثَلَاثُ كُيْبِدَةٍ (üç karaciğer) şeklinde çoğul yaparsın. Cem‘-i kesreti ise كُيْبُودٌ dur.

الْحَفِثُ (işkembe), الْفَحْتُ (işkembe üzerindeki kırkbayır) ve الْكَرْشُ (işkembenin başındaki kırkbayır) hâ-i te’nîs ile tasgîr edilen müennestir. İsm-i tasgîrleri كُرَيْشَةٌ, فَحِيئَةٌ ve حَفِيئَةٌ dir.

ثَلَاثُ أَرْبَعَةٍ (uyluğun üst tarafı, kıynak): Müennestir, ism-i tasgîri ثَلَاثُ أَرْبَعَةٍ dir. ثَلَاثُ أَرْبَعَةٍ de olabilir.

ثَلَاثُ فُحَيْدَةٍ (uyluk): Müennestir ve ism-i tasgîri ثَلَاثُ فُحَيْدَةٍ dir.¹⁹¹

الْعَصْدُ (pazı): Müennestir.

الْأَصَابِعُ (parmaklar): الْإِصْبَاحُ (baş parmak) hariç hepsi müennestir. Böyle olsa bile el-Ferrâ, الْإِصْبَاحُ kelimesini de müennesliğe yakın görmektedir ve kendi tabiriyle bu kelime müenneslik daha iyi ve daha sevimlidir.

¹⁹⁰ ثَلَاثُ أَعْيُنٍ ve ثَلَاثُ أَذَانٍ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 64.

¹⁹¹ ثَلَاثُ أَرْبَعَةٍ ve ثَلَاثُ فُحَيْدَةٍ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 65-66.

الرَّوَابِجُ (parmakların kök mafsalları) ve الْبَرَاجِمُ (parmak boğumları): Bunlar müennestir. رَابِجَةٌ ve بُرْجَمَةٌ ise müfredleridir. Buna mukâbil “parmakların dipleri” anlamına gelen الْأَشَاجِجُ kelimesi ise müzekkerdir. Tekili أَشَجَع iken ism-i tasgîri أَشَجِجٌ’dir. Bunu İbnü’l-Cehm rivayet etmemiştir.

الصِّلَعُ (Kaburga kemiği): Müennestir. Araplar, أَضْلَاعٌ وَأَصْلَعٌ derler. Bu kelimenin cem’i kesreti الصُّلُوعُ ve الْأَصَالِغُ’dir. Bu kelime bir hadiste şu şekilde geçmektedir: خُلِقَتِ الْمَرْأَةُ مِنْ صِلَعٍ (Kadın, eğri kaburga kemiğinden yaratıldı.). Bir topluluk bir adama başkaldırdığında veya ona zulümde birleştiğinde "إِنَّكُمْ عَلَيَّ صِلَعٌ جَائِرَةٌ" (Siz bana zulmetmede birleşmişsiniz.) denilir.¹⁹²

الْقَدَمُ (ayak): Müennestir, ism-i tasgîri قَدَمَةٌ’dir.

الْيَدُ (el): Müennestir, ism-i tasgîri يَدِيَّةٌ’dir.

الْكَفُّ (avuç): Müennestir, ism-i tasgîri كَفَيْفَةٌ’dir.

الرَّجُلُ (ayak): Müennestir, ism-i tasgîri رَجِيلَةٌ’dir. Bunların hepsi müennestir ve görüldüğü gibi hâ-i te’nîs ile tasgîr edilir.¹⁹³

الصَّرْبُ (beyaz kıvamlı bal): Müennestir. هِيَ الصَّرْبُ الْبَيْضَاءُ (O beyaz kıvamlı baldır.) denilir.

الصُّحَى (güneş): Müennestir, ism-i tasgîri hâsızdır. اِرْتَفَعَتِ الصُّحَى (Güneş yükseldi.) denilir.¹⁹⁴

النَّالُ (nalın): Müennestir.

¹⁹² الصِّلَعُ ve الْعَصْدُ، الْأَصَابِغُ، الرَّوَابِجُ için bkz. el-Ferrâ, 68-69.

¹⁹³ الْقَدَمُ، الْيَدُ، الْكَفُّ ve الرَّجُلُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 71.

¹⁹⁴ الصُّحَى ve الصَّرْبُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 74.

القَوْسُ (yay): Müennestir.

العُرْسُ (düğün): Müennestir, ism-i tasgîri عُرْسَةٌ'dir.

الفِهْرُ (taş): Müennestir, ism-i tasgîri فِهْرَةٌ'dir.

النَّارُ (ateş): Müennestir, ism-i tasgîri نَوِيرَةٌ'dir. Onu أَنْوَرُ ve نِيرَانٌ şeklinde çoğul yaparsın.

المِلْحُ (tuz): Müennestir, ism-i tasgîri مَلِيحَةٌ'dir.

السَّلَامُ ve السِّلْمُ (barış): Müennestir.¹⁹⁵

العُرُوضُ (aruz): Müennestir.

الصَّعُودُ (sarp ve güç yokuş): Müennestir. Şöyle denir: وَقَعُوا فِي صَعُودٍ مُنْكَرَةٍ (Bilinmeyen sarp ve güç yokuşa düştüler.)

الْحُدُورُ (akıntılı iniş ve engebeli yer): Müennestir.

الهَبْوْتُ (iniş ve engebe yer): Müennestir.

الْكُؤُودُ (sarp yokuş): Müennestir.

الضَّبُوبُ (meme deliği dar koyun): Müennestir.

التَّحْلُ (bal arısı): Müennestir, ism-i tasgîri تُحَيْلٌ sanki cemî içindir. Nitekim التَّحْلُ (hurma ağacı) müennes olursa تُحَيْلٌ diye tasgîr edilir.

الكَّاسُ (kadeh): Müennestir. Araplar bunu كُوَيْسَةٌ (küçük kadeh) diye tasgîr ederler.

¹⁹⁵ السَّلَامُ ve السِّلْمُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 75.

الفأس (balta): Müennestir.

الموسى (ustura): Müennestir. الموسى munsarif ve gayr-i munsarif olur. Kim onu gayr-i munsarif yaparsa هَذِهِ مُوسَى صَغِيرَةٌ (Bu, küçük usturadır.) der. Kim de onu munsarif yaparsa هَذِهِ مُوسَى صَغِيرَةٌ (Bu, küçük usturadır.) der. Çoğulu 'المَوَاسِي' dir.¹⁹⁶

الفرس (ineğin ayağı): Müennestir. فرس الجُرور “boğazlanacak devenin tabanı” anlamına gelir. İsm-i tasgîri 'فَرَسٌ' dir.

الدَّوْدُ (iki ile dokuz arasında olan develer): Müennestir. الدَّوْدُ هي denir. İsm-i tasgîri hâsız فُؤَيْسٌ ve حُرَيْبٌ denir. فُؤَيْسٌ dir, çünkü o, aslında mastardır. الحَرْبُ ve القَوْسُ in da tasgîri böyledir.

السُّرى (geceleyn yürümek, gitmek): Müennestir.

الغول (felâket, afet, yılan, cin): Müennestir.

العناق (dişi oğlak): Müennestir, ism-i tasgîri 'عَنْقِي' dir.

الرَّخْلُ (dişi kuzu): Müennestir. O, koyunun yavrularındandır. İsm-i tasgîri 'رَحِيلَةٌ' dir.

الضَّبَعُ (sırtlan): Müennestir.¹⁹⁷

الضَّائِنُ (koyunlar): Müennestir.

المَعْرُ (keçiler): Müennestir.

الإبل (develer): Müennestir.

¹⁹⁶ الفأس, الكأس, النخل, الضَّبَعُ, الكَوْدُ, الهَبُوثُ, الصَّغُودُ, الحَدُورُ, العَرُوضُ ve الموسى kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 76.

¹⁹⁷ الغول, العناق, الرَّخْلُ, الدَّوْدُ, السُّرى, الضَّبَعُ ve الفَرَسُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 77-78.

الْحَيْلُ (at sürüsü, atlar): Müennestir. هَذِهِ حَيْلَةٌ (Bu, küçük at sürüsüdür.) denilir.

الْغَنَمُ (koyun sürüsü, koyunlar): Müennestir. هَذِهِ غَنَمَةٌ (Bu, küçük koyun sürüsüdür.) denilir.

الْأَسْنَانُ (dişler): “Azı dişleri” anlamına gelen الْأَضْرَاسُ ve الْأَنْيَابُ hariç hepsi müennestir. هَذِهِ سِنَّ (Bu, diştir.) denir. İsm-i tasgîri سِنَّةٌ’dir. Araplardan bazısının bir adama؟ مِثْلُ مَنْ ابْنُكَ؟ (Oğlun kimin gibidir/kim gibidir?) dediğini duydum. O da dedi ki: سِنَّةُ ابْنِكَ (Oğlunun dişciği). Yani dişine göre.

الرَّحَا (değirmen): Müennestir.

العَصَى (baston, asa, değnek): Müennestir.

الْعُقَابُ (kartal): Müennestir. Onu ثَلَاثُ أَعْقَابٍ şeklinde çoğul yaparsın. Cem‘-i kesreti ise ثَلَاثُ الْعُقَابِ’dir.

الْقَلْتُ (oyma çukur): Müennestir, ism-i tasgîri قُلَيْتَةٌ’dir. O, iri taşların içinde çukur şeklindeki şeydir.¹⁹⁸

الْقَتْبُ (bağırsak): Müennestir, ism-i tasgîri قُتْبَةٌ’dir.

الْبُئْرُ (kuyu): Müennestir, ism-i tasgîri بُيْرَةٌ ve بُؤْرَةٌ’dir. ثَلَاثُ أَبْوَارٍ ve ثَلَاثُ أَبْوَارٍ diye çoğul yaparsın.

الرَّكِي (kuyu): Müennestir. Bazen de الرَّكِيَّةُ denir. الرِّكَايَا diye çoğul yaparsın. İsm-i tasgîri رَكِيَّةٌ’dir.

الدَّلْوُ (kova): Müennestir. هَذِهِ دَلِيَّةٌ (Bu, kovacıktır.) denir. ثَلَاثُ أَدْلٍ şeklinde çoğul yaparsın.

¹⁹⁸ الْقَلْتُ ve الضَّائِنُ، الْمَعْرُ، الْإِبِلُ، الْخَيْلُ، الْغَنَمُ، الْأَسْنَانُ، الرَّحَا، الْعَصَى، الْعُقَابُ

الدَّالَّةُ (küçük kova): Müennestir. الدَّالَّةُ çoğuldur ve قَطَاةٌ (bağırtlak kuşu) ve قَطَا (bağırtlak kuşları) gibi elif-i maksûreliidir.

القُدُومُ (keser): Müennestir.

سَقَرُ (Sakar) ve لَطَى (Lezâ): Cehennem adlarıdır, müennestir.¹⁹⁹

الطَّسَّةُ (leğen): Ona hâsız الطَّسُّ de denebilir. Bu her iki şekilde de müennestir.

Yemenlilerden bazıları اللِّصُّ (hırsız) kelimesine لِصْتُ dedikleri gibi buna da طُسْتُ der.²⁰⁰

الرِّيحُ (rüzgarlar): Hepsi müennestir. Bununla birlikte الرِّيحُ kelimesi şiirde de geçtiği üzere “güzel koku” anlamına gelirse Esedoğulları’ndan bir kısmının da kullandığı gibi müzekker olur.²⁰¹

الْيَمِينُ (sağ) ve الشِّمَالُ (sol): Müennestir, أَيْمَنُ ve شِمَائِلُ ve أَيْمَنُ ve شِمَائِلُ şeklinde çoğul yapılır. O, فُعُولٌ, فَعِيلٌ ve فَعَالٌ veznindeki müennesin müennesliğine delalet eden şeydendir.

النَّوَى (uzaklık, gidilen taraf): Müennestir ve “uzak olmak” anlamından elif-i maksûreliidir.

الْمُنُونُ (ölüm): Müennestir. Bazen de الْفُلُكُ (gemiler) gibi çoğul olarak ortaya çıkarılır.

الْمُنَجِّينُ (su dolabı): Müennestir. مَنَجُونٌ da denir.²⁰²

الْمُنَجِّيقُ (mancınık): Müennestir. Bazı Araplar ona مَنَجُونُQ adını verirler. el-Ferrâ şöyle dedi:

Bana aktarıldı fakat onu Araplardan duymadım.

¹⁹⁹ سَقَرُ ve لَطَى, الْقَتَبُ, الْبَيْتُ, الرَّكِي, الدَّلُؤُ, الدَّلَاةُ, الْقُدُومُ, سَقَرُ.

²⁰⁰ الطَّسَّةُ kelimesi için bkz. el-Ferrâ, 84.

²⁰¹ الرِّيحُ kelimesi için bkz. el-Ferrâ, 87.

²⁰² الْمُنَجِّينُ ve الشِّمَالُ, النَّوَى, الْمُنُونُ kelimesi için bkz. el-Ferrâ, 88-89.

الأَفْعَى (engerek yılanı): Müennestir.

الْحَرُورُ (sıcak rüzgar): Müennestir.²⁰³

حَصَارٍ (Hazâri): Müennestir ve bir yıldız denir. O, bir kadın adı olan قَطَامٍ (Katâmi) gibi gayr-i munsarif olarak mecrûrdur.

العَوَا ('Avvâ): Müennestir ve bir yıldızdır. Gayr-ı munsarif olarak elif-i maksûrelidir.

كَحْلٍ (kılık yılı): Müennestir. Munsarif ve gayr-ı munsariftir. Tercih edilen gayr-ı munsarif olmasıdır.²⁰⁴

الْأَرْيَبُ (zindelik, canlılık): Müennestir. مَرَّ فُلَانٌ وَلَهُ أَرْيَبٌ مُنْكَرَةٌ (Falanca, kabul edilmez bir zindellikle geçti.) denir.

جُمَادَيَانِ (iki Cümâdâ): Diğer aylar hariç bu ikisi müennestir.

دُكَاءٍ (güneş): Müennestir.²⁰⁵

الْحَمْرُ (şarap): Müennestir. Gördüğün şarap vasıfları müennestir. الرَّاح (Bâdeye), الحَنْدَرِيسُ (şarap, yıllanmış şarap) ve مُدَامٍ (şarap) gibi. Bunun sebebi onların şaraba tahsis edilmesidir. Onlar zikredildiğinde şarap için oldukları bilinir oldu.²⁰⁶

3.1.3.22.2. Hem Müzekker Hem de Müennes Kabul Edilen Kelimeler

الْعُنُقُ (boyun): Hicazlılara göre müennestir. ثَلَاثُ أَعْنَاقٍ (üç boyun) derler ve onu عُنُقَةً şeklinde tasgîr ederler. Onlardan başkası هَذَا عُنُقٌ طَوِيلٌ (Bu uzun boyundur.) der ve هَذَا عُنُقٌ (Bu, küçük boyundur.) şeklinde söyleyerek tasgîr eder.

²⁰³ الأَفْعَى ve الْمُنْجَبِيُّ, el-Ferrâ, 90.

²⁰⁴ حَصَارٍ ve كَحْلٍ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 92.

²⁰⁵ جُمَادَيَانِ, دُكَاءٍ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 94-95.

²⁰⁶ el-Ferrâ, 96.

اللِّسَانُ (dil): Müzekkerdir. Bazen onunla mektubu veya kasideyi kastettiklerinde müennes olur. el-Ferrâ, burada لِسَانٌ (dil) asıl anlamında kullanıldığında ise Araplardan ancak müzekker olarak duyduğunu belirtmeyi de ihmal etmez.²⁰⁷

الْمَعَى (bağırsak): Kelamda (Arap dilinde) daha çok müzekkerdir. هَذَا مَعَى ve ثَلَاثَةُ أَمْعَاءٍ denir. Bazen de onu çoğula delalet eden tekilmiş gibi müennesliğe hamlettiler. Nitekim hadiste الْمُؤْمِنُ يَأْكُلُ فِي مَعَى وَاحِدَةٍ (Mü'min tek bir kaptan yer.) şeklinde gelmiştir. el-Ferrâ, burada وَاحِدٍ'in kendisine daha sevimli geldiğini ifade etmektedir.

السَّاقُ (incik) ve الْعَقِبُ (ökçe): Müennestir. الْعَقِبُ ayağın ökçesi, topuğudur. Bunların tasgîri hâ-i te'nîs ile عَقِيبَةٌ ve سَوْيْقَةٌ şeklinde gelir. Onları üç sayısından hâyı atarak sayının en düşüğüyle yani üçle çoğul yaparsın ve ثَلَاثُ أَعْقَابٍ وَأَعْقَابٍ dersin. el-Ferrâ, burada da her müenneste böyle yapılacağı hatırlatmasında bulunur.

Ebû Abdillâh, el-Ferrâ'nın *el-Cem' fi'l-Kur'ân* adlı kitabında bize السَّاقُ kelimesinin müzekker olarak kullanılabildiğini ve aynı zamanda *el-Masâdir* adlı kitapta الْعَقِبُ kelimesinin de aynı şekilde müzekker olarak kullanılabildiğini söyledi dedi. el-Ferrâ, “السَّاقُ kelimesini kim müennes yaparsa ثَلَاثُ أَسْوَقٍ şeklinde çoğul yapar, o çok olursa (cem'-i kesret) السُّوقُ'dur. Kim de السَّاقُ'ı müzekker yaparsa أَسْوَاقٍ diye çoğul yapar.” dedi.²⁰⁸

الْعَبَاءُ (boyundaki sinir) ve اللَّيْثُ (boynun bir yüzü): Müzekkerdir. Bazen de bu ikisi müennes olur. Sanki onlar, اللَّيْثُ sözcüğünü müennes الْعُنُقُ (boyun)a, الْعَبَاءُ sözcüğünü de müennes الْعَصَبَةُ (sinir)'ye hamlederler. Başka bir deyişle onlar, اللَّيْثُ'e müennes الْعُنُقُ (boyun), الْعَبَاءُ'ya da müennes الْعَصَبَةُ (sinir) anlamı vererek bu iki sözcüğü müennes yaparlar. el-Ferrâ'ya göre bu nadirdir.

²⁰⁷ الْعُنُقُ ve اللَّيْثُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 64.

²⁰⁸ الْعُنُقُ ve اللَّيْثُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 66.

الْعَاتِقُ (omuz): Müzekker ve müennestir.

الدِّرَاعُ (kol): Müennestir. Ukloğullarından bazıları الدِّرَاعُ'ı müzekker yapmıştır. Bunun tasgîri دُرَيْعَةٌ şeklindedir. Bazen de دُرَيْعٌ derler. el-Ferrâ, “Tasgîrde hâ-i te'nîs daha iyidir ve bu, الدِّرَاعُ'da daha yaygındır.” diyerek ve ثَلَاثُ أَذْرُعٍ örneğini vererek kelimenin müennesliği yönündeki tercihini ortaya koymuştur. el-Ferrâ, الدِّرَاعُ'ın دُرْعَانٌ diye bir çoğulu daha olmasına rağmen özellikle أَذْرُعٌ şeklinde gelen çoğulunu kullanması dikkat çekmiştir. Zira üç sayısında cem'-i killeti kullanmak gerekir.²⁰⁹

البَطْنُ (karın): Müzekkerdir. Kim onu müennes yaparsa hatalıdır. Ebû Bekir'in İbnü'l-Cehm'den aktardığına göre Kutrub onlara “البَطْنُ (karın) müzekker ve müennestir.” demiştir.

el-Ferrâ'nın öğrencisi İbnü'l-Cehm, burada Kutrub'un ilgili kelimeyle ilgili sözünü aktarmıştır ki 210/825'te vefat eden Kutrub'un da öğrencisidir. Burada dikkatimizi çeken البَطْنُ, el-Ferrâ tarafından müzekker kabul edilmesine rağmen İbnü'l-Cehm'in hocası Kutrub'a dayanarak bunun müzekker ve müennes olabileceğinden söz etmesidir.

الْمَتْنُ (toprağı sert ve yüksek yer/sırt): Müzekkerdir ve müennes de olabilir. Ona hâ-i te'nîs dahil olabilir.²¹⁰

الأَصْحَى (kurban bayramı): Müennestir. دَنَتْ الْأَصْحَى (Kurban bayramı yaklaştı.) dersin. Bazen de الْيَوْمُ (gün)'e hamlederek onu müzekker yaparlar...

الْقِدْرُ (tencere): Müennestir, tasgîri قُدَيْرَةٌ şeklindedir. Kays kabilesinden bazıları onu müzekker yapar.

²⁰⁹ العَاتِقُ, اللَّيْثُ, الْعَبَاءُ ve الدِّرَاعُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 67-68.

²¹⁰ الْمَتْنُ ve الْيَوْمُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 69-70.

الْحَمْرُ (şarap): Müennestir. Bazen onu müzekker yapmışlardır.²¹¹

الذَّهَبُ (altın): Müennestir. هِيَ الذَّهَبُ الْحَمْرَاءُ (O, kırmızı altındır.) denir. Bazen de müzekker yapılır.

السُّلْطَانُ (sultan, hüccet): Müzekker ve müennestir. Fesâhat sahibi kişilerde müenneslik daha yaygındır. Araplar şöyle der: قَضَتْ بِهِ عَلَيْكَ السُّلْطَانُ (Sultan bunu sana emretti/hükmetti.)

الْحَرْبُ (savaş): Müennestir. Ebû Abdillâh, el-Ferrâ'nın başka bir yerde الْحَرْبُ'in müzekker olduğunu söylediğini aktarmıştır.

الْأَلْفُ (bin): Müennesin sayısından ve gayrisından müzekkerdir. Eğer müennes olsaydı ثَلَاثُ آلَافٍ (üç bin) denirdi. Birinin هَذِهِ أَلْفٌ (Bunlar, dirhemlerdir.) dediğini duyduğunda bil ki o, bine değil dirhemlere hamledilerek caiz olur.²¹²

السَّبِيلُ (yol): Müennes ve müzekkerdir. Kur'ân-ı Kerîm'de her iki şekilde de geçmiştir...

الطَّرِيقُ (yol): Hicâzlılar onu müennes yaparken Necidliler müzekker yapar.

الهُدَى (rehberlik): Müzekkerdir, fakat Esedoğulları onu müennes yapıp هَذِهِ هُدًى حَسَنَةً (Bu, güzel bir rehberliktir.) derler.

الْفَرَسُ (at, erkek ve dişi at): bulunduğu yere göre müzekker ve müennestir. فُرْسٌ şeklinde tasgîr edilir. Yûnus, Arapların فَرَسَةً (kısarak) ve عَجُوزَةً dediklerini duydum dedi.²¹³

النَّابُ (yaşlı/koca dişi deve): Müennestir ve tasgîri نَبِيْبٌ (biraz yaşlı, koca deve)dir. “İnsanın azı dişi anlamındaki النَّابُ ise müzekkerdir.

²¹¹ الأَصْحَى. الْقَدْرُ ve الْخَمْرُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 72-73.

²¹² الذَّهَبُ، السُّلْطَانُ، الْحَرْبُ ve الْأَلْفُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 74-75.

²¹³ السَّبِيلُ، الطَّرِيقُ، الْهُدَى kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 77-78.

طِبَّاعُ الرَّجُلِ (huy, mizaç): (adamın mizacı) demektir ve müennestir. إِنَّ طِبَّاعَهُ لَكَرِيمَةٌ (Onun mizacı cömerttir.) dersin. O, النَّجَّارُ (soy) gibi müfreddir, çoğulu yoktur, fakat النَّجَّارُ müzekkerdir. Bazen de طِبَّاعُ müzekker yapılmıştır.²¹⁴

الدَّنُوبُ (kova): Müennes ve müzekkerdir.²¹⁵

الحَالُ (durum): Müennestir. Hicazlılar onu müzekker yaparlar, bazen de ona hâyı dahil ederler.

دِرْعُ (kadının gömleği): Müzekkerdir. “demir/zırh” anlamında ise müennestir.

سَقَطُ النَّارِ (kıvılcım): Müzekker ve müennestir.

اللَّبُوسُ (zırh): Onunla özellikle demir zırha niyet edersen müennes yaparsın. O, genel bir giysi ismi ise müzekker yaparsın.

الْجَحِيمُ (alevi çok şiddetli olan ateş, Cahîm/cehennem): Müzekkerdir. Ebû Abdillâh, el-Ferrâ'nın “O, müzekkerdir.” sözüyle onun mastar olduğunu kastettiği görüşündeyim dedi. Onun جَحَمْتُهُ جَحِيمًا (Onu yakıp alevlendirdim.) sözü gibi. Kur‘ân’da ise müennes olarak geçmektedir. Nitekim Cenâb-ı Allâh şöyle dedi: وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ “Cehennem alevlendirildiği zaman...”

el-Ferrâ, bu bağlamda “Sen onu şiirde müennes gördüğünde bunun sebebi onların onunla bizzat ateşi kastetmeleridir.” hatırlatmasında bulunur.²¹⁶

²¹⁴ طِبَّاعُ ve النَّابُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 79-80.

²¹⁵ el-Ferrâ, 81.

²¹⁶ سَقَطُ النَّارِ, اللَّبُوسُ ve الْحَالُ, دِرْعُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 83.

الرَّوْجُ (eş): Erkek ve kadın için söz konusudur. Bu, Hicazlıların sözüdür. Cenâb-ı Allah şöyle dedi: اَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ (Eşini yanında tut!). Necidliler ise زوجة (eş) derler ki bu, الرَّوْجُ'den daha yaygındır. Alimlere göre birincisi daha fasihtir...

Ebû 'Abdillâh, إِلَى أَسَدِ الشَّرِّ يَسْتَبِيلُكَ şeklinde rivayet etti. Kim زَوْجَةً (zevce) derse çoğulda زَوَاجَاتُ (zevceler) der. Kim de زَوْج (zevce) derse çoğulda أَزْوَاجُ (zevceler) der. قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ (Eşlerine, kızlarına söyle) ayetinde görüldüğü gibi.

السُّوقُ (çarşı, pazar): Müennestir, bazen de müzekker müzekker yapılır. Fasihlere göre müenneslik daha ağır basar, çünkü onlar سُوقَةً (küçük çarşı, pazarcık) şeklinde tasgîr ederler.

الشَّمْسُ (doğan güneş): Müennestir. Kolyeye koyulan da şemstir ve müzekkerdir.

الصَّاعُ (Sa', bir ölçek adı): Hicazlılar onu müennes yaparlar ve 3'ten 10'a kadar أَصَاعٌ ve أَصَاعٌ şeklinde çoğul yaparlar. Cem'-i kesreti ise صِيْعَانٌ'dır. Esed ve Necidliler onu müzekker yapıp أَصَوَاعٌ şeklinde çoğul getirirler. Bazen de Esedoğullarından bazıları onu müennes yapar.

السِّكِّينُ (bıçak): Müzekkerdir, bazen şiirde müennes olur.

السُّلَمُ (merdiven): Müzekkerdir. اَمْ هُمْ سُلَمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيْهِ "Yoksa onların (göğe çıkıp meleklerin sözlerini ve onlara vahyedileni) dinleyecekleri bir merdivenleri mi var?" ayetinde olduğu gibi. Öte yandan Ebû Abdillâh, el-Ferrâ'nın "Bana السُّلَمُ" in müennes olduğu bir beyit inşâd edilmiştir." sözünü aktardı.²¹⁷

الحَانُوتُ (meyhane): Müennestir. Müzekker yapılırsa الْبَيْتُ (ev)e hamledilir.

²¹⁷ الرَّوْجُ, السُّوقُ, الشَّمْسُ, الصَّاعُ, السِّكِّينُ ve السُّلَمُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 85-86.

أُولَئِكَ هُمُ الطَّاغُوتُ (putlar, şeytan): Müennestir. Bazen de çoğula hamledilir. “Kâfirlerin dostları da tâğuttur. ((O da) onları aydınlıktan karanlıklara çıkarır.” ayetinde olduğu gibi. O, فِي الْفُلْكِ (gemi) gibi müzekker ve müennestir, çoğula hamledilir. الْمَسْحُونِ “...dolu gemi içinde...” ayeti gibi. Burada o, müzekker geldi.²¹⁸

الْعَجْرُ (kış): Müennes ve müzekkerdir. Müenneslik daha ağır basar.

السِّلَاحُ (savaş aleti, silah): Müennes ve müzekkerdir. Dübeyroğullarından bazıları şöyle diyordu: Dedemize Dübeyr ismi veriliyordu çünkü silah onun arkasında yara bırakmıştı (السِّلَاحُ أَذْبَرَتْهُ)

الْعَقْرَبُ (akrep) ve الْأَرْنَبُ (tavşan): Kendi cinslerinden müzekker ve müennes için söz konusu iki isimdir.

السَّمُومُ (Samyeli): Müennestir ve bazen şiirde müzekker olur.²¹⁹

الطَّوِيُّ (geceden bir saat): Müzekkerdir. Onu müennes görürsen müennesliği (kuyu)e hamledilir.

الْعَشِيَّةُ (alacakaranlık): Müennestir. الْعَشِيَّةُ'yi müphem yaparsan müzekker yaparsın. O, عَشِيَّة'nin çoğulu olabilir.

السَّمَاءُ (gök): Müzekker ve müennestir. Müzekkerlik azdır. Sanki o, سَمَاءٌ ve سَمَاوَةٌ'in çoğuludur. السَّمَاءُ مُنْقَطِرٌ بِهِ “Gök bile onun dehşetinden yarılır...” ayetinde müzekker kullanılmıştır.

الْعَنْكَبُوتُ (örümcek): Müzekker ve müennestir. Müenneslik daha çoktur/yaygındır.

²¹⁸ الطَّاغُوتُ ve الْخَائِثُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 87-88.

²¹⁹ السَّمُومُ ve الْعَجْرُ, السِّلَاحُ, الْعَقْرَبُ, الْأَرْنَبُ kelimeleri için bkz. el-Ferrâ, 89-90.

القَفَا (ense): Müzekker ve müennestir. Müzekkerlik daha ağır basar.²²⁰

الْإِبْطُ (koltuk altı): Müzekker ve müennestir. Bazı Araplar başkasını dövmek için kamçı kaldırmış bir adama şöyle demiştir: قَدْ رَفَعَ السَّوْطَ حَتَّى بَرَقَتْ إِبْطُهُ (Koltuk altı görünene dek kamçıyı kaldırmıştır.)

الرَّئْدُ (çakmak): Ateş çıkarılan çakmaklardandır. Üstteki erkektir. Alttakine الرَّئْدَةُ denir ki müennes olur. el-Ferrâ, burada وَرَتَ الرَّئْدُ وَأَوْرَثَ (Çakmaktan ateş çıktı.) denir diyerek الرَّئْدُ'nin müennes kullanımına da örnek verir.

الشَّامُ (Şam): Müzekkerdir. Onu müennes olarak duyarsan o, ancak beldeye/diyara hamledilir. Nitekim هَذِهِ أَلْفٌ دِرْهَمٍ (Bu, bin dirhemdir.) denir ki onunla جَمَاعَةُ الدَّرَاهِمِ (dirhemler) kastedilir. Halbuki أَلْفٌ (bin) müzekkerdir.²²¹

حُرَّاسَان (Horasan), جُرْجَان (Cürcân) ve حُلْوَان (Hulvân): Sonunda ان'un bulunduğu böyle memleket isimleri müzekkerdir. Onları bir şiirde müennes olarak görürsen onu ancak beldeye hamlederler.

الْأَلُّ (seraba benzeyen şey): Müzekker ve müennestir. Müzekkerlik daha iyidir.²²²

3.1.3.23. Bağlam Gereği Müzekkerliğinden Söz Edilen Kelimeler

النَّعَم (deve): el-Ferrâ, الْإِبِلُ'in müennes olduğundan söz ederken “deve” anlamına gelen هَذَا نَعَمٌ وَارِدٌ da müzekker olduğuna değinmiş, bunun müzekkerliğini ispat sadedinde (Bu, suya gelen devedir.) cümlesine yer vermiştir.²²³

²²⁰ القَفَا ve الطَّوِيُّ, العَشِيَّةُ, السَّمَاءُ, الْعَنْكَبُوتُ için bkz. el-Ferrâ, 91-92.

²²¹ الْإِبْطُ, الرَّئْدُ ve الشَّامُ için bkz. el-Ferrâ, 93-94.

²²² حُلْوَان ve حُرَّاسَان, جُرْجَان için bkz. el-Ferrâ, 95.

²²³ el-Ferrâ, 79.

النَّجَارُ (soy): الطَّبَّاع kelimesinin müennesliğini ortaya koyan إِنَّ طِبَاعَهُ لَكَرِيمَةٌ (Onun mizacı cömerttir.) cümlesinde yer alan الطَّبَّاع kelimesinin النَّجَار gibi müfred olduğu ve çoğulunun bulunmadığı bildirilir. Bu bağlamda النَّجَار'ın müzekker olduğuna dikkat çekilir.²²⁴

الْقَلْبُ (kuyu, eski kuyu): “Kuyu” anlamına gelen الْقَلْبُ'nin müennesliğinden söz edilirken yine “kuyu” anlamına gelen الْقَلْبُ'nin de müzekker olduğu vurgulanmıştır ve هِيَ الْقَلْبُ (Onlar, kuyulardır.) cümlesi zikredilmiştir.²²⁵

الْقَمِيصُ (gömlek): “Kadının gömleği” anlamındaki الْقَمِيصُ'nin müzekker ve “demir” anlamındaki الْقَمِيصُ'nin müennes olduğu zikredildikten sonra الْقَمِيصُ'nin müzekker olduğuna dikkat çekilir.²²⁶

الْخَزَزُ (erkek tavşan): الْعُثْرَبُ (akrep) ve الْأَرْزَبُ (tavşan) kelimelerinin kendi cinslerinden müzekker ve müennes iki isim olduğu söz edildikten sonra “erkek tavşan” anlamındaki الْخَزَزُ'nin de müennesliğin söz konusu olmadığı müzekker bir sözcük olduğu vurgulanır.²²⁷

الضَّبَّعَانِ (erkek sırtlan): el-Ferrâ, bazı Arapların رَأَيْتُ ذِيحًا عَلَى ذِيحَةٍ (Çok tüylü dişi sırtlanın üzerinde erkeğini gördüm.) dediğini duyduğunu, burada dişiye ضَبُعٌ ve erkeğe ذِيحٌ denmesinin daha ağır bastığını belirttikten sonra الضَّبَّعَانِ'nin erkeğe dendiğine dikkat çeker.²²⁸

الْأَفْعَوَانِ (engerek yılanının erkeği): “Engerek yılanı” anlamındaki الْأَفْعَى'nin müennesliğinden söz edilirken müzekkerin de الْأَفْعَوَانِ şeklinde geldiği belirtilmiştir.²²⁹

²²⁴ el-Ferrâ, 80.

²²⁵ el-Ferrâ, 81.

²²⁶ el-Ferrâ, 83.

²²⁷ el-Ferrâ, 90.

²²⁸ el-Ferrâ, 90.

²²⁹ el-Ferrâ, 90.

العراق (Irak), واسط (Vâsıt) ve ذابق (Dâbık): الشَّام (Şam) sözcüğünün önce müzekkerliğinden daha sonra beldeye/memlekete hamledilerek müennesliğinden söz edilir buna mukabil memleket adı olduğu halde العراق واسط ve ذابق'ın da müzekker olduğuna dikkat çekilir.²³⁰

السَّيْف (kılıç): el-Ferrâ, الحَمْرُ (içki) vasıflarının müennes olmasından ve sebebinden söz ettikten sonra السَّيْف (kılıç)'in vasıflarının da müzekker olduğunu dile getirir. Bu bağlamda السَّيْف'in المشْرِف ve benzeriyle vasfedilmesini örnek olarak ele alır.²³¹

الإِصْبَاحُ (baş parmak): el-Ferrâ, bütün parmakların müennes olduğundan söz ederken “baş parmak” anlamına gelen الإِصْبَاح'ı bunun dışında tutar ve Esedoğullarının veya onların bir kısmının هَذَا إِصْبَاحٌ (Bu başparmaktır.) dediğini ifade eder.²³²

الأَشْجَاعُ (parmakların dipleri): “Parmakların kök mafsalları” anlamına gelen الرُّوَابِجُ ve “parmak boğumları” anlamına gelen البَرَاجِمُ'in müennesliğine değinildikten sonra “parmakların dipleri” anlamına gelen الأَشْجَاعُ sözcüğünün de müzekker olduğuna temas edilir. Bu sözcüğün müfredi أَشْجَع ve tasgîri أَشْجَع'dir.²³³

3.1.3.24. Hâtime

Bu kitabın ferâğ/temme kaydına bakıldığında ise onun Nasr b. Muhammed b. ‘Abdillah b. Muhammed Ca‘fer tarafından h. 585 yılının Rebiulevvel ayının başlarında istinsah edildiği ve nakledilen asılla karşılaştırılıp tashih edildiği görülmektedir.²³⁴

3.2. Dil

Nahiv çalışmalarının henüz yeni yeni başladığı, müzekker-müennes konusu özelinde ortaya herhangi bir eserin konulmadığı zaman diliminde el-Ferrâ'nın ortaya koymuş

²³⁰ el-Ferrâ, 95.

²³¹ el-Ferrâ, 96.

²³² el-Ferrâ, 68-69.

²³³ el-Ferrâ, 69.

²³⁴ el-Ferrâ, 110.

olduğu bu eser, neşet ettiği dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda dili ve üslubu bakımından oldukça özlü ve sadedir. Eserin hitap ettiği sosyal çevre, halk tabakasından çok konu ile alakadar olan en azından konu hakkında az da olsa bilgi birikimine sahip olan insan topluluğundan ibarettir.

Eser, günümüz koşullarında değerlendirildiğinde ise dilinin özlü ve sade olmasından dolayı konu hakkında bilgi birikimi olmayan, Türk dilinin yapısında Arap dilinde var olan cinsiyet ayrımının bulunmaması ve ana dili Türkçe olan kişilerin zihinlerinde Arap dilindeki bu cinsiyet ayrımının tam anlamıyla şekillenmemesi veya isabetli bir şekilde kullanılamaması nedeniyle müellifin anlatmak istediğini anlamak için ayrıca bir çaba sarf etmesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu sorun, müellifin eserinde müzekker-müennes konusunda ortaya koyduğu kuralları açık bir şekilde belirtmemesi, konunun alt başlıklar halinde sunulmaması ve tanımlara yer vermemesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin eserde çok büyük bir yekûn tutan semâ'î müennes konusu ele alınırken konu hakkında herhangi bir detay verilmemiş, kelimeler tanımlanmamış sadece semâ'î müennes isimler âyet, az da olsa hadis veya şiirden örnekler verilerek müennes, hem müennes hem müzekker ve bağlamına binaen sadece müzekker olarak kullanıldıkları belirtilmiştir.

Dönemin yazım şeklinden kaynaklanan eksiklikleri bulunmasına rağmen Arap dilinde uygulanan cinsiyet ayrımını anlamak için oldukça etkili olan bu eserden ana dili Türkçe olan kişilerin yararlanmaları için eserin detaylı bir şekilde ele alınması, içerdiği konuların başlıklar halinde sunulması, konunun kavramlarının tanımlanması gerekmektedir.

3.3. Üslup

el-Ferrâ'nın hayâtî öneme sahip *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eseri, onun öğrencisi Muhammed b. el-Cehm'e muhtemelen hafızasından söyleyip yazdırdığı bir eserdir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre el-Ferrâ hocalarını dikkatlice dinliyor ve önemli gördüğü yerleri tekrar etmelerini istiyordu, fakat bu bilgileri herhangi bir yere yazıyla kaydetmiyordu.

Herhangi bir başlığa yer verilmeden doğrudan müenneslik alâmetlerinin zikredilmesiyle başlayan bu eserde bir kaç defa “Nev-'i Âhar” başlığı kullanılmışsa da genelde başlık kullanılmadan konular ele alınmıştır. Bu durum da tabii ki konuların kitaba dağınık bir

şekilde serpilmesine yol açmıştır. Örneğin semâ'î müenneslere ilişkin bir başlık kullanılmış, fakat herhangi bir tanıma yer verilmeden direkt kelimeler sıralanmış, müenneslikte önemli bir kriter olan üç sayısının öneminden çok daha ileride bahsedilmiştir. Semâ'î müenneslere çok geniş bir yer ayrıldıktan sonra geçen konularda ne yazık ki herhangi bir başlığa rastlanmamıştır. Bu da okuyucunun konuya odaklanmasını güçleştirmiştir.

el-Müzekker ve 'l-müennes'te sade bir dille anlatılan konular, şâhit getirilen âyetler, birkaç hadis ve meselle desteklendiği gibi Arap kelâmına da bol miktarda yer verilmiştir. Eser, anlatımıyla nesir ağırlıklı görünse de nazım burada çok önemli bir yere sahiptir, zira çok sayıda şiire başvurularak konuların daha açık hâle getirilmesi sağlanmıştır.

Bu eserde konuların “Biri şöyle derse ben de söyle derim.” tarzındaki farazî sorularla işlendiği dikkat çekmektedir. Bundan daha önemlisi, “Arapların ...sözüne ne dersin?”, “...bulamadığını görmüyor musun? ...dersen ... olur.”, “...demen gibi”, “şöyle dersin”, “dediğin gibi”, “...olduğunu görürsen...” tarzındaki cümlelerin okuyucuyla konuşma havasını yansıtmasıdır.

Eserde semâ' yöntemi uygulandığı için “Araplar şöyle demişlerdir/derler.”, “Onların sözlerine gelince...”, “Arapların şöyle dediklerini duydum.”, “Bunu Araplardan duymadım.”, “Bazı Araplar ona ...ismini verirler.”, “el-Kisâî'nin şöyle dediğini duydum.”, “Esedoğulları veya onların bazıları şöyle derler.”, tarzındaki cümlelere çok sık rastlanır. Yine kıyas yöntemi de uygulandığı için el-Ferrâ'nın “Kıyas onda süreklilik arz eder yani kıyas genel bir kuraldır.”, “Bu, genel bir kuraldır.” ve “Bu, kendisine kıyas edilendir.” gibi değerlendirme cümleleri karşımıza çıkar.

el-Ferrâ, konuyla ilgili farklı bakış açılarına ve görüşlere yer vermiş ve genelde de kendi tercihini ortaya koymayı ihmal etmemiştir.

3.3.1. el-Müzekker ve'l-müennes'te Kullanılan Terimler

el-Ferrâ, kitabının başında üç müenneslik alâmetinden söz eder ki bunlardan ilki hâ-i te'nîs (هَاءُ التَّأْنِيثِ) karşılığında kullanılan hâ (هَاءُ), ikincisi elif-i memdûde (الْأَلِفُ الْمَمْدُودَةُ) karşılığında kullanılan medde-i zâide (الْمَدَّةُ الزَّائِدَةُ) ve üçüncüsü elif-i maksûre (الْأَلِفُ الْمَقْصُورَةُ) karşılığında kullanılan yâ (يَاءُ)dır.

Müzekkerliği ifade ederken “eril” anlamında müzekker (الْمُذَكَّرُ), zeker (الذَّكَرُ), çoğulu دُكْرَان ve “erillik” anlamında tezkîr (التَّذْكِيرُ), müennesliği ifade ederken de “dişil” anlamında müennes (الْمُؤَنَّثُ), ünsâ (الْأُنثَى), çoğulu إِنْثَاء ve “dişillik” anlamında te'nîs (التَّأْنِيثُ) terimleri kullanılır.

Tekilin karşılığında vâhid (الْوَاحِدُ), çoğulun karşılığında cem' (الْجَمْعُ) ve cemî' (الْجَمِيعُ), cem'-i kesretin karşılığında kesîre (الْكَثِيرَةُ) ve cem'-i kesîr (الْجَمْعُ الْكَثِيرُ), cem'-i killetin karşılığında ise kalîl (الْقَلِيلُ) terimleri kullanılır.

Cerrin karşılığında hafz (الْحَفْظُ), cârrın karşılığında hâfız (الْحَافِظُ) ve mecrûrun karşılığında mahfûz (الْمَحْفُوظُ) terimleri kullanılır.

Munsarifin karşılığında tücrâ (تُجْرَى), gayr-ı munsarifin karşılığında ise lâ tücrâ (لَا تُجْرَى) ifadeleri kullanılır.

Semâ'î müennes karşılığında الْمُؤَنَّثُ الَّذِي يُرَوَّى رِوَايَةً (rivâyet edilerek gelen müennes), mastar-ı binâ-i merre teriminin karşılığında ise merre mine'l-fi'l (الْمَرَّةُ مِنَ الْفِعْلِ) ifadesi kullanılır.

el-Ferrâ, nahivcilerin zarf, sıfat ve mahal ismini verdiği bütün mevzilerden söz eder ki burada onun kullandığı الْمَوَاضِعُ, الْمَوَاضِعُ kelimesinin çoğuludur. Bu terim, kullanıldığı bağlam düşünüldüğünde zarf-ı mekâna karşılık gelmektedir. Nitekim el-Ezherî, el-Halîl b. Ahmed'e zarf terimini, el-Kisâî'ye mahâl terimini, el-Ferrâ'ya sıfat terimini nispet ettikten sonra “Bu terimlerin hepsinin manası birdir.” demiş ve sıfat, mahal ve gâye

terimlerinin Kûfelilere ait terimler olduğunu bildirmiştir.²³⁵ Ayrıca görülebildiği kadarıyla “kapalı isim” anlamında ism-i mübhep (الِإِسْمُ الْمُبْهَمُ), “vaz edilen isim” anlamında ism-i mevzû (الِإِسْمُ الْمَوْضُوعُ), “elif-i maksûreli” anlamında maksûr (الْمَقْصُورُ) ve “elif-i memdûdeli” anlamında memdûd (الْمَمْدُودُ) terimleri kullanılır.

İsm-i tasgîr konusunda tahkîr (التَّحْقِيرُ) ve tasgîr (التَّصْغِيرُ) terimleri kullanılır.

Ayrıca “vasıf/sıfat” anlamında na‘t (النَّعْتُ) ve çoğulu nu‘ût (نُعُوتُ), “kendi yönünden uzaklaştırılan/döndürülen” anlamında masrûfun ‘an cihetih (مَصْرُوفٌ عَنْ جِهَتِهِ), “harflerinin yerleri değişmiş kelime” anlamında maktûb (الْمَقْلُوبُ) ve “şiiir zorunluluğu” anlamında da zarûret-i şiiir (ضَرُورَةُ الشِّعْرِ) kullanılan terimler arasındadır.

el-Müzekker ve'l-müennes adlı eserde el-Ferrâ'nın kullandığı bazı kural ifadeleri şu şekildedir:

فَهَذَا قِيَاسٌ مُطَرِّدٌ (Kıyas onda süreklilik arz eder yani kıyas genel bir kuraldır.), الْقِيَاسُ فِيهِ مُسْتَمِرٌّ (Bu, genel bir kuraldır.), فَهَذَا مُطَرِّدٌ فِي الْقِيَاسِ (Bu, kıyasta muttariddir/genel bir kuraldır.), الْقِيَاسُ وَهَذَا مَاضٍ فِي الْقِيَاسِ فِي... (Bu, ...da geçerli bir kuraldır.), هَذَا لَا يَنْكَسِرُ (Bu kural geçerliliğini sürdürür.), ثُمَّ قَسَّ عَلَى هَذَا كُلِّ عَدَدٍ أَتَاكَ (Sonra karşına çıkan her sayıyı buna kıyas et.), فَهَذَا مَا يُقَاسُ عَلَيْهِ (Bu, kendisine kıyas edilendir.), فَهَذَا كَثِيرٌ فَقَسَّهُ أَيْضًا عَلَى الْبَابِ الْأَوَّلِ (Bu, çoktur/yaygındır. Sen onu birinci bâba kıyas et.) ve عَلَى غَيْرِ الْقِيَاسِ (kural dışı).

Müellifin kelimelerle ilgili kanâatini ortaya koyan değerlendirme cümlelerine bakıldığında اُعْلَبُ kelimesinin geçtiği ifadeler şöyledir:

²³⁵ Detaylı bilgi için bkz. Ertuğrul Özkul, “Basra ve Kûfe Ekollerinin Terminoloji Farklılıkları” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2019), 92.

(Daha ağır basan, وَالْأَغْلَبُ أَنَّ يَقُولَ لِلْأُنْثَى ... (Müenneslik onda daha ağır basar.), وَالْأُنْثَى أَغْلَبُ عَلَيْهَا (Onlara göre ağır basan müennesliktir.), وَالْأَغْلَبُ عَلَيْهِمُ التَّأْنِيثُ (Onlara göre ağır basan müzekkerliktir.) ve وَالْأَغْلَبُ عَلَيْهِمُ التَّذْكِيرُ (Fasihlere göre müenneslik daha ağır basar.), عِنْدَ الْفُصَحَاءِ (Müzekkerlik ona galip gelir.).

kelimelerinin geçtiği değerlendirme ifadeleri şu şekildedir: كَثِيرٌ, أَكْثَرُ

(Fasihlerde وَالْأُنْثَى عِنْدَ الْفُصَحَاءِ أَكْثَرُ (Müenneslik daha çoktur/yaygındır.), وَالْأُنْثَى أَكْثَرُ müenneslik daha yaygındır.), أَكْثَرُ الْكَلَامِ تَذْكِيرُهُ (Kelamda (Arap dilinde) daha çok müzekkerdir.), وَهُوَ كَثِيرٌ (O, çoktur/yaygındır.), وَذَلِكَ قَلِيلٌ (Bu, nadirdir.) ve وَالْأُنْثَى قَلِيلٌ (Müzekkerlik azdır.).

değerlendirme ifadeleri şöyledir: أَجْوَدُ ile birlikte أَكْثَرُ in ve أَجْوَدُ ile birlikte أَحَبُّ nin, ayrıca أَعْجَبُ in ve الْوَجْهُ in geçtiği

(Tasgîrde hâ, daha iyidir وَالْهَاءُ فِي التَّصْغِيرِ أَجْوَدُ وَأَكْثَرُ فِي الدَّرَاجِ, وَالْأُنْثَى أَجْوَدُ (Müzekkerlik daha iyidir.), ve bu, الدَّرَاجِ da daha çoktur/yaygındır.), وَالْأُنْثَى أَجْوَدُ وَأَحَبُّ إِلَيْنَا (Müenneslik daha iyidir ve bize daha sevimlidir.), وَالْوَجْهُ أَنَّ لَا يُجْرَى (Vecih bana daha sevimli geliyor.) ve وَوَاحِدٌ أَعْجَبُ إِلَيَّ (tercih edilen) onun gayr-ı munsarîf olmasıdır.).

Son olarak جَائِزٌ ve يَجُوزُ kelimelerinin geçtiği değerlendirme ifadeleri de şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

وَهَذَا جَائِزٌ أَنْ يُأْدِيَ كَثِيرٌ (Şiirde müzekker gelebilir.) وَقَدْ يَجُوزُ تَذْكِيرُهَا فِي الشِّعْرِ (câiz/olabilir), يَجُوزُ (Bu, yani çoğulun çoğunun azını yani cem'-i kesretin killetini yerine getirmesi câizdir.).

3.3.2. el-Ferrâ'nın Kelimenin Cinsiyetini Belirlerken Başvurduğu Kriterler

el-Ferrâ'nın *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eserinde semâ'î müennesler konusunda kelimelerin müzekkerliğine ve müennesliğine karar verirken farklı ölçütlere dayandığı görülmektedir.

Bu ölçütlerden ilki, üç sayısıdır. el-Ferrâ, semâ'î müenneslerle ilgili konu başlığını attıktan sonra hemen kelimeleri değerlendirmeye başlamıştır, fakat nasıl bir yol izlediğine dair bilgi vermemiştir. Müellif, yöntemine ilişkin bilgiyi ancak ve ancak birçok kelimenin açıklamasından sonra gelen gelen الْعَقْبُ kelimesinin açıklamasında serd etmiştir. Nitekim onun açıklamasına bakıldığında الْعَقْبُ (ökçe), müennestir. Bunun tasgîri hâ-i te'nîs ile عُقَيْبَةٌ şeklinde gelir. Bu ve buna benzer kelimeler, üç sayısından hâ atılarak sayının en düşüğüyle yani üçle çoğul yapılır ve ثَلَاثُ أَعْقَابٍ وَأَعْقَابٍ denir.²³⁶ el-Ferrâ, burada her müenneste böyle yapılacağı hatırlatmasında bulunur. Örneğin semâ'î müenneslerde ilk ele alınan kelime, “göz” anlamındaki الْعَيْنُ'dır. Bunun müennesliği, ثَلَاثُ أَعْيُنٍ (üç göz) sayısal ifadesiyle ortaya koyulur. Burada üç sayısı, cem' mecrûr ma'dûdun müfredi müennes olduğu için ثَلَاثُ şeklinde hâ atılarak gelmiştir. Dolayısıyla üç sayısı burada الْعَيْنُ kelimesinin müennesliğinin bir kriteri olmuştur.²³⁷ el-Ferrâ, örnekleri arasında bazen sekiz ve on sayısına yer vermekle birlikte ekseriyetle ölçüt olarak üç sayısını kullanır. Üç sayısı, onun için adeta sihirli bir değnek konumundadır.

Ölçütlerden ikincisi, ism-i tasgîrdir. Nitekim الْعَيْنُ (göz)ın ism-i tasgîri عَيْنِيَّةٌ (gözcük, küçük göz) şeklinde gelir ki ism-i tasgîrde sonda ortaya çıkan hâ-i te'nîs, bunun müennesliğini ortaya koyar. Aynı durum “kulak” anlamındaki الْأُذُنُ kelimesinde de söz konusudur. İsm-i tasgîri أُذُنِيَّةٌ (kulakçık, küçük kulak) şeklinde gelir ki bu da apaçık bir müenneslik göstergesidir.²³⁸

²³⁶ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve'l-müennes*, 66.

²³⁷ el-Ferrâ, 64.

²³⁸ el-Ferrâ, 64.

Üçüncüsü ism-i işârettir. Örneğin “bağırsak” anlamındaki المَعَى kelimesinin Arap dilinde daha ziyade müzekker kullanıldığına dikkat çekildikten sonra هَذَا مَعَى (Bu, bağırsaktır.) cümlesine yer verilir. Açıkça görüldüğü gibi burada müzekker için kullanılan ism-i işâret الهدى الهدى sözcüğünün müzekkerliğinin mihenk taşıdır.²³⁹ Yine “rehberlik” anlamındaki الهدى الهدى kelimesinin müzekkerliğinden söz edildikten sonra Esedoğullarının onu müennes yapıp هَذِهِ هُدًى حَسَنَةٌ (Bu, güzel bir rehberliktir.) dedikleri hatırlatmasında bulunulur. Görüldüğü gibi burada da müennes için kullanılan ism-i işâret هَذِهِ هُدًى kelimesinin müennesliğinin bir göstergesidir. el-Ferrâ, ism-i işâretin cinsiyeti belirlemedeki fonksiyonundan النَّعْمُ ve الْحَيَّاءُ kelimelerinde de faydalanır. Nitekim “deve” anlamındaki النَّعْمُ kelimesinin müzekkerliğini هَذَا نَعْمٌ وَارِدٌ (Bu, suya gelen devedir.) cümlesiyle ve “at sürüsü, atlar” anlamındaki الْحَيَّاءُ sözcüğünün müennesliğini de هَذِهِ حَيَّاءٌ (Bu, küçük at sürüsüdür/atlardır.) cümlesiyle teyit eder. Son örnekte müennesliğin ölçütü, hem müennes ism-i işâret هَذِهِ hem de müenneslik alâmetini de taşıyan ism-i tasgîr حَيَّاءٌ’dur.²⁴⁰

Dördüncü ölçüt zamirdir. Örneğin الفُهْرُ sözcüğünün müennesliği, doğrudan وَهِيَ الْحَجَرُ (O, taşdır.) cümlesiyle ortaya koyulur. Görüldüğü gibi burada الفُهْرُ’in dişillliği müennes için kullanılan munfasıl zamir هِيَ ile kanıtlanmıştır.²⁴¹

Beşinci ölçüt zamir ve sıfattır. Örneğin “altın” anlamındaki الذَّهَبُ’in müennes olabileceği, sadece هِيَ الذَّهَبُ الْحُمْرَاءُ (O, kırmızı altındır.) cümlesiyle kanıtlanır. Burada الذَّهَبُ’in dişillliğini hem cümlede geçen ve müennes için kullanılan munfasıl zamir هِيَ hem de

²³⁹ el-Ferrâ, 66.

²⁴⁰ el-Ferrâ, 79.

²⁴¹ el-Ferrâ, 75.

الذَّهَبُ'in sıfatı olan ve müenneslik alâmeti elif-i memdûdeyi taşıyan الحُمْرَاءُ sözcüğü teyit etmektedir.²⁴²

Altıncı ölçüt, mâzî fiilin sonundaki tâ-i te'nîstir. Örneğin “güneş” anlamındaki الضُّحَى kelimesinin müennesliği, اِزْتَفَعَتِ الضُّحَى (Güneş yükseldi.) cümlesiyle delillendirilir. Burada da الضُّحَى'nın dişillliği, baştaki mâzî fiilin sonundaki tâ-i te'nîsten anlaşılmaktadır.²⁴³

Yedinci ölçüt de manaya hamletmedir. Örneğin اللِّسَان kelimesinin “dil” anlamına hamledilmesiyle müzekker ve “mektub; kaside” anlamına hamledilmesiyle müennes sayılması gibi.²⁴⁴

3.3.3. İstişhâd Unsurları

İstişhâd (الإِسْتِشْهَاد), “şhd” kökünden istif'âl babında bir mastardır. Şehâdet (الشَّهَادَةُ), “bir şeyin hakikatine muttali olup onu kesin olarak bilmek”, “gelip görmek”, “bir şeyi gördüğü veya bildiği şekilde haber vermek, tanıklık yapmak” ve şâhid (الشَّاهِدُ) de “hazır, gelen”, “tanık” ve “dil” manasına gelmektedir.²⁴⁵ “Şehâdet”ten “şâhit getirmek, şâhit göstermek” anlamına gelen²⁴⁶ istişhâd, ıstılah olarak da lügat, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinde “bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu

²⁴² el-Ferrâ, 74.

²⁴³ el-Ferrâ, 74.

²⁴⁴ el-Ferrâ, 64.

²⁴⁵ Mehmet Reşit Özbalıkcı, *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü* (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 41.

²⁴⁶ İsmail Durmuş, *Arap Dili ve Belâğatıyla İlgili İncelemeler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 291.

kanıtlamak²⁴⁷ amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek” anlamında kullanılır.²⁴⁸

3.3.3.1. Âyetler

el-Ferrâ, *el-Müzekker ve 'l-müennes* adlı kitabında muhtelif konularda azımsanamayacak miktarda âyetle istişhâd etmektedir. Şimdi onları ele almaya çalışalım.

Müellife göre, مَفْعُول anlamındaki فَعِيل'in mevsufunun müennes olduğu bilindiğinde ona müenneslik durumunda hâ-i te'nîs getirilmez. O, tek başına zikredilip mevsufu bilinmezse karışıklığı gidermek için müenneslik durumunda ona hâ-i te'nîs getirilir. İşte burada başvurulacak âyet, el-Mâide sûresinin 3. âyetidir: ﴿وَالطَّيْحَةُ﴾ “... boynuzlanmış hayvan...”

el-Ferrâ, فَعُول veznindeki kelimedden hâ-i te'nîsin atıldığı ve atılmadığı yerlere örnek verirken Abdullah kırâatine de yer verir. O, “فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنَّا يَأْكُلُونَ” şeklindedir. Bu, müennesliği ortaya koyan içindir. Müellif, bunun kendi kırâatlerinde de فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ şeklinde olduğunu belirtir. İşte burada الرُّكُوب kapalıdır yani فَمِنْهَا مَا يَرْكَبُونَ (Onlardan bindikleri vardır.). İşte bu, müzekkerliğe göre gelmiştir, çünkü onunla müenneslik kastedilmemiştir.²⁴⁹

“Barış” anlamındaki السَّلَام kelimesinin müennesliği, el-Enfâl sûresinin 61. âyeti ﴿وَإِنْ جَنَحُوا﴾ “Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş...” şâhit getirilerek ortaya koyulur.²⁵⁰

²⁴⁷ Nusretin Bolelli, *Belâgat (Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri) Arap Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001), 31; Ayrıca bkz. Abdulkadir Bayam, “Hüsanzâde Mustafa Efendi ve er-Risâletü's-Şevkiyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008), 298.

²⁴⁸ İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23:396-397.

²⁴⁹ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, 58.

²⁵⁰ el-Ferrâ, 75.

“Bal arısı” anlamındaki النحل sözcüğünün müennesliğinde en-Nahl sûresinin 68. âyetine ﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا﴾ “Rabbin, bal arısına şöyle vahyetti: ‘Dağlardan, ağaçlardan ve kurdukları çardaklardan evler edin!...’” başvurulur.²⁵¹

“Kadeh” anlamına gelen الكأس’in müennesliğinde es-Sâffât sûresinin 45-47. âyetlerine ﴿بِكَاسٍ مِنْ مَعِينٍ * بُيُضَاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ * لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزِفُونَ﴾ “Önlerinde akan kaynaktan (doldurulmuş) kadehler dolaştırılır. Berrak, içenlere lezzet veren bir içki. Onda ne sersemletme var, ne onunla sarhoş olurlar!” başvurulur.²⁵²

“Yol” anlamındaki السبيل’in müennesliği Yûsuf sûresinin 108. âyetiyle ﴿هَذِهِ سَبِيلِي﴾ “İşte benim yolum budur.” ve müzekkerliği de el-A‘râf sûresinin 146. âyetiyle ﴿وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْعَذِّ﴾ “... ama azgınlık yolunu görseler, onu yol edinirler.” delillendirilir.²⁵³

“Cehennem” anlamındaki الجحيم’in müennesliği et-Tekvîr sûresinin 12. âyeti ﴿وَإِذَا الْجَحِيمُ﴾ “Cehennem alevlendirildiği zaman” ve en-Nâziât sûresinin 39. âyetiyle ﴿فَإِنَّ الْجَحِيمَ﴾ “Onun barınağı cehennemdir.” kanıtlanır.²⁵⁴

... ﴿أَمْسِكَ عَلَيْكَ رُوحُكَ﴾ el-Ahzâb sûresinin 37. âyeti ﴿رُوحُكَ﴾’in “zevce” anlamında kullanımına el-Ahzâb sûresinin 37. âyeti ﴿رُوحُكَ﴾’in “zevce” anlamındaki رُوح’in çoğulunun أَرْوَاحٍ şeklinde gelmesine el-Ahzâb sûresinin 59. âyeti ﴿قُلْ لِّأَرْوَاحِكُمْ وَبَنَاتِكُمْ﴾ “Eşlerine, kızlarına söyle...” şâhit getirilir.²⁵⁵

²⁵¹ el-Ferrâ, 76.

²⁵² el-Ferrâ, 76.

²⁵³ el-Ferrâ, 78.

²⁵⁴ el-Ferrâ, 83.

²⁵⁵ el-Ferrâ, 85.

“Merdiven” anlamındaki السُّلَّم’in müzekkerliği et-Tûr sûresinin 38. âyeti ﴿أَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ﴾ “Yoksa onların (göğe çıkıp meleklerin sözlerini ve onlara vahyedileni) dinleyecekleri bir merdivenleri mi var?” şâhit getirilerek ortaya koyulur.²⁵⁶

Müennes olan الطَّاغُوت’un bazen çoğula hamledilebileceği hususunda el-Bakara sûresinin 257. âyeti ﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُم مِّنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ﴾ “Kâfirlerin dostları da tâğuttur. (O da) onları aydınlıktan karanlıklara çıkarır.” şâhit getirilir. Burada el-Ferrâ, zannınca bu âyetin Übey kırâatinde الطُّلُمَاتِ إِلَى الظُّلُمَاتِ şeklinde olduğunu belirtir. Onun, الفُلْكَ gibi müzekker ve müennes olduğuna işaret eder ve الفُلْكَ’un çoğula hamledilmesiyle ilgili olarak eş-Şuarâ sûresinin 119. âyetini ﴿فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ﴾ “... dolu gemi içinde...” şâhit getirir ki burada müzekker gelmiştir. Yine الفُلْكَ’un müennes kullanımıyla ilgili olarak Hûd sûresinin 40. âyetine ﴿فُلْنَا أَحْمِلَ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ﴾ “... dedik ki: Her şeyden ikişer çifti gemiye yükle.” ve Yûnus sûresinin 22. âyetine ﴿حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم﴾ “... gemide olduğunuz zaman (ı düşünün): Gemiler, içinde bulunanları alıp götürdüğü...” yer verir.²⁵⁷

Müennes olan “gök” anlamındaki السَّمَاء’nın müzekker olarak az kullanıldığına değinildikten sonra onun, el-Müzzemmil sûresinin 18. âyetinde ﴿السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ﴾ “Gök bile onun dehşetinden yarılır...” müzekker geldiğine işaret edilir.²⁵⁸

“Örümcek” anlamındaki الْعَنْكَبُوت’un müennesliğinin daha yaygın olduğu ifade edilir ve bu hususta el-Ankebût sûresinin 41. âyeti ﴿كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا﴾ “Bir ev edinen örümcek gibi...” kanıt olarak sunulur.²⁵⁹

²⁵⁶ el-Ferrâ, 86.

²⁵⁷ el-Ferrâ, 88.

²⁵⁸ el-Ferrâ, 91.

²⁵⁹ el-Ferrâ, 92.

el-Ferrâ, كَثِيرٌ'in gizli bir fiille öncesindeki fiile tahsis edilmesi hususunda el-Mâide sûresinin 71. âyetine ﴿فَعَمُوا وَصَمُوا ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَصَمُوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ﴾ "...kör oldular, sağır kesildiler. Sonra Allah onların tevbesini kabul etti. Sonra yine çokları kör, sağır kesildiler." başvurmuştur.²⁶⁰

el-Ferrâ, bazı konularda farklı kırâat vecihlerine de yer vermektedir. Şimdi de onlara değinelim.

el-Ferrâ, فَعُولٌ vezninin hâ-i te'nîs ile gelebildiğini Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53)'un "فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمَنَا يَأْكُلُونَ" şeklindeki kırâatiyle ortaya koymaktadır. Ona göre bu, müennesliği ortaya koyan içindir. el-Ferrâ, kendi kırâatlerinin "فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ" şeklinde olduğuna dikkat çeker. İşte burada الرُّكُوبُ kapalıdır yani "فَمِنْهَا مَا يَرْتَكِبُونَ" (Onlardan bindikleri vardır.). İşte bu, müzekkerliğe göre gelmiştir, çünkü onunla müenneslik kastedilmemiştir.²⁶¹

delillendirilir. Öte yandan bu âyette geçen يَتَّخِذُونَهَا ifadesinin Übey kırâatinde يَتَّخِذُونَهَا şeklinde müennes geldiğine dikkat çekilir.²⁶²

el-Ferrâ, "yol" anlamındaki السَّبِيلُ kelimesinin müennesliğini âyetle ortaya koyduktan sonra müzekker olarak da kullanılabileceğini yine bir âyetle kanıtlar. O âyet, el-A'râf sûresinin 146. âyetidir: وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْعِزِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا "... ama azgınlık yolunu görseler, onu yol edinirler.". Bu son âyetteki سَبِيلُ kelimesinin müennes de olabileceğini Übey b. Kâ'b (ö. 33/654)'ın "يَتَّخِذُونَهَا" şeklindeki kırâatiyle²⁶³ ortaya koyar.²⁶⁴

el-Ferrâ, Übey kırâatine, müennes olan الطَّاغُوتُ kelimesiyle ilgili açıklamasında da yer verir. Bazen bu kelimenin çoğula hamledilebileceğini el-Bakara sûresinin 257. âyetiyle

²⁶⁰ el-Ferrâ, 103.

²⁶¹ el-Ferrâ, 57.

²⁶² el-Ferrâ, 58.

²⁶³ Yedi kırâat imamından biri olan Nâfi' b. Abdurrahman el-Leysî (ö. 169/785)'nin Übey b. Kâ'b yoluyla Hz. Peygamber'e dayandırdığı ve günümüzde sahih kırâatler içerisinde değerlendirilen okuyuşudur.

²⁶⁴ el-Ferrâ, el-Müzekker ve'l-müennes, 78.

﴿أُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ "Kâfirlerin dostları da tâğuttur. (O da) onları aydınlıktan karanlıklara çıkarır." ortaya koyar. Burada el-Ferrâ, zannınca bu âyetin Übey kırâatinde "يُخْرِجُهُم مِّنَ النَّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ" şeklinde olduğunu belirtir.²⁶⁵

3.3.3.2. Hadisler

el-Ferrâ, müzekker-müennes konusuna ilişkin bu kitabında yeri geldikçe hadislerle de yer vermektedir, ne var ki bu hadislerin sayısı oldukça azdır. Zira dilciler arasında hadislerle pek istişhâd edilmemiştir.

Örneğin مُفْعِلٌ anlamındaki فَعِيلٌ'in mevsufunun müennes olduğu bilindiğinde ona müenneslik durumunda hâ-i te'nîs getirilmez. Öte yandan o, tek başına zikredilip mevsufu bilinmezse karışıklığı gidermek için müenneslik durumunda ona hâ-i te'nîs getirilir.²⁶⁶ Bu bağlamda el-Ferrâ, "كَمَا يَمُرُّ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ" hadisiyle istişhâd etmektedir ki onun tamamı şu şekildedir:

"قَالَ عَلِيٌّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ:

إِذَا حَدَّثْتُكُمْ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَا تَأْخِذْ مِنَ السَّمَاءِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَكْذِبَ عَلَيْهِ، وَإِذَا حَدَّثْتُكُمْ فِيمَا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ، فَإِنَّ الْحَرْبَ خِدْعَةٌ، سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: يَأْتِي فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ، خُدَنَاءُ الْأَسْنَانِ، سُفَهَاءُ الْأَحْلَامِ، يَقُولُونَ مِنْ خَيْرِ قَوْلِ الْبَرِيَّةِ، يَمُرُّونَ مِنَ الْإِسْلَامِ كَمَا يَمُرُّ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ، لَا يُجَاوِزُ إِيْمَانُهُمْ حَنَاجِرَهُمْ، فَأَيْنَمَا لَقِيتُمُوهُمْ فَاقْتُلُوهُمْ، فَإِنَّ فِي قَتْلِهِمْ أَجْرًا لِمَنْ قَتَلَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.²⁶⁷

H. Ali (r.a.) şöyle buyurmuştur:

"Size Allah'ın elçisinden hadis naklettiğim zaman, semâdan yere düşmem bana, O'nun adına yalan söylemekten daha sevimli gelir. Sizinle aramda geçen şey hakkında konuştuğumuzda ise kuşkusuz harp hiledir. Resûlullah (s.a.v.)'ı şöyle derken duydum:

²⁶⁵ el-Ferrâ, 88.

²⁶⁶ el-Ferrâ, 54.

²⁶⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Komisyon. (Mısır: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), 9:16.

Âhir zamanda öyle insanlar gelecek ki, yaşları genç, akılları kıt olacak. İnsanların sözlerinin en hayırlısından söyleyecekler, fakat okun hedefi/vurulmuş avı delip geçtiği gibi İslâm'dan çıkıp gidecekler. İmânları hançerelerini geçmeyecek. Onlarla nerede karşılaşsanız onları öldürün, zira onların öldürülmesinde öldüren için kıyâmet günü bir ecir vardır.”

Burada müellifin hadise direkt hadis sözcüğüyle işaret etmediği, قَوْلُهُمْ (onların sözü) ibaresiyle bu hadise yer verdiği dikkat çekmektedir. Hadiste istişhâda konu olan sözcük “hedef/vurulmuş av” anlamındaki الرَّمِيَّة’dir ve müfred (tek başına kullanılan) isme dönüştürüldüğü için hâ-i te’nîs ile getirilmiştir.

“Bağırsak” anlamındaki الْمَعَى’nın Arap dilinde daha ziyâde müzekker kullanıldığından söz edilirken bazen de çoğula delâlet eden tekilmiş gibi müennesliğe hamledildiğine işaret edilir ve bu hususta "الْمُؤْمِنُ يَأْكُلُ فِي مَعَى وَاحِدَةٍ" “Mü’min bir bağırsak ile yer.” hadisi²⁶⁸ şahit getirilir.²⁶⁹

el-Ferrâ’nın جَاءَ فِي الْحَدِيثِ (Hadiste geldi.) ibaresiyle söz konusu cümlelerin hadis olduğuna doğrudan işaret eder ki burada istişhâda konu olan sözcük müennesliği وَاحِدَةً sıfatıyla ortaya koyulan مَعَى’dır. Durum böyle olsa da el-Ferrâ, وَاحِدٌ sözcüğünün kendisine daha sevimli geldiğini belirtir. Burada dikkatleri celbeden husus, müellifin kelimenin müennes de olabileceği hususunda hadisi şahit getirirse de orada geçen ifadeye biraz eleştirel gözle bakması ve kendi görüşünü ortaya koymasıdır. Bu arada şunu belirtmek gerekir ki söz konusu hadis görebildiğimiz hadis kaynaklarında el-Ferrâ’nın da görüşüne uyacak şekilde وَاحِدٌ lafzıyla geçmektedir.

“Kaburga kemiği” anlamındaki الصِّلَع kelimesinin müennesliği, "خُلِقَتِ الْمَرْأَةُ مِنْ ضِلْعٍ عَوَجَاءٍ" “Kadın eğri kaburga kemiğinden yaratıldı.” hadisiyle kanıtlanır. Müellif burada hadise عَوَجَاءٍ ibaresiyle işaret etmiştir. Hadiste istişhâda konu olan sözcük müennesliği عَوَجَاءٍ

²⁶⁸ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, 7:72.

²⁶⁹ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve’l-müennes*, 66.

sıfatıyla ortaya koyulan الضَّلَع²⁷⁰’dır. Bu hadis *Sahîhu’l-Buhârî*’de ise biraz farklı bir rivayetle şu şekilde yer almaktadır.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ، فَإِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضِلَعٍ، وَإِنَّ أَعْوَجَ شَيْءٍ فِي الضِّلَعِ أَعْلَاهُ، فَإِنْ ذَهَبَتْ تُقِيمُهُ كَسَرَتْهُ، وَإِنْ تَرَكَتُهُ لَمْ يَزَلْ أَعْوَجَ، فَاسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ²⁷¹

“Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayet edildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur:

Kadınların iyiliğini isteyin, onlara iyi davranın, çünkü kadın, kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinde en eğri şey yukarısidir. Onu doğrultma yoluna gidersen kırarsın. Onu kendi hâline bırakırsan eğri kalır. Öyleyse kadınlar hakkındaki tavsiyemi tutunuz.”

جاء في الحديث “İki ile dokuz arasında olan develer” anlamındaki دَوْدُ müennesliği yine ibaresiyle doğrudan işaret edilen “Beş zevdden daha azında sadaka yoktur.” hadisiyle kanıtlanmaktadır.²⁷² Bu hadis el-Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-sahîh* adlı eserinde çok az bir rivayet farkıyla ve aynı anlama gelecek şekilde “لَيْسَ فِيمَا دُونَ خَمْسٍ”²⁷³ olarak geçmektedir.

Burada الدَّوْدُ’nün müennesliği, beş sayısının خَمْسٌ şeklinde müzekker getirilmesiyle ortaya koyulur.

Müzekker ve müennes için ayrı ayrı kelimeler kullanılırken müzekkerin sonuna hâ-i te’nîs getirilerek müennese ulaşılması hususunda شَيْخٌ (ihtiyar adam) ve شَيْخَةٌ (ihtiyar kadın) örneklerinin akabinde yine جاء في الحديث ibaresiyle doğrudan işaret edilen “كَانَتْ عَائِشَةُ”²⁷⁴ “Hz. Aîşe görüş sahibi bir kadındı.” hadisi kanıt olarak sunulur.

²⁷⁰ el-Ferrâ, 69.

²⁷¹ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, 4:133.

²⁷² el-Ferrâ, *el-Müzekker ve’l-müennes*, 77.

²⁷³ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, 2:116.

²⁷⁴ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve’l-müennes*, 108.

Söz konusu hadiste istiṣhâda konu olan sözcük, رَجُل kelimesinin sonuna hâ-i te'nîs eklenerek müennesliğine ulaşılan رَجُلَةٌ'dir.

el-Ferrâ'nın hadis olarak belirttiği "كَانَتْ عَائِشَةُ رَجُلَةً الرَّأْيِ" ifadesi فَوَهِمَ ibaresiyle kaynakların birinde "Onun görüşü erkeklerin görüşü idi." anlamında yer almaktadır.²⁷⁵

el-Ferrâ'nın şahit olarak zikrettiği hadislerle bakıldığında onların ağırlıklı olarak Sahîhayn'da geçen sahih hadisler olduğu görülmektedir.

3.3.3.3. Şiirler

Genel kabule göre şairler, câhiliyyûn, muhadramûn, mütekaddimûn (İslâmiyyûn) ve müvelledûn (muḥdesûn) şeklinde dört gruba ayrılmaktadır. Birinci ve ikinci gruptaki şairlerin dili fasih kullandıkları yönünde âlimler arasında ittifak bulunmakta ve şiirleri ile istiṣhâd edilmektedir. Üçüncü gruptaki şairlerin şiirlerinde bazı dil hataları bulunmasına rağmen bu şairlerin şiirleri ile istiṣhâd edilmesine cevaz verilmektedir. Dördüncü grupta bulunan şairlerin şiirleri ile istiṣhâd edilmesine ise umumiyetle cevaz verilmemektedir.²⁷⁶

el-Ferrâ, eserinde başvurduğu şiirlerin önemli bir kısmını kâilini belirtmeden zikretmiştir. Kâilini belirtmediği şiirlerden önce kullandığı ifadelere bakıldığında öncelikle "inşâd etmek" anlamındaki أَنشَدَ fiilini kullandığı aşağıdaki şu ibarelerle kendini göstermektedir:

أَنشَدَنِي الْفَضْلُ (el-Mufaddal bana inşâd etti.), أَنشَدَنِي يُونُسُ الْبَصْرِيُّ (Yunus el-Basrî bana inşâd etti.),
أَنشَدَنِي النُّمَيْرِيُّ (en-Nümeyrî bana inşâd etti.), وَأَنشَدَ الْفَضْلُ أَيْضًا (el-Mufaddal yine inşâd etti.),
أَنشَدَنِي أَبُو الْجَرَّاحِ (Ebü'l-Cerrâh bana inşâd etti.), أَنشَدَنِي أَبُو ثَرْوَانَ (Ebû Servân bana inşâd etti.),
أَنشَدَنِي الْبَاهِلِيُّ (Esedoğullarından bazısı/biri bana inşâd etti.), أَنشَدَنِي بَعْضُ بَنِي أَسَدٍ (Bazı Araplar bana inşâd etti.) ve أَنشَدَنِي بَعْضُهُمْ (Onlardan bazısı/biri bana inşâd etti.)

²⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz. Ebû Abdillâh el-Hasan et-Tûrbeştî, *el-Müyesser fî şerhi mesâbîhi's-sünne*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2008), 3:990.

²⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübbâbi lisâni'l-'Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), 1:5.

قَالَ ve قَالَتْ kelimelerinin geçtiği ibareler de şöyledir:

قَالَ (Şair dedi.), وَكَذَلِكَ قَالَ الشَّاعِرُ (Şair böyle dedi.), كَمَا قَالَ الشَّاعِرُ (şairin dediği gibi), وَقَدْ (Diğeri dedi.), وَقَالَ آخَرُ (Diğeri dedi.), وَكَذَلِكَ قَالَ (dediği gibi), رَجَعُ (Recezcı dedi.), قَالَتْ بَعْضُ النِّسَاءِ الْعَرَبِ (Arap kadınlarından bazıları/biri şöyle demiştir.), قَوْلُ الشَّاعِرِ (şairin sözünü), مِنْ ذَلِكَ قَوْلُ الشَّاعِرِ (Şairin sözü bununla ilgilidir.), وَأَمَّا قَوْلُ الشَّاعِرِ (şairin sözüne gelince), أَرَأَيْتَ قَوْلَ الشَّاعِرِ (Şairin şu sözüne ne dersin?).

el-Ferrâ'nın kâilini belirttiği şiirlerin sayısı 21 iken kâilini belirtmediği, ama kaynaklarda kâili belli olan şiirlerin sayısı 48 ve asıl kâilini belirtmediği, kaynaklarda da nispetiz geçen şiirlerin sayısı 31'dir. Bu durumda toplamda 100 şiirden 69'unun kâili belli iken 31'inin kâili belli değildir. Dolayısıyla şiirlerin neredeyse üçte birinin kâili belli değildir. Şimdi bu şâirleri tabakalarına göre tasnif edelim.

Câhiliye şâirleri (Câhiliyyûn):

Ühayha b. el-Cülâh (ö. y. m. 497), İmruülkays (ö. y. m. 540-45), Ebû Düvâd el-İyâdî (ö. m. 545), el-Murakkış el-Ekber (ö. y. m. 550), 'Abîd b. el-Ebras (ö. m. 554), 'Abdüyeğûs b. Vakkas el-Hârîsî (ö. y. m. 584), el-Musakkıb el-'Abdî (ö. y. m. 588), 'Adî b. Zeyd el-'İbâdî et-Temîmî (ö. y. m. 590), 'Antere b. Şeddâd (ö. y. m. 600), Selâme b. Cendel (ö. m. 608), Tufeyl el-Ğanevî (ö. m. 610), el-A'şâ el-Kebîr (ö. 7/629), 'Amir b. Cüveyn et-Tâî (ö. ?), Sa'lebe el-Mâzinî (ö. ?), el-'Abbâs b. Mirdâs'ın dedesi Ebû 'Âmir (ö. ?), Evs b. Ğalfâ el-Hüceymî (ö. ?).

Muhadram şâirler:

Ka'b b. Sa'd el-Ğanevî (ö. y. m. 612), el-Muhabbel es-Sa'dî (ö. 12/633), en-Nemir b. Tevleb (ö. y. 14/635), Ebû Züeyb el-Hüzelî (ö. 28/648-649), Ebû't-Tamahân el-Kaynî (ö. 30/650), Lebîd b. Rebî'a (ö. 41/661), en-Nâbiğa el-Ca'dî (ö. y. 50/670), el-Hutay'e (ö. 59/678), Humeyd b. Sevr el-Hilâlî (ö. 70/689), Temîm b. Übey b. Mukbil (ö. 70/689'dan sonra), el-Kattâl el-Kilâbî (ö. 70/690), İbn Ahmer el-Bâhilî (ö. y. 75/694), Cebbâr b. Sülmâ b. Mâlik (ö. ?), Cirânü'l'avd en-Nümeyrî (ö. ?).

İslâmî şâirler (İslâmiyyûn):

Yezîd İbn Müferriğ el-Himyerî (ö. 69/688), ‘Ubeydullâh b. Kays er-Rukayyât (ö. 75/694), Cemîlü Büseyne (ö. 82/701), Ziyâd el-A‘cem (ö. y. 100/718), Abdullah b. Hemmâm es-Selûlî (ö. y. m. 100/718), el-Kutâmî (ö. 101/719-20), Cerîr b. ‘Atıyye (ö. 110/728), el-Ferezdak (ö. 110/728), Zürrumme (ö. 117/735), Ebü’n-Necm el-‘İclî (ö. 125/743), Ru‘be b. el-‘Accâc (ö. 145/762), Humeyd el-Erkat (ö. ?), el-A‘ver b. Berâ el-Kilâbî (ö. ?), Ebü’l-Ğûl et-Tuhevî (ö. ?).

Tabakası tespit edilemeyen dört şâir de şunlardır: Abdülesved b. ‘Âmir et-Tâî, ‘Umâre b. Târik, Ebü’l-Garîb el-A‘rabî ve Kays b. Husayn b. Yezîd el-Hârisî.

el-Ferrâ’nın bu şâirlerden on yedisini bizzat zikrettiği görülmektedir ki eserde geçtiği sırasına göre şöyledir:

el-A‘şâ, Abdullah b. Hemmâm es-Selûlî, İbn Ahmer, Ka‘b el-Ğanevî, ‘Antere, Ebü’n-Necm, el-Hutay’e, el-Kutâmî, Ebû Düâd el-İyâdî, Ziyâd b. el-A‘cem, Cerîr, Ru‘be, Cemîl, ‘Adî b. Zeyd, Selâme b. Cendel, Temîm b. Mukbil ve ‘Abîd b. el-Ebras.

Bu eserde şiirine en çok başvuru şâirler sırasıyla şu şekildedir:

el-A‘şâ el-Kebîr (6 kez), el-Ferezdak (5 kez), İmruülkays (4 kez), Cerîr (3 kez), Lebîd (2 kez), el-Hutay’e (2 kez), Ühayha (2 kez), el-Kutâmî (2 kez), Ebü’n-Necm (2 kez), Cirânül‘avd (2 kez).

Şimdi el-Ferrâ’nın şiirlerle nasıl istişhâd ettiğini örneklerle izah etmeye çalışalım.

el-Ferrâ, فَعُولُ vezninin hâ-i te’nîsle de gelebilmesi konusunda şu uzun açıklamalara yer vermektedir:

"Kelime, tek başına olduğunda hâ-i te’nîs getirilirse bu bir vecihtir (mümkün olan bir durumdur). Araplar, kadına عَدُوَّةُ اللَّهِ (Allah düşmanı) demişlerdir. Bazıları da burada hâ-i te’nîsi atmışlardır. Hâ-i te’nîsi getirenler onu isimlere tevcîh etmişlerdir. Hâ-i te’nîsi atanlar ise, onu sıfata hamletmişlerdir. حَلَوْبَةٌ (sağmal deve), رَحْوَبَةٌ (binit deve) ve أَكْوَلَةُ الرَّاعِي (çobanın kesilmek için beslenen hayvanı) örnekleri dışında bu şekilde kıyâsa devam

etmişlerdir (kuralı bu şekilde işletmişlerdir). Bunlardan hâ-i te'nîs neredeyse atılmaz, çünkü onlar masrûf (kendi yönlerinden döndürülmüş)tur. Onların مَا عِنْدِي خُلُوبَةٌ وَلَا جُزُورَةٌ (Ne sağılacak koyunum ne de yünü kırılacak koyunum vardır.) sözünü ve صَبُورٌ (çok sabreden) ve شَكُورٌ (çok şükreden) ifadelerini görmüyor musun? Onlar, fiili olanda ve olmayanda hâ-i te'nîsi getirmekten hoşlanmadılar ve bu ikisini hâ-i te'nîs ile ayırdılar. Onların نَعَجَةٌ رَعُوثٌ وَخُلُوبٌ (emzikli ve sağmal koyun) sözüne gelince bunlardan hâ-i te'nîs, حَائِضٌ (hayızlı) ve طَائِفٌ (hayız gören) kelimelerinden atıldığı gibi atılmıştır, çünkü bunda erkeğin payı yoktur".²⁷⁷

Bu açıklamaların ardından فَعُولُ veznindeki kelimedenden hâ-i te'nîsin atılmasıyla ilgili olarak Ka'b el-Ğanevî (ö. m. 610)'nin خُلُوبٌ sözcüğünü içine alan şu beytiyle istişhâd etmektedir:

بَيْتُ النَّدَى يَا أُمَّ عَمْرٍو ضَجِيعَةً إِذَا لَمْ يَكُنْ فِي الْمُتَقَيَّاتِ خُلُوبٌ²⁷⁸

Cömertlik geceler ey Ümmü 'Amr onunla yan yana
Yağlı dişli develer arasında sağmal deve bulunmadığında

Bunun ardından da yine bu vezindeki kelimedenden hâ-i te'nîsin atılmamasıyla ilgili olarak 'Antere b. Şeddâd (ö. m. 614)'ın şu meşhur beytiyle istişhâd etmektedir:

فِيهَا اثْنَتَانِ وَأَرْبَعُونَ خُلُوبَةً سُودًا كَخَافِيَةِ الْغُرَابِ الْأَسْحَمِ²⁷⁹

Kırk iki sağmal deve var onların arasında
Kara karganın kanadı gibi kara

el-Ferrâ, kadınlara mahsus sıfatlarda vâvlıların ve yâlıların dışındakilere de hâ-i te'nîsin getirilebileceğine dair Arap kadınlarından birinin şu beytine yer vermektedir:

²⁷⁷ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, 56.

²⁷⁸ el-Ferrâ, 57. Bu beyit, *el-Asma' iyyât*'ta Ka'b el-Ğanevî'ye "بَيْتُ النَّدَى..." rivayetiyle nispet edilmektedir. Bkz. Ebû Sa'îd Abdülmelik b. Kureyb el-Bâhilî el-Asmaî, *el-Asma' iyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Abdüsselâm Hârun (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1955), 99.

²⁷⁹ el-Ferrâ, 57. Bu beyit, 'Antere b. Şeddâd'ın *Dîvân*'ında aynı rivayetle geçmektedir. Bkz. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ali el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Dîvânî 'Antere*, thk. Mecîd Tarrâd (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1992), 154.

لَسْتُ أَبَالِي أَنْ أَكُونَ مُحْمَقَةً إِذَا رَأَيْتُ حُصْيَةً مُعَلَّقَةً²⁸⁰

Umurumda bile değil ahmak çocuk doğuran olmak

Gördüm mü bir husye asılacak

“Yılan” anlamındaki حَيَّة yerine göre müzekker, yerine göre müennes olabilir. Örneğin حَيَّة حَيَّة عَلَى حَيَّة (Bir dişi yılan üzerinde bir erkek yılan gördüm.) cümlesinde birinci حَيَّة müzekkerken, ikinci حَيَّة müennestir. Burada hâ atılamamıştır, çünkü bu onsuz “yılan” anlamına gelmez.²⁸¹ el-Ferrâ, kâilini belirtmediği şu beyitte de حَيَّة’nin hâ atılmadan “erkek yılan” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir:

مَا تَزْدَرِي مِنْ حَيَّةٍ جَبَلِيَّةٍ سَكَاتٍ إِذَا مَا عَصَّ لَيْسَ بِأَدْرَا

Hor görmezsin bir dağ yılanını

Sessizdir ısırdığında, dökük değildir dişleri

Bu beyitte dâhi bir adam betimlendiği için حَيَّة ile erkek yılan kastedilmektedir.²⁸²

Müphem isimlerden حَيَّ sözcüğü ile ilgili açıklamalardan anlaşıldığına göre fiil veya şibh-i fiil, حَيَّ’dan sonraki muzâfun ileyhin cinsiyetine göre müzekker veya müennes gelmektedir. حَيَّ ise hep aynı kalmaktadır. أَتَيْتُكَ وَحَيَّ فُلَانَةٌ شَاهِدَةٌ (Hayatta olan falanca kadın şahit olarak sana geldim.) ve أَتَيْتُكَ وَحَيَّ زَيْدٌ شَاهِدٌ (Hayatta olan Zeyd şahit olarak sana geldim.) cümlelerinde görüldüğü gibi. el-Ferrâ, bu bağlamda kâilini belirtmese de Cebbâr b. Sûlmâ b. Mâlik’e ait olduğunu tespit ettiğimiz şu beyte yer vererek حَيَّ sözcüğünün muzâfun ileyhi olan حُوَيْلِد ile kullanımını şu şekilde gözler önüne sermektedir:

يَا قُرَّ إِنَّ أَبَاكَ حَيُّ حُوَيْلِدٍ قَدْ كُنْتُ حَائِفَهُ عَلَى الْإِحْمَاقِ²⁸³

²⁸⁰ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve ’l-müennes*, 59.

²⁸¹ el-Ferrâ, 61.

²⁸² el-Ferrâ, 62.

²⁸³ Ebû Zeyd el-Ensârî, *en-Nevâdir fi ’l-luğa*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed (Kahire: Dâru’ş-Şurûk, 1981), 451.

*Ey Kur baban hayatta olan Huveylid'den
Ahmak bulur beni diye korkardım ondan*

el-Ferrâ'nın açıklamasına bakılırsa burada şair “baban Huveylid” demek istiyor. حَيّ dediğinde onu muzâf yaptı ve حَيّ حُوَيْلِد dedi. Şairin maksudu yaşarken Huveylid'dir.²⁸⁴

Yine o, kâilini belirtmese de Yezîd İbn Müferriğ el-Himyerî'ye ait olduğunu tespit ettiğimiz şu beyte de yer vermektedir:

أَلَا قَبِّحَ إِلَهُ نَبِيِّ زَيْدٍ وَحَيَّ أَبِيهِمْ قَبِّحَ الْحِمَارِ²⁸⁵

*Tanrı uzaklaştırsın hayırdan Ziyâdoğullarını
Ve atalarını da bir merkep gibi*

لسان kelimesi, kastedilen manaya göre müennes veya müzekker gelebilmektedir. Nitekim el-Ferrâ, kâilini belirtmediği, el-Murakkış el-Ekber (ö. m. 550'ye doğru)'e ait şu beyte yer vererek لسان sözcüğünün رِسَالَة (mektup) anlamıyla müennes olduğunu ispatlamaktadır:

أَتَتْنِي لِسَانُ بَنِي عَامِرٍ أَحَادِيثُهَا بَعْدَ قَوْلٍ نُكِّرَ²⁸⁶

*Bana geldi 'Âmiroğullarının lisânı (mektubu)
Bir kavilden sonra zorludur onun sözleri*

Sonra da لسان'ın كَلَام (kelâm/söz) anlamıyla müzekker olduğunu el-Hutay'e (ö. 59/678)'ye ait şu beyitle kanıtlamaktadır:

نَدِمْتُ عَلَى لِسَانٍ كَانَ مِنِّي فَلَيْتَ بَأْنَهُ فِي جَوْفِ عِجْمٍ²⁸⁷

Benden olan lisân (söz)dan pişman oldum

²⁸⁴ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve'l-müennes*, 63.

²⁸⁵ el-Ferrâ, 63. Bu beyit için bkz. Yezîd İbn Müferriğ el-Himyerî, *Dîvân*, thk. Abdülkuddûs Ebû Sâlih (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1975), 143.

²⁸⁶ Bu beyit, *el-Mufaddaliyyât*'ta asıl ismi 'Amr b. Sa'd b. Mâlik olan el-Murakkış el-Ekber'e birinci mısraî aynı şekilde, ikinci mısraî “فَجَلْتُ أَحَادِيثُهَا عَنْ بَصَرٍ” rivayetiyle nispet edilir. Bkz. el-Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Abdüsselâm Muhammed Hârun (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1942), 235.

²⁸⁷ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve'l-müennes*, 65. Bu beyit, el-Hutay'e'nin *Dîvân*'ında “نَدِمْتُ عَلَى لِسَانٍ فَاتٍ مِنِّي” rivayetiyle geçmektedir. Bkz. Ebû Müleyke Cervel b. Evs el-Hutay'e, *Dîvân*, thk. Nu'mân Muhammed Emîn Tâhâ (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1987), 197.

Keşke o bir çuval içinde olsaydı

“Parmakların dipleri” anlamındaki الأشاجع müzekkerdir, müfredi أشجع şeklinde gelir.

Nitekim el-Ferrâ, bunun müfred-müzekker olarak kullanımına kâilini belirtmediği, ama Lebîd b. Rebî‘a el-‘Âmirî’ye ait olan şu şiiri (recezi) misâl vermektedir:

وَأِنَّهُ يُدْخِلُ فِيهَا إِصْبَعَهُ

يُدْخِلُهَا حَتَّى يُوَارِيَ أَشْجَعَهُ²⁸⁸

Ona parmağını sokuyor

Onu parmak dibini gizleyinceye kadar sokuyor

“Karın” anlamındaki البطن müzekkerdir. el-Ferrâ’nın kâilini belirtmediği fakat Kattâl el-Kilâbî (ö. I./VII. yüzyılın ikinci yarısı)’ye ait şu beyitte “oba” anlamındaki بطن kelimesini müennes olarak kullanmıştır, çünkü şiirde bunun çoğuluna أَبْطُنْ şeklinde yer verilmiş ve bunun adedi on, عَشْرْ şeklinde müzekker getirilmiştir. İşte o beyit:

فَإِنَّ كِلَابًا هَذِهِ عَشْرُ أَبْطُنٍ وَأَنْتَ بَرِيءٌ مِنْ قَبَائِلِهَا الْعَشْرِ

Kuşkusuz bu Kilâb on obadır

Sen de onun on kabilesinden berîsin

Şair burada insan karnını (بطن الإنسان) değil kabilelerin batınlarını/obalarını (بُطُونُ الْقَبَائِلِ) kastetmiştir.²⁸⁹

“Toprağı sert ve yüksek yer/sırt” anlamındaki الْمُنَّ müzekkerdir. Bu, müennes olabilir ve hâ-i te’nîs ile de gelebilir. el-Ferrâ, bu bağlamda söz konusu kelimenin önce müzekkerliğine sonra hâ-i te’nîs ile kullanımına dair beyitlere yer verdikten sonra hâ-i te’nîssiz müennes kullanımına Ebû Dîvâd el-Îyâdî (ö. ?)’ye ait şu beyte yer vermektedir:

²⁸⁸ el-Ferrâ, 69. Beyit için bkz. Ebû ‘Akîl Lebîd b. Rebî‘a el-‘Âmirî, *Dîvân* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 94.

²⁸⁹ el-Ferrâ, 70. Beyit için bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2:419. Bununla birlikte söz konusu beyte şâirin *Dîvân*’ında rastlanmamıştır.

وَمَتْنَانِ حَظَاتَانِ كَرْخُلُوفٍ مِّنَ الْهَضْبِ²⁹⁰

Sımsıkı sağlam iki sırt

Tepenin iniş yeri gibi

el-Ferrâ, “avuç” anlamına gelen الْكَفَّ’in müennes olduğunu belirttikten sonra şairin onu müzekker yapabildiğini, nitekim Yûnus el-Basrî’nin kendisine onun şu beytini inşâd ettiğini ifade etmektedir:

إِلَى رَجُلٍ مِنْهُمْ أَسِيفٍ كَأَنَّمَا يَضُمُّ إِلَى كَشْحِيهِ كَفًّا مُخَضَّبًا²⁹¹

Onlardan hüznü bir adama

Boş böğürlerine kınalı avucunu alır/çeker gibi

Bu beyitin de el-A‘şâ el-Kebîr’e ait olduğu tespit edilmiştir.²⁹²

“Kurban Bayramı” anlamındaki الْأَضْحَى’nın müennes olduğuna kâili belirtilmeyen ve tarafımızdan da bulunamayan şu beyit şâhid getirilir:

أَلَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ تَعُودَنَّ بَعْدَهَا عَلَى النَّاسِ أَضْحَى يَجْمَعُ النَّاسَ أَوْ فِطْرُ²⁹³

Ne kadar da garip döner mi kesinlikle ondan sonra

İnsanları toplayan Kurban Bayramı veya Fıtır insanlara

Akabinde الْأَضْحَى’nın bazen de الْيَوْمَ (gün)e hamledilerek müzekker yapıldığına değinir ve el-Mufaddal ed-Dabbî(ö. 178/794)’nin kendisine inşâd ettiği şu beyti zikreder:

رَأَيْتُكُمْ بَنِي الْحُدُوءِ لَمَّا دَنَا الْأَضْحَى وَصَلَّلْتُ اللَّحَامَ²⁹⁴

Sizi gördüm Hazvâoğulları

Kurban günü yaklaşınca ve etler bozulup koktu

²⁹⁰ el-Ferrâ, 71. Beyit için bkz. Ebû Düvâd el-Îyâdî, *Dîvân*, thk. Ahmed Hâşim es-Sâmerrâî (Dımaşk: Dâru’l-‘Asmâ, 2010), 47.

²⁹¹ el-Ferrâ, 71.

²⁹² Detaylı bilgi için bkz. Meymûn b. Kays el-A‘şâ el-Kebîr, *Dîvân*, thk. Muhammed Hüseyin (Kahire: y.y. 1950), 115.

²⁹³ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve ’l-müennes*, 73.

²⁹⁴ el-Ferrâ, 73.

Bu beyitin de Ebu'l-Ğûl et-Tuhevî'ye ait olduğu tespit edilmiştir.²⁹⁵

“Şarap” anlamındaki الحَمْرُ'nın müennes olduğu belirtildikten sonra bazen de müzekker olabileceğine kâili belirtilmeyen, fakat Zürrumme'ye ait olduğunu tespit ettiğimiz şu beyit şâhid getirilir:

وَعَيْنَانِ قَالَ اللَّهُ كُونَا فَكَانَتَا فَعُولَانِ بِالْأَلْبَابِ مَا يَفْعَلُ الْحَمْرُ

İki göz ki Allah dedi “olun!”, ve oluverdi onlar

*Hep akıllara bâdenin yaptığını yaparlar*²⁹⁶

el-Ferrâ, bu beytin ardından bazılarının kendisine bunu böyle inşâd ettiğini ve bunun üzerine ona bunu sorduğunu, onun da müennesliğe dönerek "مَا تَفْعَلُ الْحَمْرُ" dediğini ve beytin فَعُولَيْنِ şeklinde rivayet edildiğini ifade etmiştir.²⁹⁷

el-A‘şâ el-Kebîr, الحَمْرُ'ı şu beytinde önce müzekker, sonra müennes yapmıştır:

كَأَنَّ الْحَمْرَ الْعَتِيقَ مِنَ الْإِسْ فِنْطِ مَمْزُوجَةً بِمَاءٍ زَلَالٍ²⁹⁸

Sanki üzüm şirasından yillanmış şarap

Soğuk, berrak, tatlı suyla karıştırılmış

Bu beyitte şair, الحَمْرُ'ı müzekker yapmıştır, zira hemen ardından müzekker الْعَتِيق sıfatını getirmiştir. Yine الحَمْرُ'ı müennes yapmıştır, zira onun haberini مَمْزُوجَةً şeklinde müennes getirmiştir. el-Ferrâ'ya göre hâ-i te'nîs, كَفَّ خَضِيب (kınalı avuç/el), عَيْنٌ كَجِيل (sürmeli göz) ve لَحْيَةٌ دُهَيْن (yağlanmış sakal)e benzetilerek atılabilir, çünkü الحَمْرُ (şarap), مُعْتَقَّة (güzelleşsin diye bekletilmiş)dır, çünkü مُعْتَقَّة aslında مَفْعُول anlamında فَعِيل'dir. Nitekim “ateşte kıvamlanmış bal” anlamında عَقِيدٌ ve مُعَقَّدٌ denir.²⁹⁹

²⁹⁵ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12:535.

²⁹⁶ Cengiz Çalıklılıç, “Zürrumme ve Dîvân'ının İncelenmesi” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2023), 228.

²⁹⁷ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve'l-müennes*, 73.

²⁹⁸ el-A‘şâ el-Kebîr, *Dîvân*, 5.

²⁹⁹ el-Ferrâ, 74.

“Güneş” anlamındaki الصُّحَى’nın müennesliği, kâili belli olmayan şu beyitle kanıtlanır:

يَفْعُتْ حَلِيفًا بَعْدَ مَا اسْتَدَّتْ الصُّحَى بِمُرْتَفَبٍ عَالِي الشَّارِ رَفِيع³⁰⁰

Çıktım Huleykâ’ya güneş şiddetlendikten sonra

Tümsek yeri yüksek mi yüksek bir çıkışta

“Barış” anlamındaki السِّلْم’in müennesliği, yine kâili belirtilmeyen şu beyitle ortaya koyulur:

فَلَا تَضَيِّقَنَّ إِنَّ السِّلْمَ آمِنَةٌ مَلَسَاءَ لَيْسَ بِهَا وَعْثٌ وَلَا ضَيْقٌ³⁰¹

Asla daralma, barış güven verir muhakkak

Düz ve yumuşaktır, yoktur onda sarp yol ve darlık

el-Ferrâ, الفَرَسُ (at, erkek ve dişi at)’in bulunduğu yere göre müzekker ve müennes olabileceğinden söz ettikten sonra Yûnus b. Habîb’in Araplardan فَرَسَةٌ (kısırak) ve عَجُورَةٌ (koca karı) dediklerini duyduğunu belirtmiştir. Akabinde şairin عَجُورَةٌ sözcüğünü içeren şu şiirine yer vermiştir:

قَدْ رَعَمَ النِّسْوَانُ أَيْ عَجُورَةً مُشْنَجَةُ الْأَوْدَاجِ أَوْ شَارِفٌ خَصِي

Kadınlar kocakarı olduğumu iddia etmiş

Damarları büzülüp kasılmış veya iyice yaşlanmış

el-Ferrâ’ya göre müennes kelimeye ayrıca hânın getirilmesinin sebebi, onların müennesi pekiştirmek ve onu duyandan şüpheyi gidermek istemeleridir.³⁰²

“Kartal” anlamındaki الْعُقَاب’in müennesliği, kâili belirtilmeyen, gerçekte ise İmruülkays’a ait olan şu beyitle ispat edilir:

³⁰⁰ el-Ferrâ, 74.

³⁰¹ el-Ferrâ, 75.

³⁰² el-Ferrâ, 78.

عُقَابٌ تَدَلَّتْ مِنْ شَمَارِيخِ ثَهْلَانَ³⁰³ كَأَنَّهَا

Sanki o, Sehlân dağının tepesinden sarkan bir kartaldır

Yine bu sözcüğün müennesliği, kâili belirtilmeyen ama Cirânül‘avd en- Nümeyrî‘ye ait olan şu beyitle kanıtlanır:

عُقَابٌ عَقْنَبَاءُ كَأَنَّ وَطِيقَهَا وَخُرْطُومُهَا الْأَعْلَى بِنَارٍ مُلَوَّحٍ³⁰⁴

Keskin pençeli bir kartal, sanki incik kemiği

Ve üst burnu ateşte kızdırılmış

el-Ferrâ, “kova” anlamındaki الذُّنُوب’un müennes ve müzekker olduğunu belirttikten sonra onun müzekkerliğini Ebû Servân’ın kendisine inşâd ettiği ve kaynaklarda nispetsiz geçen şu şiirle kanıtlar:

هَرَقَ لَهَا مِنْ قَرَقَرَى دُنُوبًا

إِنَّ الذُّنُوبَ يَنْفَعُ الْمَغْلُوبًا³⁰⁵

Dök ona Karkarâ’dan bir kova

Kova fayda verir mağlûba

Bunun ardından söz konusu kelimenin müennesliğini kâilini belirtmese de Lebîd b. Rebî‘a’ya ait olduğunu tespit ettiğimiz şu beyitle ortaya koyar:

عَلَى حِينٍ مَنْ تَلَبَّثَ عَلَيْهِ دُنُوبُهُ يَجِدُ فَقْدَهَا وَفِي الْمَقَامِ تَدَاثُرٌ³⁰⁶

Kime gecikirse dolu kovası işte o zaman

Onu kaybettiğini hisseder, o yerde sıkışıklık varken

³⁰³ el-Ferrâ, 80. İmruülkays’a ait olan bu beytin ilk mısraı, *Dîvân*’ında “كَتَيْسَ الطَّبَّاءِ الْأَعْفَرِ انْصَرَجَتْ لَهُ” şeklinde geçmektedir. Bkz. Ebû Vehb İmruülkays b. Hucr, *Dîvân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru’l-ma‘ârif, 1958), 92.

³⁰⁴ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve l-müennes*, 80. Beyit için bkz. Cirânül‘avd en-Nümeyrî, *Dîvân*, thk. Ahmed Nesîm (Kahire: Dâru’l-kütübi’l-Mısıriyye, ts.), 4.

³⁰⁵ el-Ferrâ, 81.

³⁰⁶ el-Ferrâ, 81. Lebîd b. Rebî‘a’ya ait olan bu beyit, *Dîvân*’ında “... فَقْدَهَا وَفِي الْيَنَابِ تَدَاثُرٌ” şeklinde geçmektedir. Bkz. Lebîd b. Rebî‘a el-‘Âmirî, *Dîvân*, 64.

“Kova” anlamındaki الدَّلْو’ın müennes olduğu ifade edildikten sonra ism-i tasgîri, هَذِهِ دُلَّةٌ cümlesiyle ve çoğulu da ثَلَاثُ أَذِلَّ ifadesiyle ortaya koyulur. Akabinde önce kâili belirtilmeyen şu şiirle ism-i tasgîrin müennes kullanımına yer verilir:

دُلَّةٌ دَقْنَاءُ مِنْ جِلْدِ طَلِيٍّ

كَأَنَّمَا شَمْرَجَ فَرَعْنَاهَا صَبِيٍّ³⁰⁷

Bir kuzu derisinden bir tarafa yatık kovacık

Su dökülecek yerlerini sanki gevşek dikti bir çocuk

Yine kâili belirtilmeyen şu şiirle de müennes olan الدَّلْو’ın çoğul şekline sayısal ifade içerisinde yer verilir:

قَدْ أَمَرَ الْقَاضِي بِأَمْرِ عَدْلٍ

أَنْ تَمَحْنُوَهَا بِثَمَانِي أَذِلَّ³⁰⁸

Kadı âdilâne bir emir vermiştir

Ondan (kuyudan) sekiz kova su çekmeniz için

“Durum” anlamındaki الْحَال’ın müennes olduğuna ve Hicazlılar tarafından müzekker yapıldığına değinildikten sonra ona bazen hâ-i te’nîsin eklenebileceğiyle ilgili olarak kâili belirtilmeyen, el-Ferezdk’a ait olduğunu tespit ettiğimiz şu beyit şâhit getirilir:

عَلَى حَالَةٍ لَوْ أَنَّ فِي الْقَوْمِ حَاتِمًا عَلَى جُودِهِ لَصَرَ بِالْمَاءِ حَاتِمًا³⁰⁹

Herhâlde kabilede bulunsaydı Hâtim

Cömertliğiyle, suyu esirgerdi Hâtim

³⁰⁷ el-Ferrâ, 82.

³⁰⁸ el-Ferrâ, 82.

³⁰⁹ el-Ferrâ, 83. Beyit için bkz. Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib el-Ferezdk, *Dîvân*, thk. Ali el-Fâ’ûr (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-’ilmiyye, 1987), 603.

“Kadının gömleği” anlamındaki دِرْعُ الْمَرْأَةِ müzekker iken “demir, zırh” anlamındaki الدِرْع müennestir. Bu bağlamda zikredilen “gömlek” anlamındaki الْقَمِيص ise müzekkerdir. Nitekim Cerîr şu beytinde bu sözcüğü ele almıştır:

يَدْعُو هَوَازَنَ وَالْقَمِيصُ مُفَاضَةً فَوْقَ الْبَطَاقِ تُشَدُّ بِالْأَزْزَارِ³¹⁰

Hevâzin 'i çağırır zırh geniş olarak

Fistanın üzerinde düğmelerle bağlanarak

Burada şair, "وَالْقَمِيصُ" sözüyle دِرْعُ مُفَاضَةً (geniş zırh)'ı kastetmektedir. قَمِيصِي جَبَّةٌ (Gömleğim cübbedir.) ve رِدَائِي جَبَّةٌ (Üstlüğüüm cübbedir.) demen gibi, الْقَمِيص ve الرِّدَاء'ın müennes olması değil.³¹¹

el-Ferrâ, Necidlilerin “eş, hanım” anlamında زَوْجَةً dediklerini, bunun زَوْج'den daha yaygın olduğunu ve birincisinin alimlere göre daha fasih olduğunu ifade ettikten sonra kâilini belirtmediği, el-Ferezdak'a ait olduğunu tespit ettiğimiz şu beyte yer vermektedir:

وَإِنَّ الَّذِي يَمْشِي يُحْرِشُ زَوْجَتِي كَمَا شِ إِلَى أَسَدٍ الشَّرَى يَسْتَبِيلُهَا³¹²

Kuşkusuz tahrik etmek üzere yürüyen zevcemi

Kızgın aslanlara onları tahrik etmek üzere yürüyen gibi

Ebû Abdillâh, bu beyti "إِلَى أَسَدٍ الشَّرَى يَسْتَبِيلُهَا" şeklinde rivayet etmiştir.³¹³

“Bıçak” anlamındaki السِّكِّين'in müzekker olduğu bazen de şiirde müennes geldiği belirtildikten sonra kâili belirtilmeyen şu beyte yer verilir:

فَعَيْتُ فِي السَّنَامِ غَدَاةً قُرَّ بِسِكِّينٍ مُؤَثَّقَةٍ التَّصَابِ

Hörgücü bozdu soğuk bir sabahta

³¹⁰ Cerîr'e ait bu beyit, *Dîvân*'ında “تَحْتَ النَّجَادِ تُشَدُّ بِالْأَزْزَارِ” şeklinde geçmektedir. Bkz. Cerîr b. 'Atıyye, *Dîvân*, thk. Kerem el-Büstânî (Beyrut: Dâru Beyrût, 1986), 246.

³¹¹ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, 83.

³¹² Bu beyit, el-Ferezdak'ın *Dîvân*'ında “كَمَا شِ إِلَى أَسَدٍ الشَّرَى يَسْتَبِيلُهَا” şeklinde geçmektedir. Bkz. el-Ferezdak, *Dîvân*, 417.

³¹³ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, 85.

Sapı sağlam olan bir bıçakla

Bu beyitte geçen نُعِثَ (Bozdu.) anlamında kullanılmıştır ve Ebû Abdillâh bunu نُعِثَ şeklinde rivayet etmiştir.³¹⁴

el-Ferrâ'ya göre bütün rüzgarlar müennestir. Esedoğullarından bir kısmı ona kâili belli olmayan şu beyti inşâd etmiştir:

كَمْ مِنْ جَرَابٍ عَظِيمٍ جُنْتُ تَحْمِلُهُ وَدُهْنَةٍ رِيحُهَا يَغْطِي عَلَى الثَّقَلِ

Nice büyük kap vardır ki onu taşıyarak gelirsın

Kokusu kötü kokuyu bastıran/gizleyen nice yağ vardır

el-Ferrâ'nın açıklamasına göre, ona bunu Esedoğullarından pek çok kişi inşâd etmiştir hepsi de يَغْطِي deyip رِيحْ kelimesini müzekker yapmıştır. Sanki onlar buna cüret etmişlerdir, çünkü الرِّيحْ sözcüğünde hâ yoktur. Bazen de الرَّيْحُ (güzel koku) ve النَّشْرُ (güzel koku)e hamledilmiştir.³¹⁵ Kâili belirtilmese de Cirânül'avd en-Nümeyrî'ye ait olan şu beyte gelince:

لَقَدْ عَاجَلْتَنِي بِالسَّبَابِ وَثَوَّيْتُهَا جَدِيدٌ وَمِنْ أَثَوَابِهَا الْمِسْكُ تَنْفَعُ³¹⁶

Bana ne de çabuk sövmüştür o kadın

Giysisi yenidir ve giysilerinden misk kokusu yayılır

الْمِسْكُ müzekkerdir fakat miske değil misk kokusuna hamledilmiştir. الْمِسْكُ'in müennes olduğu söylenebilir ve müennesliği ancak kokusunun kastedilmesiyledir.³¹⁷

فَعِيلٌ, فَعُولٌ, شَمَائِلٌ ve أَشْمَلٌ, أَيْمَنٌ, أَيْمَانٌ (sağ) ve الشِّمَالُ (sol) müennestir. O, فَعِيلٌ ve فَعُولٌ veznindeki müennesin müennesliğine delalet eden şeydendir. Ebû'n-Necm şöyle dedi:

³¹⁴ el-Ferrâ, 86.

³¹⁵ el-Ferrâ, 87.

³¹⁶ Cirânül'avd en-Nümeyrî'ye ait olan bu beyit, *Dîvân*'ında “لَقَدْ عَاجَلْتَنِي بِالسَّبَابِ وَثَوَّيْتُهَا جَدِيدٌ وَمِنْ أَثَوَابِهَا الْمِسْكُ تَنْفَعُ” şeklinde geçmektedir. Bkz. Cirânül'avd en-Nümeyrî, *Dîvân*, 4.

³¹⁷ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, 87.

يَبْرِي لَهَا مِنْ أَمْنٍ وَأَسْمَلٍ³¹⁸

Onu sağ(ların)dan ve sol(ların)dan yontuyor

“Samyeli” anlamındaki السَّمُوم’un müennes olduğuna değinildikten sonra bazen şiirde müzekker olarak geldiğine dikkat çekilir ve bu hususta kâili belirtilmeyen şu şiire yer verilir:

الْيَوْمُ يَوْمٌ بَاكِرٌ³¹⁹ سَمُومَةٌ

مَنْ عَجَزَ الْيَوْمَ فَلَا تَلُومَةٌ

Bugün, samyeli sabahın köründe olan bir gün

Bugün kim acziyet içindeyse onu kınamayız

Bu, سَمُومَةٌ بارد şeklinde de rivayet edilir ki بارد kelimesinin manası ساكن³²⁰’dir.

el-Ferrâ, birçok Arabın “kuyu” anlamındaki الرَّكِيَّة sözcüğünü müfred yaptığında hâ ile söyleyip müennes yaptığını, الرَّكِيَّة dediğinde ise bunun kesrete/çokluğa hamledildiğini ifade eder ve el-Hutay’e’nin şu beytine yer verir:

مَنْعَنْ مَنَابِتِ الثَّلَامِ حَتَّى عَالَا الثَّلَامُ أَفْوَاهُ الرَّكِيَّةِ³²¹

Engellediler misk otunun bittiği yerleri

Sonunda misk otu kuyuların ağızlarına çıktı

Şair burada الرَّكِيَّة’yi çoğul yapmıştır. el-Ferrâ, bir oğlu kuyuya düşen Temimoğullarından birinin وَاللَّهِ مَا أَحْطَأَ الرَّكِيَّة dediğini görmüştür. Bu şahıs, o kelimeyi hâyı atmak suretiyle müfred yapmıştır. Onlar böyle yaptıklarında bunu müzekkerliğe hamlederler. Sanki o, müfred yapıldığı halde cemî’ ismidir.³²²

³¹⁸ el-Ferrâ, 88. Bu recez için bkz. Ebû Zeyd el-Ensârî, *en-Nevâdir*, 459.

³¹⁹ Metinde بَاكِرٌ geçse de elimizdeki klasik sözlüklerde bu kelimeye rastlanmamıştır. Bu durumda söz konusu kelimenin بَاكِرٌ olma ihtimali yüksektir.

³²⁰ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve ’l-müennes*, 90.

³²¹ Beyit için bkz. el-Hutay’e, *Dîvân*, 182.

³²² el-Ferrâ, *el-Müzekker ve ’l-müennes*, 91.

Müennes ve müzekker olan, nadiren müzekker kullanılan السَّمَاءُ (gök)nün müzekker kullanımına kâili belirtilmeyen, el-Ferezdak’a ait olduğunu tespit ettiğimiz şu beyit kanıt olarak sunulur:

فَلَوْ رَفَعَ السَّمَاءُ إِلَيْهِ قَوْمًا لَحَفْنَا بِالسَّمَاءِ مَعَ السَّحَابِ³²³

*Gök yükseltseydi bir topluluğu kendisine
Bulutlarla birlikte yetiştirdik, tutunurduk göğe*

“Örümcek” anlamındaki العَنْكَبُوتُ sözcüğünün müennes ve müzekker olduğu, daha ziyade müennes kullanıldığı ifade edilir ve bu hususta kâili belirtilmeyen şu beyit şâhit getirilir:

عَلَى هَظْلِهِمْ مِنْهُمْ بُيُوتٌ كَأَنَّ الْعَنْكَبُوتَ هُوَ ابْتَنَاهَا³²⁴

*Onların Hettâl’ının üzerinde vardır evleri
Sanki örümcek bina etmiştir onları*

“Ense” anlamındaki الْعَمَّا sözcüğünün müzekker ve müennes olduğu, müzekkerliğin daha ağır bastığı ifade edildikten sonra müennesliği hususunda kâili belirtilmeyen şu beyte yer verilir:

وَمَا الْمَوْلَى وَإِنْ عَرَضَتْ قَفَاهُ بِأَخْلَقٍ لِلْمَحَامِدِ مِنْ جِهَارٍ³²⁵

*Köle, ensesi geniş olsa bile
Eşekten daha lâyük değildir övgülere*

Bir yıldız ismi olan veya bir yıldıza denenen حَضَارٍ sözcüğünün müennes olduğu, bir kadın adı olan فَطَامٌ gibi gayr-ı munsarif olarak mecrur olduğu belirtildikten sonra kâili belirtilmeyen şu beyte yer verilir:

أَرَى نَارَ لَيْلَى بِالْعَقِيقِ كَأَنَّهَا حَضَارٍ إِذَا مَا أَعْرَضَتْ وَفُرُودَهَا³²⁶

Görüyorum Leylâ’nın el-‘Akik’teki ateşini

³²³ el-Ferrâ, 91. el-Ferezdak’a ait bu beyit, *Dîvân*’ında “...ولو رفع الإله إليه قوما” şeklinde geçmektedir. Bkz. el-Ferezdak, *Dîvân*, 34.

³²⁴ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve l-müennes*, 92.

³²⁵ el-Ferrâ, 92.

³²⁶ el-Ferrâ, 92.

Sanki Hazâri ve çevresindeki yıldızlar belirdi mi

“Kıtlık yılı” anlamındaki كَحْلٌ sözcüğünün munsarif ve gayr-ı munsarif olarak müennes olduğu ifade edildikten sonra gayr-ı munsarif olmasının tercih edildiği vurgulanır ve bu hususta Selâme b. Cendel’in şu beyti delil olarak sunulur:

قَوْمٌ إِذَا صَرَّحْتُ كَحْلًا يُبَوِّهُمُ مَأْوَى الْيَتِيمِ وَمَأْوَى كُلِّ فَرْضُوبٍ³²⁷

Bir topluluk ki kuşatarsa kıtlık yılı

Evleri yetimin ve her fakirin sığınağı

Görüldüğü gibi bu beyitte كَحْلٌ sözcüğünün müennesliği ve munsarifliği ortaya koyulmaktadır.³²⁸

İki جُمَادَى hariç bütün ayların müzekker oldukları ifade edildikten sonra جُمَادَى’nın müennesliği hususunda kâili belirtilmese de Ühayha b. el-Cülâh’a ait olduğu tarafımızdan tespit edilen şu beyitle istişhâd edilir:

إِذَا جُمَادَى مَنَعَتْ فَطَرَهَا زَانَ جَنَابِي عَطْنٌ مُعْصِفٌ³²⁹

Cumâdâ engellediğinde onun damlamasını

Az hurma yapraklı ağıl süsler avlumu

Ebû Abdillâh beytin sonunda yer alan مُعْصِفٌ sözcüğünü (malı/hayvanı çok olan) şeklinde rivayet eder. el-Ferrâ, yumuşak otla ilgili olarak يَتَعَصَّفُ مِنْ لَبْنِهِ (Yumuşaklığından eğrilip, kıvrılıyor.) dendiğine dikkat çeker. el-Ferrâ’ya göre, burada جُمَادَى müennestir. Bu, herhangi bir şiirde müzekker olarak duyulduğunda ancak الشَّهْرُ (ay)e hamledilir ve lafzı terkedilir.³³⁰

³²⁷ Selâme b. Cendel’e ait bu beytin ilk mısraı *Dîvân*’da aynı şekilde geçmekle birlikte ikinci mısraı “عُرِّ الدَّلِيلِ وَمَأْوَى كُلِّ فَرْضُوبٍ” rivayetiyle geçmektedir. Bkz. Selâme b. Cendel, *Dîvân*, thk. Fahrüddîn Kabâva (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1968), 115.

³²⁸ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve ’l-müennes*, 93.

³²⁹ Beyit için bkz. el-Ferrâ, *el-Eyyâm ve ’l-leyâlî ve ’ş-şühûr*, 47.

³³⁰ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve ’l-müennes*, 94.

الشَّامُ (Şam) sözcüğünün müzekkerliği kâili belirtilmeyen şu beyitle kanıtlanır:

يَقُولُونَ إِنَّ الشَّامَ يَقْتُلُ أَهْلَهُ فَمَنْ لِي إِنْ لَمْ آتِهِ بِخُلُودٍ

Derler ki Şam, halkını öldürüyor

Ben ona kalıcı olarak gelmezsem, kim benimdir

el-Ferrâ, bu beytin ardından الشَّامُ sözcüğünün müennes olarak duyulması halinde البلدة (belde/diyar)ye hamledildiği hatırlatmasında bulunur.³³¹

el-Ferrâ, zarflardan müennes kabul edilenlere değinirken “önünde” anlamına gelen قُدَّام sözcüğünün müennesliğini önce ism-i tasgîri olan قُدَيْدِيَّة ile ortaya koyar, ardından kâilini belirtmese de el-Kutâmî’ye ait şu beyte yer verir:

قُدَيْدِيَّةَ التَّجْرِبِ وَالْحِلْمِ إِنِّي أَرَى عَقْلًا لَ الْعَيْشِ قَبْلَ التَّجَارِبِ³³²

Deneyim ve akıllı hareketten hemen önce kesinlikle

Görüyorum ben yaşamın gaflerini deneyimlerden önce

el-Ferrâ, noktalamanın söz konusu olduğu alfabe harflerinden her birinin müennes, noktalamanın söz konusu olmadığı harflerden her birinin ise müzekker olduğuna değindikten sonra edatların da bu konumda olduğuna dikkat çeker. Kişi dilerse onu lafza hamlederek müzekker yapar, dilerse de müennes yapar. Nitekim نَعَمْ (evet) edatının müennesliği hususunda kâilini belirtmediği, el-Müsekkab/el-Müsakkıb el-‘Abdî (ö. ?)’ye ait olduğunu tespit ettiğimiz şu iki beyti zikreder:

وَإِذَا قُلْتَ نَعَمْ فَاصْبِرْ هَلَّا بِنَجَاحِ الْوَعْدِ إِنَّ الْخُلْفَ دَمٌ

وَاعْلَمْ أَنَّ الدَّمَ نَقْصٌ بِالْفَتَى وَمَتَى لَا يَتَّقِي الدَّمَ يُدَمُّ³³³

Sen, ne ‘am (evet) dediğinde sabret ona

³³¹ el-Ferrâ, 94-95.

³³² el-Ferrâ, 98. Bu beyit için bkz. Ebû Sa‘id ‘Umeyr b. Şüeyym el-Kutâmî, *Dîvân*, thk. Mahmud er-Rabî‘i (Kahire: el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-‘âmme li’l-kitâb, 2001), 280.

³³³ el-Ferrâ, 99. Bu iki beyit, el-Müsekkab/el-Müsakkıb el-‘Abdî’nin *Dîvân*’ında “... نَقْصٌ لِلْفَتَى وَمَتَى” şeklinde geçmektedir. Bkz. el-Müsakkıb el-‘Abdî, *Dîvân*, thk. Hasan Kâmil Sayrafî (Kahire: Ma’hedü’l-mahtûtâtî’l-‘Arabiyye, 1971), 228.

*Sözü yerine getirerek, sözünden dönmek zemdir zira
Bil ki zem, noksandır delikanlıda
Zemmedilir ne zaman zemden sakınmazsa*

el-Ferrâ, bütün alfabe harflerinin müennes olduğunu, kelimada (Arap dilinde) onların müzekkerliğine dair bir şey duymadığını, fakat şiirde müzekker gelebileceğini belirtir ve bu hususta kâilini belirtmediği şu şiire yer verir:

تَخَطُّ لَامُ أَلِفٍ مَوْصُولٍ
وَالزَّايِ وَالرَّاءِ أَيْمًا تَهْلِيلِ

*Vasıllı elifin lâminı koyarsın/yazarsın hilâl şeklinde
Zâyı ve râyı da yazarsın aynı şekilde*

el-Ferrâ'ya göre şair, burada مَوْصُولَةٌ dememiştir ve elifi müzekker yapmıştır, zira مَوْصُول onun sıfatıdır.³³⁴

Muzâf müzekker olsa bile muzâfun ileyhin esas alınabileceğiyle ilgili olarak kâili belirtilmeyen şu beyte yer verilir:

وَتَشْرِقُ بِالْقَوْلِ الَّذِي قَدْ أَدْعَتْهُ كَمَا شَرِقَتْ صَدْرُ الْقَنَاءِ مِنَ الدَّمِ

*Parlıyorsun yaydığın sözle
Mızrağın başının kandan parladığı gibi*

Şair burada صَدْرُ الْقَنَاءِ müzekkerken fiili شَرِقَتْ olarak müennes sigasında getirmiştir, çünkü صَدْرُ الْقَنَاءِ (mızrağın başı) الْقَنَاءِ (mızrak)tandır. Böylece müennesliği الْقَنَاءِ'a hamletmiştir.³³⁵

el-Ferrâ, bu bağlamda Ebû Servân'ın kendisine inşâd ettiği şu beyte de yer verir:

أَرَى مَرَّ السَّيْنَيْنِ أَخَذَنَ مِنِّي كَمَا أَخَذَ السَّرَّارُ مِنَ الْهَيْلَالِ³³⁶

*Görüyorum ki aldı benden yılların geçip gitmesi
Son gecenin hilâlinde aldığı gibi*

³³⁴ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, 100.

³³⁵ el-Ferrâ, 101.

³³⁶ Cerîr'e ait bu beyit, *Dîvân*'ında "...رَأَتْ مَرَّ السَّيْنَيْنِ" rivâyetiyle geçmektedir. Bkz. Cerîr, *Dîvân*, 341.

Cerîr'e ait olduğunu tespit ettiğimiz bu beyitte مَرَّ السِّنِينَ (yıllar) yapılmıştır ve böylece muzâfun ileyh baz alınarak fiil أَحَدَنَّ şeklinde getirilmiştir.³³⁷

el-Ferrâ, dişilere mahsus sıfatlardan bahsederken النَّاقَةُ الْمَدَائِرِ (yavrusunu doğurduğunda ondan nefret edip özlemeyen deve) örneğine yer verir ve bu bağlamda sülâsî köke ilişkin olarak ذَبَرَتِ النَّاقَةُ (Deve, yavrusunu emzirmesin diye memesine fışkı sıvandı.) ve التَّسَاءُ ذَبَرْنَ (Kadınlar, kocalarına nüşûz ettiler/karşı çıktılar.) cümlelerini ve 'Abîd b. el-Ebras (ö. m. 555)'a nispet ettiği şu beyti zikreder:

وَلَقَدْ أَتَانِي عَنْ تَمِيمٍ أَهْمٌ ذَبَرُوا³³⁸ لِقَتْلَى عَامِرٍ وَتَعْصُبُوا³³⁹

Temîm'den bana gelmiştir kesinlikle

'Âmir'in maktullerine kızdıkları ve öfkelenedikleri

el-Ferrâ, Arapların önce müzekker isme karşılık müennes isim bulduklarını sonra da müzekkeri hâ-i te'nîs ile müennes yaptıklarını belirtir ve bu hususta kâilini belirtmediği şu beyti zikreder:

فَلَمْ أَرَ عَامًّا كَانَ أَكْثَرَ هَالِكًا وَوَجْهَ غُلَامٍ يُشْتَرَى وَغُلَامَةً³⁴⁰

Ben daha kurak bir yıl görmedim

Satın alınan bir oğlanın ve kızın yüzünü de

Burada غُلَام (oğlan)'ın müennesi hâ-i te'nîsin getirilmesiyle غُلَامَةٌ (kız) şeklinde görünmektedir. Bu bağlamda kâili belirtilmeyen, Evs b. Ğalfâ el-Huceymî (ö. ?)'ye ait olduğunu tespit ettiğimiz şu beyit delil getirilir:

³³⁷ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, 102.

³³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulkadir Bayam, *Arap Dilinde Gazap* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019), 261-262.

³³⁹ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, 105. 'Abîd b. el-Ebras'a ait bu beyit, *Dîvân*'ında “ وَلَقَدْ أَتَانَا عَنْ تَمِيمٍ...” rivâyetiyle geçmektedir. Bkz. 'Abîd b. el-Ebras, *Dîvân*, thk. Eşref Ahmed (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1994), 32.

³⁴⁰ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, 108.

وَمُرْكُضَةٌ صَرِيحِيٌّ أَبُوهَا تُهَانُ لَهَا الْعُلَامَةُ وَالْغُلَامُ³⁴¹

Yavrusu karnında büyüyen bir at ki babası soylu

Onun için horlanır kız ve oğlan

Burada da bir önceki beyitteki durumun bir benzeri görülmektedir. Bu bağlamda son şâhit ise kâili belirtilmeyen, ‘Abdüyeğûs b. Vakkâs el-Hârisî (ö. ?)’ye ait olduğunu tespit ettiğimiz şu beyittir:

وَتَضْحَكُ مَيِّ شَيْخَةً عَبْشَمِيَّةً كَأَنَّ لَمْ تَرَى قَبْلِي أُسِيرًا بِمَانِيَا³⁴²

Benimle dalga geçer ‘Abdüşemsli yaşlı bir kadın

Benden önce Yemenli bir esir görmemiş gibi

Bu beyitte de شَيْخ (yaşlı erkek) kelimesi, hâ-i te’nîs getirilerek شَيْخَةً şeklinde müennes yapılmıştır.³⁴³

3.3.3.4. Meseller

el-Ferrâ, *el-Müzekker ve ’l-müennes* adlı kitabında görülebildiği kadarıyla bir mesele ve bir tane hadiste geçen meseli çağrıştıran cümleye konuları vuzûha kavuşturmak adına yer vermektedir.

el-Ferrâ, الْمُعَارُ sözcüğünün “sütü az olan, sütü çabuk kesilen deve” anlamına geldiğini belirttikten sonra "سَبَقَ دَرَّتُهُ غِرَارُهُ" meseline³⁴⁴ yer verir. Bunun devamında غِرَارُ كُلِّ شَيْءٍ (her şeyin haddi) ifadesini zikredip meseli “Şerri, hayrını geçti.” şeklinde anlamlandırır.³⁴⁵

مُفْعُول anlamındaki فَعِيل’in mevsufunun müennes olduğu bilindiğinde ona müenneslik durumunda hâ-i te’nîs getirilmez. Öte yandan o, tek başına zikredilip mevsufu bilinmezse karışıklığı gidermek için müenneslik durumunda ona hâ-i te’nîs getirilir. Bu bağlamda el-

³⁴¹ el-Ferrâ, 108. ‘Abdüyeğûs b. Vakkâs el-Hârisî’ye ait bu beyit, *el-Mufaddaliyyâd*’ta aynı şekilde geçmektedir. Bkz. el-Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, 158.

³⁴² Beyit için bkz. İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 2:510.

³⁴³ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve ’l-müennes*, 108.

³⁴⁴ Mesel için bkz. Ebü’l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecma’ul-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, ts.), 1:336.

³⁴⁵ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve ’l-müennes*, 106.

Ferrâ, "كَمَا يَمُرُّ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ" hadisiyle istişhâd etmektedir ki bu, el-Meydânî'nin *Mecma 'u'l-emsâl*'inde geçen "Oktan daha delip geçici." anlamındaki "أَمَرْتُ مِنَ السَّهْمِ" meselini³⁴⁶ çağrıştırmaktadır.³⁴⁷

3.3.3.5. Arap Kelâmı

Semâ', fasih Araplardan duyulandır. Fasih Araplarla kastedilen, dilin alındığı Araplardır ki onlar da, Kays, Temîm, Esed, Hüzeyl kabileleri, Kinâne kabilesinin bir kısmı ve Tay kabilesinin bir kısmıdır. Dilde delil getirilen unsurlardan biri de, kuşkusuz Arap kelâmıdır ve Arap kelâmından Arapçalarına güvenilen fasihlerden sâbit olan delil getirilir. Ebû Nasr el-Fârâbî'nin belirttiğine göre Kureyş, lafızlardan en fasihini, telaffuzda dile en kolay gelenini, semâ' edilen ve meramı ifâde bakımından en güzelini seçmede Arapların en iyisiydi. Arap dilinin nakledildiği veya alındığı, kendilerine uyulan Arap kabileleri arasında Kays, Temîm ve Esed vardır. Alınanların çoğu bunlardandır ve garîb, i'râb ve tasrîfte onlara dayanılmıştır. Sonra Hüzeyl kabilesi ile Kinâne'den ve Tay'dan bir kısmı gelir. Bunların dışındaki kabilelerden alınmamıştır. Kısacası hiçbir şehirliden asla alınmadığı gibi çevrelerindeki diğer milletlere komşu olan yurtlarının uçlarında oturanlardan da alınmamıştır. Örneğin Mısırlılara ve Kıptilere komşu olan Lahm ve Cüzâm'dan, Şamlılara komşu olan Kuzâ'a, Gassân ve İyâd'dan, yarımada Yunanlılara komşu olan Tağlib ve en-Nemir'den, Nabatlılara ve Perslere/İranlılara komşu olan Bekir'den, Hintliler ve Perslerle kaynayıp karışan Bahreyn sâkini Abdülkays'tan ve Ezd'den, Hintliler ve Habeşlilerle kaynayıp karışan ve içlerinde Habeşlilerin doğduğu Yemenlilerden, Hanîfeoğullarından, ve Yemâme sâkinlerinden, yanlarında ikâmet eden milletlerin tüccarlarıyla kaynayıp karışan Sakîf'ten ve Tâif sâkinlerinden, diğer milletlerle kaynayıp karıştığı için dili bozulan Hicâz'ın şehir merkezinden dil malzemesi alınmamıştır. İşte Arap dilini nakledip bir kitapta ortaya koyan ve onu bir ilim ve sanat hâline getirenler, Arap şehirleri arasında sadece Basra ve Kûfe şehirlerinde oturanlardır, başka bir deyişle Basriyyûn ve Kûfiyyûndur.³⁴⁸

³⁴⁶ Mesel için bkz. el-Meydânî, *Mecma 'u'l-emsâl*, 2:323.

³⁴⁷ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve'l-müennes*, 54.

³⁴⁸ Ya'kûb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 599-604.

Arap dilcilerine göre kıyas, “aralarında bulunan ortak özellik, benzerlik, sebep gibi ilgiden dolayı bir şeye (kelimeye, kullanıma, cümle ögesine) benzerinin hükmünü vermek” anlamına gelir.

Semâ‘ (dinleme, ağızdan derleme) ve kıyas, Arap gramerinin en önemli iki kaynağı olup nahiv kaidelerinin çoğu, kıyas yöntemiyle belirlenmiştir. Bu sebeple Kûfe ekolünün ilk önderlerinden el-Kisâî, nahvi “uyulan kıyastır/kurallardır” şeklinde tanımlamıştır. Bir başka tarife göre de nahiv, Araplar’ın sözlerinin dikkatle incelenmesinden (istikrâ) çıkarılan mikyaslar (kıyaslar/kurallar/ölçüler/ölçekler) ilmidir. Bundan dolayı dilcilerin hemen hepsi, dilde kıyası benimsememeyi nahiv ilmini kabul etmemekle eşdeğer görmüştür.³⁴⁹

Sîbeveyhi’nin sarf ve nahiv incelemeleri de büyük oranda kıyasa dayanmaktadır. *el-Kitâb*’ında “ale’l-kıyâs” (kurala göre, normal olarak) tabirini sıkça tekrarlayan Sîbeveyhi, kıyasın tarifini yapmasa da kullanılışıyla ilgili olarak redî (kötü), kabîh (çirkin), mütleib (uygun/doğru), müstemir (sürekli/yaygın), cârî (olağan/mütedâvel) ve mütemekkin (oturmuş/sağlam) ifadeleriyle çeşitli kıyas derecelerinden söz etmiş, kıyasta en üst derecenin temekkün (oturmuşluk/sağlamlık) olduğunu belirtmiş, sadece çok kullanılan dil malzemelerine kıyasın yapılması gerektiğine işaret etmiştir.³⁵⁰

el-Ferrâ, *el-Müzekker ve ’l-müennes*’te ehl-i Hicâz (أهل الحجاز) şeklinde geçen Hicazlılara muhtelif vesilelerle sekiz defa mürâcaat eder. Bunların dördünde onları ehl-i Necd (أهل نجد) şeklinde geçen Necidlilerle mukâyese eder. Örneğin “yol” anlamındaki الطريق (sözcüğünü Hicazlıların müennes ve Necidlilerin müzekker yaptıklarından söz eder.³⁵¹ Yine tekili hâ ile gelen ve çoğuluna hânın atılmasıyla ulaşılan cins isim konusunda Hicazlıların onu müennes yaptıklarını, bazen de müzekker yaptıklarını, fakat onlara göre ağır basanın müenneslik olduğunu dile getirir. Hemen akabinde Necidlilerin bu sözcüğü müzekker yaptıklarını, bazen de müennes yaptıklarını, fakat onlara göre ağır basanın

³⁴⁹ Zülfikar Tüccar, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25:538-539.

³⁵⁰ Tüccar, “Kıyas”.

³⁵¹ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve ’l-müennes*, 78.

müzekkerlik olduğunu söyler.³⁵² Hicazlılar, bir kez isim verilmeden kendilerinden başkalarıyla ve bir kez de diğer Araplarla karşılaştırılır.³⁵³

Yukarıda sözü edilen Necidliler, bu eserde dört kez geçer ve her birinde Hicazlılarla mukâyese edilirler.³⁵⁴

Ehl-i Yemen (أَهْلُ الْيَمَنِ) şeklinde geçen Yemenlilere bir kez yer verilir. Bazı Yemenlilerin (hırsız) لَيْصٌ (leğen) الطَّسُّ (leğen) sözcüğünde de طَسْتُ dedikleri vurgulanır.³⁵⁵

Adnânîlere mensup Esedoğulları, müellifin açıkça zikrettiği ve en çok başvurduğu kabiledir ki beş altı defa başvurmuştur. Örneğin الإِطَام (başparmak) hâriç parmakların müennesliğinde Arapların hemfikir olduklarını belirttikten sonra Esedoğullarının veya onlardan bazısının هذا إِطَام (Bu, başparmaktır.) dediklerine dikkat çeker. Hemen ardından “Müenneslik daha iyidir ve bize daha sevimlidir.” diyerek kendi tercihini ortaya koyar.³⁵⁶

Müellif, Adnânîlere mensup Kaysoğulları kabilesine bir kez başvurur. الْقِدْر (tencere) sözcüğünün müennes olduğunu ifâde ettikten sonra Kays’tan bazılarının onu müzekker yaptıklarına dikkat çeker ve onun müzekkerliğiyle ilgili olarak Nümeyroğullarına mensûbiyeti belli olan ve en-Nümeyrî şeklinde zikrettiği şahsın kendisine inşâd ettiği, kâili belli olmayan şiiri ele alır.³⁵⁷

Adnânîlere mensup Temîmoğulları kabilesine bir kez yer verilir. Nitekim el-Ferrâ, oğlu kuyuya düşen bir Temîmlinin şöyle dediğini gördüm derken ilgili sözü aktarır.³⁵⁸ Bu arada şâir ‘Adî b. Zeyd’den et-Temîmî nisbesi de eklenerek söz edilir.

el-Ferrâ, Adnânî soyundan Kaysü ‘Aylân’a bağlı büyük bir kabile olan Bâhileoğulları kabilesine de onlardan birinin ilgili konudaki sözünü duyduğundan söz ederken bir kez

³⁵² el-Ferrâ, 91.

³⁵³ el-Ferrâ, 64, 97.

³⁵⁴ el-Ferrâ, 78, 85, 86, 91.

³⁵⁵ el-Ferrâ, 84.

³⁵⁶ el-Ferrâ, 68-69.

³⁵⁷ el-Ferrâ, 73.

³⁵⁸ el-Ferrâ, 91.

yer verir.³⁵⁹ Bu arada el-Bâhilî nisbesiyle geçen şahsın da meşhur bir şâir olma ihtimâli vardır.

el-Ferrâ, ‘Âmiroğulları kabilesine bir kez yer verir. Nitekim onlardan bir bedevînin diğerine söylediği sözü duyduğunu belirtip onu aktarır.³⁶⁰

Dübeyroğulları kabilesine yine bir kez başvurulur. السِّلاح (silah) sözcüğünün müennes ve müzekker olduğu belirtildikten sonra müzekkerliğinin kanıtı olarak bu kabileden bazılarının ilgili sözü zikredilir.³⁶¹

Müellif, son olarak ‘Ukloğulları kabilesini de bir kez anar. “Kol” anlamındaki الذِّراع kelimesinin müennes olduğunu belirtir sonra onu bu kabileden bazılarının müzekker yaptığına dikkat çeker. Bu kelimenin ism-i tasgirini hâ-i te’nîsle sunup bazen hâsız da söylendiğini dile getirdikten sonra “Tasgîrde hâ, daha iyidir ve bu, الذِّراع’da daha yaygındır.” diyerek tercihini ortaya koyar.³⁶²

Öte yandan el-Ferrâ, bu eserinde sekiz tane kavl-i Arab diyebileceğimiz cümlelere ve bir bilmece cümlesine konuları vuzûha kavuşturmak adına yer vermektedir. Onlar şu şekildedir:

el-Ferrâ, فَعُولُ vezninin hâ-i te’nîs ile gelebilmesi hususunda حُلُوبَةٌ (sağmal deve), رَكُوبَةٌ (binit deve) ve أَكُولَةُ الرَّاعِي (çobanın kesilmek için beslenen hayvanı) örneklerini zikrettikten sonra bunlardan hâ-i te’nîsin neredeyse atılmadığını, çünkü masrûf (kendi yönlerinden döndürülmüş) olduklarını ifade eder. Bu hususta onun başvurduğu misal, Arapların مَا عِنْدِي شَاةٌ تُحْلَبُ وَلَا بُحْرٌ عِنْدِي حُلُوبَةٌ وَلَا جُزُورَةٌ (Ne sağılacak koyunum ne de yünü kırılacak koyunum vardır.) şeklindeki bir mana kastedilmektedir.³⁶³

³⁵⁹ el-Ferrâ, 107.

³⁶⁰ el-Ferrâ, 106.

³⁶¹ el-Ferrâ, 89.

³⁶² el-Ferrâ, 68.

³⁶³ el-Ferrâ, 56.

el-Ferrâ, فَعُولُ veznindeki kelimedenden hâ-i te'nîsin atılabileceğine ve atılamayacağına dair şahit beyitlere yer verdikten sonra Araplardan duyduğu “Bu, memeden kesilmiş deve yavrusunu emziren koyundur.” anlamına gelen "هَذِهِ رَضُوعَةُ الْفَصِيلِ" sözünü zikreder. Burada “ona yakılıp emrizdiğinde” kaydını düşer. Görüldüğü gibi bu sözde geçen فَعُولُ veznindeki kelimedenden hâ-i te'nîs atılmamıştır.³⁶⁴

Fiil ve şibh-i fiil, حَيٍّ’dan sonraki muzâfun ileyhin cinsiyetine göre müzekker veya müennes gelmektedir. حَيٍّ ise hep aynı kalmaktadır. Bu bağlamda müellifin başvurduğu misal Arapların “Hayatta olan falanca kadın şahit olarak sana geldim.” anlamına gelen "أَتَيْتُكَ وَحَيُّ فُلَانَةٍ شَاهِدَةٌ" sözüdür. el-Ferrâ’ya göre burada فُلَانَةٍ (falanca kadın) kastedilmektedir. Diğer misal ise, “Hayatta olan Zeyd şahit olarak sana geldim.” anlamına gelen "أَتَيْتُكَ وَحَيُّ زَيْدٍ شَاهِدٌ" sözüdür.³⁶⁵

el-Ferrâ, الرَّكْبَةُ’den hânın atılmasıyla müfred-müzekker yapılmasına ilişkin olarak bir oğlu kuyuya düşen Temimoğullarından birinin "وَاللَّهِ مَا أَخْطَأَ الرَّكْبِيَّ" sözünü ele alır. Buna göre bu şahıs, o kelimeyi hâyı atmak suretiyle müfred yapmıştır. Onlar böyle yaptıklarında bunu müzekkerliğe hamlederler. Sanki o, müfred yapıldığı halde cemî‘ ismidir.³⁶⁶

الإِبْطُ (koltuk altı)ın müennes kullanımıyla ilgili olarak el-Ferrâ, bazı Arapların başkasını dövmek için kamçı kaldırmış bir adama şöyle dediğini aktarmıştır: "قَدْ رَفَعَ السَّوْطَ حَتَّى بَرَقَتْ" (Koltuk altı görünene dek kamçıyı kaldırmıştır).³⁶⁷

Arapların erkek ve kadın için kullandığı hâlî ortak vasıflardan söz eden müellif, ‘Âmiroğullarından bir bedevînin diğerine söylediği şu sözü duyduğunu ifade etmiştir: "أَحْسِبْتَنِي ضُورَةً لَا أَرُدُّ عَنْ نَفْسِي شَيْئًا" (Sen beni hakir ve zelil mi zannettin? Ben hiçbir şeyi

³⁶⁴ el-Ferrâ, 57.

³⁶⁵ el-Ferrâ, 63.

³⁶⁶ el-Ferrâ, 91.

³⁶⁷ el-Ferrâ, 93.

kendimden geri çevirmem.). ضُورَة sözcüğünün sonunda hâ bulunsa bile kastedilen erkektir.³⁶⁸

el-Ferrâ, bir şeyden kesilen bir şeydeki üç anlama değinirken فَعْلَة vezni ile فَعْلَة vezni arasındaki nüansı göstermek üzere Bâhileli birinden duyduğu "عَلَبْتَنِي عَلَى فُطْعَتِي" (Kesilen uzvumu zorla aldı.) sözünü kullanmaktadır. Müellife göre, burada bütünüyle kesilen parça kastedilmektedir. Ondan bir parçayı kastetseydi ق'ın kesresiyle قِطْعَة derdi ve bundan başkasını söylemezdi. Dolayısıyla bu, kendisine kıyâs edilendir.³⁶⁹

el-Ferrâ, merre mastarı ile فَعْلَة vezni arasındaki farkı ortaya koyduktan sonra merre mastarının "bir defa" anlamına geldiğini Arapların حَمَةٍ وَبَيْدَةٍ وَسَمَنَةٍ وَعَسَلَةٍ (Biz falancaya geldik ve bir et parçası, bir hurma şarabı, bir sâfi yağ ve bir parça bal içinde olduk/ile ağırlandık.) sözüyle kanıtlar ve bunun حَصَاةٌ مِنَ الْحَصَى (çakıl taşlarından bir taş), شَاةٌ مِنَ الشَّاءِ (koyunlardan bir koyun) ve بَقْرَةٌ مِنَ الْبَقَرِ (ineklerden bir inek) ifadelerine benzediğini vurgular.³⁷⁰

الأُدُن kelimesinin müennesliğini bir bilmede geçen sayısal ifadeyle kanıtlamıştır ki o, "مَا ذُو ثَلَاثِ آذَانٍ يَشْبِقُ" anlamına gelen "Üç kulaklı olup koşarak atın önüne geçen şey nedir?" anlamına gelen الحَيْلُ بِالرَّدْيَانِ؟ cümlesidir. Müellife göre burada ok kastedilmektedir. Kulakları ise, onun için hazırlanmış kuş yelekleridir.³⁷¹

3.3.4. el-Müzekker ve'l-müennes'te Geçen Kişi Adlarına Genel Bir Bakış

Eserin baş tarafındaki sened zincirine bakıldığında onun günümüze ulaşmasını sağlayan üç âlimin isimlerine yer verildiği görülmektedir. Onların başında kitabı el-Ferrâ'dan imlâ yoluyla rivâyet eden gözde öğrencisi Muhammed b. el-Cehm gelmektedir ki tam adı, daha önce de geçtiği gibi Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Cehm es-Simmerî'dir. Kitabı

³⁶⁸ el-Ferrâ, 106.

³⁶⁹ el-Ferrâ, 107.

³⁷⁰ el-Ferrâ, 107.

³⁷¹ el-Ferrâ, 64.

bu âlimden okumak suretiyle rivâyet eden, h. 245-324 yılları arasında yaşamış meşhur kırâat âlimi Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa b. el-Abbâs İbn Mücâhid'dir. Yine okumak suretiyle bu âlimden de rivâyet eden, *el-Kitâb*'ın şârihi ve *Ahbâru'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*'in sahibi ünlü Basralı nahivci Kâdı Ebû Sa'îd el-Hasan b. Abdillâh el-Merzübân es-Sîrâfî (ö. h. 368)'dir.

Bu isimlerden Muhammed b. el-Cehm, eserde muhtelif vesilelerle üç defa zikredilir. Muhammed b. el-Cehm şeklinde zikredildiği ilk yere bakıldığında o, bir beyitte geçen حَيَّ أَبْنَهُمْ ifadesiyle ilgili olarak el-Ferrâ'yı “Hayattayken babalarını demek istiyor.” derken duyduğunu aktarır.³⁷² İbnü'l-Cehm şeklinde geçtiği ikinci yere bakıldığında bir kelimenin ism-i tasgiri verildikten sonra onu bu şahsın rivâyet etmediğinden söz edilir.³⁷³ Yine İbnü'l-Cehm olarak geçtiği üçüncü yerde de Kutrub'un kendilerine البَطْن'ın müzekker ve müennes olduğunu söylediğini aktarır.³⁷⁴ Aslında İbnü'l-Cehm'in bu aktarımında kaynak kişi de Ebû Bekir'dir. Öte yandan İbn Mücâhid ise bir defa zikredilir. Ona dayanılarak bir şiir aktarılmıştır ki bu şiir, aslında önceki şiirin devamıdır ve kâil kendisi değildir.

Eserin müellifi el-Ferrâ, râvi Muhammed b. el-Cehm'in ifâde ettiğine göre bu eseri ona ve öğrencilerine imlâ edendir. Metindeki ilk cümlede karşımıza çıkan el-Ferrâ, görülebildiği kadarıyla on bir defa daha açıkça geçmektedir.

el-Ferrâ, kırâate dair rivâyetleri ve nahvin inceliklerini öğrendiği hocası el-Kisâî'ye bir defa yer vermiştir. Nitekim “el-Kisâî'yi ... derken duydum.” cümlesiyle başlayan rivâyette³⁷⁵ bilgi aktarımında adı geçmektedir. Lügat konusunda tahsilde bulunduğu hocası Yûnus b. Habîb (ö. 182/798)'i iki defa anmıştır. Birincisinde kendisinden yaptığı bir şiir rivâyetinde Yûnus el-Basrî diye söz ederken ikincisinde bu âlimin Araplardan duyduğu bir lügat bilgisini aktarırken sadece Yûnus demiştir. Burada dikkatimizi çeken, el-Ferrâ'nın *el-Müzekker ve'l-müennes*'te el-Basrî (Basralı) nisbesiyle andığı tek âlimin Yûnus b. Habîb olmasıdır. Bilindiği gibi Basra ekolünün en tanınmış isimlerinden Yûnus, nahiv, lügat, nâdir lügatler, şiir ve rivâyeti gibi ilimlerde engin bilgisi bulunan bir âlimdir.

³⁷² el-Ferrâ, 63.

³⁷³ el-Ferrâ, 69.

³⁷⁴ el-Ferrâ, 70.

³⁷⁵ el-Ferrâ, 61.

Tahsili sırasında şiir ve ahhâr alanında yararlandığı el-Mufaddal ed-Dabbî (ö. 178/794)'yi ise, bu eşsiz eserinde tam altı kez zikreder ve her defasında ondan şiir rivâyet eder. Rivâyet edilen şiirlerden biri kaynaklarda da nispetsiz geçerken diğerlerinin kâilleri bellidir. Buna göre bir Câhiliye, iki muhadram ve iki İslâmî şâirin şiirleri, onun el-Ferrâ'ya inşâd etmesiyle aktarılmıştır. Kûfe ekolüne mensup el-Mufaddal, nâdir kullanılan Arapça sözcükler, Arap grameri, Arapların soy bilimi, eski Arap savaşları ve bilhassa kadim Arap şiiri üzerindeki bilgisi ve rivâyetleriyle meşhurdur.³⁷⁶

Müellifin dil ve edebiyat alanında güvendiği, fesâhatiyle ünlü bedevîlerden Ebü'l-Cerrâh, Ebû Servân ve Ebû Ziyâd el-Kilâbî'den yararlandığı bir gerçektir.³⁷⁷ Nitekim bu eserinde Ebü'l-Cerrâh'ı bir kez anar. Ona başvurma sebebi, kendisinden rivâyet ettiği bir şiirdir. Bu şiirin kaynaklardan birinde Ebü'l-Ğarîb el-A'râbî adında tabakası tespit edilemeyen bir kişiye âit olduğu görülmüştür. Ebû Servân'a ise üç kez başvurur. İlkinde الأذن (kulak) kelimesinin müennesliğini ispatlama sadedinde ona ait bir bilmeceye yer verir.³⁷⁸ İkincisinde ve üçüncüsünde ise onun kendisine inşâd ettiği şiirleri ele alır. Bunlardan ilki, kaynaklarda nispetsiz geçerken ikincisi, Cerîr'e aittir. Şurası muhakkaktır ki müellif, kitaplarında tam adı Ebû Servân el-'Uklî olan bu şahıstan sık sık rivâyette bulunmuştur.

el-Ferrâ, eserinde bir defa da el-Bâhilî'ye atıfta bulunmuştur. Sebebi, onun kendisine inşâd ettiği bir şiirdir.³⁷⁹ Bu recezin kaynaklardan birinde 'Umâre b. Târik adında tabakası tespit edilemeyen bir şâire nispet edildiği görülmüştür. Burada geçen el-Bâhilî'nin Basra ekolüne mensup, rivâyetine güvenilir Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî (ö. 231/846) olma ihtimâli yüksektir. Bu bağlamda el-Bâhilî'nin öğrencisi ve Kûfe ekolünün ileri gelen isimlerinden Sa'leb (ö. 291/904)'i de unutmamak gerekir. Zira ona da nispetsiz aktarılan bir beyitte geçen صَفَّ fiilinin anlamında veya kullanımıyla ilgili olarak başvurulur. Burada Sa'leb'in bu bilgiyi Ya'kûb İbnü's-Sikkât'ten aktardığına dikkat çekilir. 200/815 yılında Bağdat'ta doğan ve burada yetişen, el-Ferrâ öldüğünde yedi yaşında olan Sa'leb, Arap dili ve lügat ilmiyle şiir ve şiirlerdeki garîb kelimeler üzerine ders almıştır. On sekiz yaşında iken el-Ferrâ'nın *Hudûdü'n-nahv*'ini okumaya başlamış, yirmi beş yaşına

³⁷⁶ Hüseyin Elmalı, "Mufaddal ed-Dabbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30:362-363.

³⁷⁷ Ebü't-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 105; Zülfikar Tüccar, "el-Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd".

³⁷⁸ el-Ferrâ, *el-Müzekker ve'l-müennes*, 64.

³⁷⁹ el-Ferrâ, 89.

geldiğinde onun bütün eserlerini ezberlemiştir. Ebû Abdillâh İbnü'l-A'râbî'den on yıl boyunca lûgat ilmiyle garîb ve nevâdir dersleri görmüştür. Tam adı Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkât olan, Kûfe ekolüne mensup İbnü's-Sikkât, onun hocaları arasında yer alır.³⁸⁰ İbnü's-Sikkât'ın hocaları arasında da el-Ferrâ, Kutrub, Ebû Abdillâh İbnü'l-A'râbî, Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî gibi âlimler dikkat çeker.

el-Müzekker ve 'l-müennes'te İbnü's-Sikkât'ın hocası Kutrub (ö. y. 210/825)'a da bir kez mürâaat edilir. Buna göre Ebû Bekir isimli bir kişi birincil kaynak kabul edilerek İbnü'l-Cehm'in Kutrub'un kendilerine البَطْن sözcüğünün müzekker ve müennes olduğuna ilişkin bir söz söylediğiyle ilgili aktarımına yer verilir. Bilhassa nâdir ve garîb kelimelerde ihtisas sahibi olduktan sonra Bağdat'a giderek telif ve tedrisle meşgul olan Kutrub; İbnü's-Sikkât, Muhammed b. Habîb, Muhammed b. Cehm es-Simmerî gibi birçok öğrenci yetiştirmiştir.³⁸¹ Burada Muhammed b. el-Cehm ile İbnü's-Sikkât'ın hem el-Ferrâ'nın hem de Kutrub'un ortak öğrencileri olduğu dikkat çekmektedir. Burada geçen Ebû Bekir'in bazılarına göre Basra ekolünün kendisiyle sona erdiği 223/838'te Basra'da doğmuş olan Ebû Bekir İbn Düreyd (ö. 321/933)'i biraz çağrıştırmaktadır, fakat bu hususta kesin bir hüküm vermek zordur. Bu eserin râvileri arasında zikredilen İbn Mücâhid'in künyesi de Ebû Bekir'dir. Bununla birlikte metin kısmında kendisinden İbn Mücâhid şeklinde bahsedilmesi, söz konusu künyeyle onun kastedilmediği izlenimini vermektedir.

Eserde Ebû Abdillâh on defa anılmıştır ki el-Ferrâ'dan sonra ikinci sıradadır. Örneğin ilk geçtiği yerde onun el-Ferrâ'nın öğrencisi olduğu izlenimi vardır ve bu, kuvvetle muhtemeldir. Nitekim orada Ebû Abdillâh, el-Ferrâ'nın *el-Cem' fi'l-Kur'ân* adlı kitabında kendilerine السَّاق'ın müzekker olabildiğini ve *el-Masâdir* adlı kitabında da العَقَب'ın müzekker olabildiğini söylediğini aktarır.³⁸² Ebu Abdillâh, müennes olan الحَرْب'le ilgili açıklamada el-Ferrâ'nın başka bir yerde onun müzekker olduğunu söylediğini³⁸³

³⁸⁰ İsmail Durmuş, "Sa'leb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36:25-27.

³⁸¹ Muharrem Çelebi, "Kutrub", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26:494-495.

³⁸² el-Ferrâ, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, 67.

³⁸³ el-Ferrâ, 75.

aktarır ki muhtemelen başka bir eseridir. Eserde الجرحيم'in müzekker olduğu belirtildikten sonra devreye bu şahıs girer ve el-Ferrâ'nın bu kelimenin müzekker olduğuna ilişkin sözüyle onun mastar olduğunu kastettiği görüşünü ortaya koyar.³⁸⁴ Ebû Abdillâh'a عُنْبَاة kelimesinin geçtiği bir beyitte başvurulur. Beytin böyle ezberlendiği, zira Ebû Abdillâh'ın onu böyle rivayet ettiği ifade edilir. Bununla da yetinilmez, onun bu kelimeyle ilgili aktardığı üç farklı söyleyişe ve bunun maktûba dâhil olduğu bilgisine yer verilir.³⁸⁵ Aslında bu şahsa genelde şiir rivâyetlerinde başvurulmuştur. Önce şâhit getirilen şiire, sonra da onun farklı rivâyetine değinilmiştir. Nitekim bu şekilde dört yerde daha anılmaktadır.³⁸⁶ Yine Ebû Abdillâh, müzekker olan السُّلَم'le ilgili olarak el-Ferrâ'nın “Bana السُّلَم'in müennes olduğu bir beyit inşâd edilmiştir.” dediğini aktarır.³⁸⁷ *el-Müzekker ve'l-müennes*'te bu Ebû Abdillâh künyeli âlimin kim olduğuna dair net bir bilgi yoktur. Bununla birlikte el-Ferrâ'nın öğrencilerine göz atıldığında Ebû Abdillâh künyesine sahip üç öğrenci dikkati çekmektedir. Onların başında bu kitabın ilim âlemine ulaşmasını sağlayan, el-Ferrâ'nın râvisi ve verrâkı Muhammed b. el-Cehm gelmektedir. Daha önce de söz edildiği gibi bu eserde onun adı, künyesiz olarak bu şekilde üç defa geçmiştir. İkincisi, aynı zamanda Sa'leb'in hocalarından olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh İbn Kâdim'dir. Üçüncüsü de, nahivde biraz daha öne çıkan Ebû Abdillâh et-Tuvâl'dır. Bunların dışında bir de Kûfe ekolünde lûgatçılık açısından önemli bir yere sahip, şiir râvisi, klasik sözlüklerde çok anılan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî vardır ki İbnü'l-A'râbî künyesiyle meşhurdur. 150/767'de Kûfe'de doğan ve 231/846'da Sâmerâ'da ölen bu âlimin hocaları arasında el-Mufaddal ed-Dabbî ve el-Kisâî dikkat çekmektedir. Bütün bunlara bakıldığında Ebû Abdillâh künyesiyle geçen o şahsın lûgatçiliği ve şiir rivâyetiyle öne çıkan İbnü'l-A'râbî olma ihtimâli göz önünde bulundurulmalıdır.

el-Ferrâ, eserinde farklı kırâat vecihlerini de kanıt olarak kullanırken bir defa Abdullah ismine³⁸⁸ yer verir ki kastedilen, Kûfe tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusu Abdullah b.

³⁸⁴ el-Ferrâ, 83.

³⁸⁵ el-Ferrâ, 80.

³⁸⁶ el-Ferrâ, 85, 86, 94, 101.

³⁸⁷ el-Ferrâ, 87.

³⁸⁸ el-Ferrâ, 57.

Mes'ûd (ö. 32/652-53)'dur. Müellif, burada olduğu gibi *Me'âni'l-Kur'ân* adlı kitabında,da onu sık sık "Abdullah" diye anar. Öte yandan Übey ismi de iki defa geçer.³⁸⁹ Onunla kastedilen de, Kur'ân'a hizmetleriyle tanınan meşhur sahâbî Übey b. Ka'b (ö. 33/654)'dır.

Bu eserde son olarak sadece nisbesiyle anılan iki şahıs vardır. Biri, el-Ferrâ'nın müennes olan القِدْر sözcüğünün müzekker de olabildiğine dâir sunduğu bir beyti kendisine inşâd eden kişi olarak zikrettiği en-Nümeyrî'dir.³⁹⁰ Kaynaklarda da nispetsiz olarak yer alan bu beytin râvisi en-Nümeyrî, muhtemelen Nümeyroğulları kabilesine mensuptur, fakat kimliğine dâir net bir bilgiye rastlanmamıştır. Diğer ise, el-Ferrâ'nın nispetsiz aktardığı bir beytin ardından "Bu, el-Esedî'nin inşâdıdır." sözünde geçen el-Esedî'dir.³⁹¹ Beytin el-Ferez dak'a aidiyeti kesin olsa da inşâd eden kişinin tam adı belli değildir. Bununla birlikte onun da Esedoğulları kabilesine mensup olma ihtimâlinden söz edilebilir.

³⁸⁹ el-Ferrâ, 78, 88.

³⁹⁰ el-Ferrâ, 73.

³⁹¹ el-Ferrâ, 99.

SONUÇ

Basra ve Kûfe ekollerinin önde gelen isimlerinden ders alarak kendini en iyi şekilde yetiştiren el-Ferrâ, Arap dilinde bir çığır açmıştır. Basra ekolüne karşı kendi ekolünün sistematığını ve terimlerini oluşturarak, çok mühim eserlere imza atarak, Arap dilinde başvuru kaynağı sayılacak çok sayıda ğrenci yetiştirerek Kûfe dil ekolünün gerçek manada kurucusu olmuştur. Basra ekolünde Sîbeveyhi ne kadar önemliyse Kûfe ekolünde de el-Ferrâ o kadar önemlidir. Zira hem karşı tarafın görüşlerini yansıtarak konuların farklı açılardan ele alınmasını sağlamış hem de bu görüşleri objektif bir şekilde değerlendirme yoluna gitmiştir.

Arap dilinde kelimeler arasında cinsiyet ayırımına gidildiği için bu dilin gramerinde müzekkerlik-müenneslik konusu hayati öneme sahiptir. Yapılan araştırmalar sonunda görülmüştür ki cümlelerin kurulmasında i‘râb kâidelerinin bilinmesi ne kadar önemliyse ögeler arası ilişkide cinsiyet uyumunun sağlanması da bir o kadar önemlidir. İşte bunun için müzekkerlik-müenneslik konusunun ayrıntılı bir şekilde ele alınmasına ihtiyaç duyulmuş ve başta el-Ferrâ’nın *el-Müzekker ve ’l-müennes* adlı eseri olmak üzere pek çok eser kaleme alınmıştır. Klasik eserlere genel olarak bakıldığında söz konusu iki kavramın tanımının bir şekilde yapıldığı ve müenneslik alâmetlerinin hâ-i te’nîs, elif-i memdûde ve elif-i maksûre şeklinde e ayrıldığı görülmüştür. Burada sadece Eb Bekir İbnü’l-Enbârî’nin konuya fiilleri ve edatları da dâhil ederek müenneslik alâmetlerini beş katına, on beşe çıkardığı dikkat çekmiştir. Klasik eserlerde müzekkerin ve müennesin bölümlerine yer verilmiş ve örneklerle konu vuzûha kavuşturulmuştur. Buna mukâbil günümüz Arap dili araştırmacılarından Emîl Bedi‘ Ya‘kb, bu tasnifi ve bölümlemeyi farklı bakış açılarına göre çok ayrıntılı bir şekilde sunmuştur. Öte yandan söz konusu eserlerde semâ‘î müennes konusuna teorik yönden pek yer verilmediği için bu çalışmamızda ona biraz daha ağırlık verilmiştir.

el-Ferrâ'nın *el-Müzekker ve'l-müennes* adlı eseri, müzekkerlik-müenneslik konusunda günümüze ulaşan ilk eserdir ve sonraki eserlere önemli bir örnek teşkil etmiştir. Hafızası çok iyi olan el-Ferrâ'nın öğrencisi Muhammed b. el-Cehm'e yazdırmasıyla hayat bulan bu eserde dişilere mahsus sıfatlar, *فَعِيلٌ* veznindeki vasıftan hâ-i te'nîsin atılma sebebi, cins isim-müfred isim karşılaştırılması ve hânın müfred isimde oynadığı rol, müzekkerin vasfının müennes için de kullanılabilmesi gibi pek çok konuya ve en önemlisi de semâ'î müennesler konusuna yer verilmiştir. Semâ'î müennesler, eserdeki hacmi göz önünde bulundurulduğunda en hayati konudur. Müellif, semâ'î müenneslere *العَيْن* kelimesiyle başlamış, insan vücudundaki organlara ve önemli unsurlara bazen belli bir sırayı gözeterek bazen de buna riâyet etmeden geniş bir yer ayırmıştır. *الأَصْحَى* kelimesinden itibaren de semâ'î müennes kategorisindeki pek çok kelimeyi ele almıştır. Burada konunun iyi anlaşılması adına söz konusu kelimeler tarafımızdan farklı bir tasnife tâbi tutularak incelenmiştir. Böylece semâ'î müenneslerden 78'inin sadece müennes, 55'inin de hem müennes hem de müzekker kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca bağlam gereği müzekkerliğine değinilen 13 kelime tespit edilmiştir. Bu bağlamda dikkatimizi çeken bir husus da el-Ferrâ'nın kelimenin müennes olup olmadığını tespit ederken üç sayısı, ism-i tasgîr, ism-i işâret gibi yedi sekiz kritere yer vermesidir.

el-Ferrâ, konuları ele alırken yeri geldikçe âyet, hadis, şiir, mesel, Arap kelâmı gibi istişhâd unsurlarına başvurmuştur. Burada en çok dikkat çeken ise, eseri âdetâ çiçekler gibi süsleyen şiirlerdir. Müellifin kanıt niteliğinde başvurduğu şiirlere bakıldığında onun şöyle bir manzarayla karşılaşılmıştır:

Onun kâilini belirttiği şiirlerin sayısı 21 iken kâilini belirtmediği, ama kaynaklarda kâili belli olan şiirlerin sayısı 48 ve asıl kâilini belirtmediği, kaynaklarda da nispetsiz geçen şiirlerin sayısı 31'dir. Bu durumda toplamda 100 şiirden 69'unun kâili belli iken 31'inin kâili belli değildir. Dolayısıyla şiirlerin neredeyse üçte birinin kâili belli değildir. Şâirler tabakalarına göre tasnif edildiğinde 16'sının Câhiliye dönemi şâiri, 14'ünün Muhadram ve yine 14'ünün İslâmî şâir olduğu görülmüştür. 4 şâirin tabakası ise tespit edilememiştir. Bu eserde şiirine en çok başvuru şâirler sırasıyla şu şekildedir:

el-A‘şâ el-Kebîr (6 kez), el-Ferezdak (5 kez), İmruülkays (4 kez), Cerîr (3 kez), Lebîd (2 kez), el-Hutay’e (2 kez), Ühayha (2 kez), el-Kutâmî (2 kez), Ebü’n-Necm (2 kez), Cirânül‘avd (2 kez). Burada dikkatimizi çeken hususlardan biri de eserde şiirleri delil getirilmeyen müvelled şâirlere hiç yer verilmemesidir.

el-Ferrâ, eserinde kendi ekolünün bakış açısına ve yaklaşımına göre semâ‘ yöntemini en iyi şekilde uygulamıştır. Zira Arap kelâmına ve kavline bol bol yer vermiş, Hicazlılar, Necidliler, Esedoğulları, Kays, Temîm gibi kabilelerden yaptığı aktarımları kaydetmiştir. Yine kıyas yöntemini de “Bu, genel bir kuraldır.”, “kıyasa göre” gibi değerlendirme ifadeleriyle en iyi şekilde tatbik etmiştir.

Kısacası el-Ferrâ’nın *el-Müzekker ve’l-müennes* adlı eseri, her yönden Kûfe ekolünü yansıtan karakteristik bir eserdir ve Arap diliyle ilgilenenlere bu konuda yol gösterecek bir başucu kaynağı niteliğindedir.

KAYNAKÇA

- Abdülkâdir el-Bağdâdî, İbn Ömer. *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-'Arab*. 4. bs. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997.
- 'Abîd b. el-Ebras. *Dîvân*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1994.
- Arslan, Şükrü. "Meâni'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:207-209. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- el-Asmaî, Ebû Sa'îd Abdülmelik b. Kureyb el-Bâhilî. *el-Asma'iyyât*. 3. bs. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1955.
- el-A'sâ el-Kebîr, Meymûn b. Kays. *Dîvân*. Kahire, y.y. 1950.
- Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâlî*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.
- Aycan, İrfan. "Ziyâd b. Ebîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44:480-482. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bani-Hani, Nedal Awwad. "Dirâsetü zâhirati't- tezkîri ve't-te'nîs fi'l-luğâti's-Sâmiyye ve'l-luğâti'l-Ûrûbbiyye". *Câmi'atü'l-Ezher Mecelletü külliyyeti't-terbiye*, 162 (2015): 673-688.
- Bayam, Abdulkadir. "Arap Dilinde İştikâk". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002.
- Bayam, Abdulkadir. *Arap Dilinde Gazap*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- Bayam, Abdulkadir. "Hüsâmzâde Mustafa Efendi ve er-Risâletü's-Şevkiyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat (Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri) Arap Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. 1. bs. thk. Komisyon. Mısır: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Cerîr b. 'Atıyye. *Dîvân*. thk. Kerem el-Büstânî. Beyrut: Dâru Beyrût, 1986.
- el-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *Ğâyetü'n-nihaye*. 1. bs. nşr. Gotthelf Bergsträsser. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1933.
- Cirânül'avd en-Nümeyrî. *Dîvân*. 2. bs. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, t.y.
- Çalıklılıç, Cengiz. "Zürümme ve Dîvân'ının İncelenmesi". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2023.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisü'n-nahviyye*. 7. bs. Dâru'l-ma'ârif, 1968.
- Durmuş, İsmail. *Arap Dili ve Belâğatıyla İlgili İncelemeler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Durmuş, İsmail. "İstişâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs, 23:396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Ali el-Fârisî. *el-İzâhu'l-'Adudî*. 1. bs. Kahire, 1969.

- Ebû Düvâd el-Îyâdî. *Dîvân*. 1. bs. thk. Ahmed Hâşim es-Sâmerrâî. Dîmaşk: Dâru'l-'Asmâ, 2010.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf. *İrtişâfû'd-darab min lisâni'l-'Arab*. 1. bs. thk. Receb Osman Muhammed. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf. *Tezkiretü'n-nühât*. 1. bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Ebû Zeyd el-Ensârî. *en-Nevâdir fi'l-luğa*. 1. bs. thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1981.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed 'Îmâdüddîn İsmâîl b. Alî. *el-Künnâş fi fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*. thk. Riyâd b. Hasan el-Havvâm. Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 2000.
- Ebü't-Tayyib el-Luğavî. *Merâtibü'n-nahviyyîn*. 2. bs. Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 2009.
- el-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Bulğa fi'l-fark beyne'l-müzekker ve'l-müennes*. 2. bs. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1996.
- el-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 2003.
- el-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*. 3. bs. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- el-Ferezdak, Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib. *Dîvân*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1987.
- el-Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *el-Eyyâm ve'l-leyâlî ve'ş-şühûr*. 2. bs. thk. İbrâhim el-Ebyârî. Kahire: Daru'l-kitâbi'l-Mısırî, 1980.
- el-Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. 1. bs. Mısır: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1955.
- el-Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *el-Müzekker ve'l-müennes*. 1. bs. thk. Ramazan Abdüttevâb. Kahire: Dâru't-türâs, 1989.
- Hanfer, Hâzim. *Înâsü'n-nâs bi-tüffâhati Ebî Ca'fer en-Nehhâs*. 2. bs. 2021.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*. 2. bs. thk. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2004.
- el-Hutay'e, Ebû Müleyke Cervel b. Evs. *Dîvân*. 1. bs. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1987.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Hasâis*. 4. bs. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kâhire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, t.y.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1900.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 3. bs. thk. Komisyon. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Müferriğ, Yezîd el-Himyerî. *Dîvân*. 1. bs. thk. Abdülkuddûs Ebû Sâlih. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1975.

- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *Telhîsü'l-hatâbe*. Kahire: y.y. 1967.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl. *el-Muhassas*. 1. bs. thk. Halil İbrâhîm Ceffal. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyye, 1996.
- İbn Vellâd, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Maksûr ve'l-memdûd*. thk. Paul Brönnle. Leiden: Beril, 1900.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım. *el-Müzekker ve'l-müennes*. 1. bs. thk. Muhammed Abdülhâlık Uzayme. Kahire: Vizâretü'l-evkâf, 1981.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû 'Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer. *el-Kasîdetü'l-müveşşaha bi'l-esmâi'l-müenneseti's-semâ'iyye*. 1. bs. Ürdün: Mektebetü'l-menâr, 1985.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. 1. bs. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1986.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb. *el-Fihrist*. 2. bs. Lübnan: Dâru'l-ma'rife, 1997.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekir Muhammed el-Bağdâdî. *el-Usûl fî'n-nahv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetlî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- İmruülkays b. Hucr, Ebû Vehb. *Dîvân*. 5. bs. Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1958.
- Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5:117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kınar, Kadir. "Arap Dilinde Cinsiyet Olgusu ve Diğer Dillerle Bir Mukayesesî". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2014): 7-28.
- Kızıklı, Zafer. "Ebu'l-Esved Ed-Du'eli'nin Arap Gramer Tarihindeki Yeri ve Önemi". *Dini Araştırmalar*, 25 (2006): 280-265.
- el-Kutâmî, Ebû Sa'id 'Umeyr b. Şüeyym. *Dîvân*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmelî'l-kitâb, 2001.
- el-Lebedî, Muhammed Semîr Necîb. *Mu'cemü'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye*. 1. bs. Beyrut: Daru'l-furkân, 1985.
- Lebîd b. Rebî'a el-Âmirî, Ebû 'Akîl. *Dîvân*. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- el-Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed. *Mecma'ul-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, t.y.
- el-Mu'cemü'l-vasît*, haz. İbrahim Mustafa vd. 4. bs. Mısır: Mektebetü's-Şurûkî'd-düveliyye, 2004.
- el-Mufaddal ed-Dabbî. *el-Mufaddaliyyât*. 6. bs. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1942.
- Mustafa el-Ğalâyînî. *Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabiyye*. 28. bs. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1993.
- el-Müsekkab el-'Abdî. *Dîvân*. Kahire: Ma'hedü'l-mahtûtâtî'l-'Arabiyye, 1971.
- en-Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tüffâha fî'n-nahv*. 1. bs. Bağdat: Matba'atü'l-ânî, 1965.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu'cemü'l-luğati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsıra*. 1. bs. Kahire: 'Âlemü'l-kütüb, 2008.

- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Özku, Ertuğrul. "Basra ve Kûfe Ekollerinin Terminoloji Farklılıkları". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2019.
- Sa'îd el-Efgânî. *el-Mûceẓ fî kavâidi'l-luğati'l-'Arabîyye ve şevâhidihâ*. 1. bs. Beyrut: Daru'l-fikr, 2003.
- Selâme b. Cendel. *Dîvân*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1968.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. 1. bs. thk. Abdurrahman b. Yahyâ vd. Haydarâbâd: Meclisü dâireti'l-ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1962.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. 3. bs. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988.
- es-Sicistânî, Ebû Hâtîm Sehl b. Muhammed. *el-Mûzekker vel-müennes*. 1. bs. thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin. Dımaşk: Daru'l-fikr, 1997.
- es-Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasan b. Abdillâh b. Merzûbân. *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*. 1. bs. thk. Mustafa el-Bâbî el-Halebî. Kâhire, y.y. 1966.
- es-Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. 1. bs. thk. Muhammed Ebû'l Fazl İbrâhîm. Lübnan: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1964.
- Şenocak, Abdurrahim. *Arap Dilinde Erillik Dişillik Mûzekker Müennes*. 1. bs. İzmir: Bilimadamı Yayınları, 2007.
- et-Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ali el-Hatîb. *Şerhu Dîvânî 'Antere*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1992.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Ebu'l-Esved ed-Duelî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. bs, 10:311-313. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- et-Tûrbeştî, Ebû Abdillâh el-Hasan. *el-Müeyesser fî şerhi mesâbihi's-sünne*. 2. bs. thk. Abdülhamid el-Hindâvî. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2008.
- Tüccar, Zülfikar. "Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5. bs, 10:244-246. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Tüccar, Zülfikar. "Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii". Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987.
- Tüccar, Zülfikar. "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5. bs, 12:406-408. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- et-Tüsterî, Ebû'l-Hüseyn Sa'îd b. İbrâhîm. *el-Mûzekker ve'l-müennes*. 1. bs. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1983.
- Ya'kûb, Emîl Bedî'. *el-Mu'cemü'l-mufasssal fî'l-mûzekker ve'l-müennes*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1994.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ'*. 1. bs. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Yıldız, Vefa. "İbnü'l-Enbârî ve el-Mûzekker ve'l-müennes Adlı Eseri" Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2023.

- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn b. Ahmed. *Ma‘rifetü’l-kurrâ‘i’l-kibâr ‘ale’t-tabakât ve’l-a‘şâr*. 1. bs. nşr. Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye. Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1997.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn b. Ahmed. *Siyeru â‘lâmi’n-nübelâ‘*. 3. bs. thk. Hüseyin Esed vd. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn b. Amed. *Târîhu’l-İslâm*. 1. bs. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf. Beyrut: Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, 2003.
- ez-Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Mufasssal fî san‘ati’l-i‘râb*. 1. bs. Beyrut: Mektebetü’l-hilâl, 1993.
- ez-Zübeydî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan. *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*. 2. bs. Mısır: Dâru’l-ma‘ârif, y.y. 1973.

